

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2002

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν πού περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

2002

ΑΘΗΝΑΙ 2005

TOMOS 157 (2002)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (210) 3600589, FAX (210) 3644996

archetai@otenet.gr • www.archetai.gr

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ 14.5.2000 - 7.10.2002
καὶ ἀπὸ 10.2.2002 - 31.12.2002 θ'

Ἐκθεση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 2002 ια'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ
ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα	πίν. 1 - 2	1 - 4
2. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ
ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος	πίν. 3 - 9	5 - 14
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ
ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδου	πίν. 10 - 12	15 - 19
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ
ὑπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 13 - 48	21 - 55
5. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
ὑπὸ Μιχάλη Κοσμόπουλου	—	57 - 60
6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ
ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου	πίν. 49 - 50	61 - 63
7. ΕΡΕΥΝΑ ΙΕΡΟΥ ΜΗΤΡΟΣ ΘΕΩΝ
ΣΤΟΝ ΣΩΡΟ ΤΑΝΑΓΡΑΣ
ὑπὸ Μαρίας Ξαγοράρη Gleißner	πίν. 51 - 52	65 - 77

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ		
ὑπὸ Χ. Σούλη - Α. Βλαχοπούλου - Κ. Γραβάνη	πίν. 53 - 57	79 - 86
9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ		
ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ	πίν. 58 - 75	87 - 102
10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ		
ὑπὸ Γιάννη καὶ Ἑφης Σακελλαράκη	πίν. 76 - 77	103 - 105
11. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ		
ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση	πίν. 78 - 90	107 - 121
Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ		
• ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Ντούμα	—	123 - 124
• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ἀνασκαφῶν ΖΑΚΡΟΥ		
ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	πίν. 91 - 93	125 - 129
Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ		131 - 137
Σημείωμα Σύνταξης		139
ΠΙΝΑΚΕΣ		

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ ΑΠΟ 14.5.2000 - 7.10.2002

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ Σ. ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΟΚΚΟΛΙΑΔΗΣ
ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ ΑΠΟ 10.12.2002 - 31.12.2002

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ Σ. ΒΛΑΧΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΙΝΩΤΟΣ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2002

Τὸ 2002 ὑπῆρξε, ἀπὸ κάθε ἄποψη, δυσμενὲς γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ δυσάρεστο γιὰ ὅσους τὴν νοιάζονταν. Ἀπὸ τὴν πρώτη ἡμέρα τοῦ χρόνου ὡς τὴν ὀγδοῇ τοῦ Δεκεμβρίου, ἐπὶ 342 ἡμέρες, ἡ Ἑταιρεία βρισκόταν σὲ προϋποστα παράλυση καὶ σὲ μεγάλο κίνδυνο ἀλλαγῆς τῆς μορφῆς, τοῦ χαρακτήρα καὶ τοῦ σκοποῦ της. Κάποιοι θεώρησαν τὴ συνέχιση τῆς λειτουργίας της μὲ τὴ σημερινή μορφή ὡς ἀναχρονισμὸ καὶ ἐπεδίωξαν δυναμικὰ τὴν ἀλλαγὴ τῶν πραγμάτων. Ὅπως γνωρίζετε ἡ Ἑταιρεία ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς ἱδρύσεώς της, στὶς 6 Ἰανουαρίου 1837, ἕως σήμερα, ἀποτελεῖ κύριο παράγοντα διαμόρφωσης τῆς περὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἐλληνικοῦ παρελθόντος ἀντιλήψεως τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸ ἔργο της, πέραν οἰασδῆποτε ἀμφισβητήσεως, ἀποτελεῖ μέγα ἐπιστημονικὸ κεφάλαιο. Τὸ ἔργο αὐτὸ πραγματοποιήθηκε καὶ πραγματοποιεῖται μὲ τοὺς κόπους καὶ τίς γνώσεις τῶν ἐταίρων.

Ἀλλ' ὅμως πρὶν ἐκθέσω, ἔστω καὶ σύντομα τὸ ἔργο μας κατὰ τὴ χρονιά ποὺ πέρασε, θὰ μνημονεύσω ἐκείνους ποὺ ἔφυγαν.

Πέρυσι σὰς μίλησα γιὰ τὴν Νία Στράτου ποὺ ἀπέθανε στὶς 10 Ἰανουαρίου τοῦ 2002 καὶ γιὰ τὸν Ἀγγελὸ Χωρέμη, ἑφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε στὶς 10 Μαρτίου. Λίγους μῆνες ἀργότερα, στὶς 7 Ἰουλίου ἀκολούθησε ὁ Γεώργιος Μιχαηλίδης Νουάρος (γενν. 1909), διαπρεπὲς νομοδιδάσκαλος. Γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ καταγωγὴ του ἦταν ἀπὸ τὴν Κάρπαθο καὶ ὁ πατέρας του ἦταν γυμνασιάρχης. Ἐκλέχτηκε τὸ 1938 ὑφηγητὴς τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου στὴν Ἀθήνα, τὸ 1942 ἔγινε ἐντεταλμένος ὑφηγητὴς στὴ Νομικὴ Σχολὴ τῆς Θεσσαλονίκης τῆς ὁποίας ἔγινε τακτικὸς καθηγητὴς τὸ

1947. Τὸ 1960 ἐκλέχτηκε τακτικὸς καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας ἔγινε τὸ 1974. Οἱ μελέτες του ὑπῆρξαν πολλὲς καὶ γιὰ σημαντικὰ ζητήματα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ καλύπτουν θέματα τῆς ἱστορίας τοῦ Δικαίου, τῆς Νομικῆς Κοινωνιολογίας καὶ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου.

Δύο μῆνες ἀργότερα, στὶς 8 Σεπτεμβρίου ἀπέθανε ἡ σύζυγός του *Εὐθυμία*, μέλος τῆς Ἑταιρείας ἐπίσης, τὴν ὁποία οἱ περισσότεροι ἐδῶ μέσα θυμούμεθα γιὰ τὴν τακτικὴ παρουσία της στὶς συνελεύσεις καὶ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον πὺλ ἔδειχνε γιὰ τὸ ἔργο μας.

Στὶς 19 Ἰουλίου ἀπέθανε ὁ *Νικόλαος Παπαχατζῆς*. "Ὅσοι τὸν γνώρισαν θυμοῦνται τὴ σεμνότητα καὶ τὴ μετριοφροσύνη του καὶ τὸν ἀθόρυβο τρόπο τῆς ζωῆς του. Ἐτσι καὶ ὁ θάνατός του ἀγνοήθηκε ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καὶ πέρασε χωρὶς τὸν δημόσιο ἔπαινο ὁ ὁποῖος τοῦ ὀφειλόταν γιὰ τὸ μεγάλο ἐλληνικὸ καὶ ἐθνικὸ ἔργο του.

Ὁ *Νικόλαος Παπαχατζῆς* γεννήθηκε στὰ Φάρσαλα τὸ 1912, ἔζησε πολλὰ χρόνια στὸν Βόλο καὶ σπούδασε ἀρχαία φιλολογία καὶ τέχνη στὸ νεαρό, τότε, Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποφοίτησε τὸ 1936. Τὰ πρῶτα 10 χρόνια μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ἐργάστηκε ὡς ἑκτακτος ὑπάλληλος τῆς Ὑπηρεσίας στὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου. Κατὰ τὴν Κατοχὴ δίδαξε στὸ «Παιδαγωγικὸ Φροντιστήριον» πὺλ διηύθυνε ἡ *Ρόζα Ἰμβριώτη* στὸ χωριὸ Τύρνα τῆς Πίνδου καὶ ἀπὸ τὸ 1946 ἕως τὸ 1972 ὑπῆρέτησε ὡς φιλόλογος στὸ Κολλέγιο Ἀνατόλια τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἀπὸ τὸ μεγάλο ἔργο πὺλ μᾶς ἄφησε βλέπουμε, ὅτι μέσα στὰ ἐνδιαφέροντά του ἦσαν ἡ ἀρχαία φιλολογία, ἡ ἀρχαία τοπογραφία καὶ ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, κυρίως ἡ λαϊκὴ. Ὁ *Νικόλαος Παπαχατζῆς* ὅμως εἶναι εὐρύτερα γνωστὸς γιὰ τὴν μεγάλη, πολύτομη, σχολιασμένη ἔκδοση τῆς «Ἑλλάδος Περιγηγῆσεως» τοῦ ἀρχαίου περιγηγητῆ *Παυσανία*, ἔργο στὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε δεκαετίες τῆς ζωῆς του. Ἡ πρώτη ἔκδοση, χωρὶς τὰ «Ἀττικά», σὲ τέσσερις τόμους, ἔγινε ἀπὸ τὸ 1963 ἕως τὸ 1969, μὲ δαπάνες του καὶ προσωπικὴ τυπογραφικὴ ἐργασία. Ἡ δεύτερη, σὲ πέντε τόμους 2883 σελίδων συνολικῶς, καὶ μὲ 2117 εἰκόνες, ἔγινε ἀπὸ τὸ 1974 ἕως τὸ 1981 καὶ ἀποτελεῖ σήμερα τὴν πληρέστερη ὑπομνηματισμένη ἔκδοση τοῦ κειμένου τοῦ περιγηγητοῦ, μὲ μετάφραση στὰ νέα ἐλληνικά. Στὴν πρώτη ἔκδοση τῶν «Κορινθιακῶν» καὶ τῶν «Λακωνικῶν» τοῦ 1963, λέγει ὅτι σκοπὸς τοῦ βιβλίου του

«ἦταν ἡ ἀκριβὴς νεοελληνικὴ ἀπόδοσις καὶ ὁ ὑπεύθυνος ὑπομνηματισμὸς τοῦ κειμένου τοῦ Πausanias, ὥστε νὰ μπορεῖ μὲ ἐμπιστοσύνη νὰ τὸ πιάσει στὰ χέρια τοῦ κάθε ἀναγνώστης ποὺ συνήθισε νὰ μὴν ἀρκεῖται στὴν εὐκόλῃ δουλειᾷ καὶ προχειρολογίᾳ». Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπιστημονικῆς του πορείας ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὴν τοπογραφίαν καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν τῆς Θεσσαλίας, μάλιστα τῆς περιοχῆς τοῦ Βόλου.

Ἄλλος τομέας τῆς ἀρχαιογνωσίας στὴν πρόοδο τοῦ ὁποῖου σημαντικὰ συνέβαλε ὁ Νικόλαος Παπαχατζῆς, εἶναι ἡ ἔρευνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λαϊκῆς θρησκείας. Ἀνάμεσα στὰ σχετικὰ μελετήματά του ξεχωρίζει ὁ τόμος «Ἡ Θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα» (1987, 1996³). Σ' αὐτὸν ἐξετάζει συνολικὰ τὴν «οὐσία τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας τὴν διαποτισμένη μὲ χθόνιο περιεχόμενο ποὺ παρέμενε κρυμμένο πίσω ἀπὸ ὁποιαδήποτε συναρπαστικὴ ἀναλαμπή της». Πολλὲς καὶ σημαντικὲς μελέτες του γιὰ τὴν ἀρχαία θρησκεία ἔχουν δημοσιευθεῖ στὴν «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα» καὶ ἐξαίρετα κείμενά του γιὰ τὴν ἀρχαία ζωὴ στὸν «Μέντορα», τοῦ ὁποῖου ὁ Παπαχατζῆς ἦταν τακτικὸς συνεργάτης.

Στις 24 Ἰουλίου ἀπέθανε ἡ Εὐαγγελία Δεϊλάκη (γενν. 1931), Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων ἐπὶ μακρὰ ἔτη. Εἶχε διορισθεῖ στὴν Ὑπηρεσία μὲ τὸν διαγωνισμό τοῦ 1956 καὶ ὑπηρετήσε σὲ περισσότερες θέσεις. Ὡς Ἐπιμελήτρια καὶ Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Ἀργολίδος-Κορινθίας, ὡς Ἔφορος Θεσσαλίας κατόπιν, ὡς Διευθύντρια Ἀρχείου Μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ ὡς Ἔφορος Παλαιοανθρωπολογίας καὶ Σπηλαιολογίας, ἐργάστηκε γιὰ τὴν πρόοδο τῆς Ὑπηρεσίας. Διενήργησε πολλὰ ἀνασκαφές, κυρίως στὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν Κορινθία. Θὰ μνημονεύσω μόνο ὅτι τὸ γνωστότατο μικρὸ θέατρο στὴν Παλαιὰ Ἐπίδαυρον ἦλθε στὸ φῶς μὲ δική της ἀνασκαφή.

Στις 4 Δεκεμβρίου ἀπέθανε ἡ Lilly Kahil (γενν. 1926), παλαιὰ συνεργάτις τῆς Ἑταιρείας καὶ ἐπίτιμος ἐταῖρος. Μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, γνώρισε καλὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς ἀνθρώπους της. Συνεργάστηκε μὲ τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους καὶ συνδέθηκε μαζί τους μὲ φιλία. Τὰ κύρια ἐνδιαφέροντά της ἦσαν ἡ ἀρχαία εἰκονογραφία, ἡ θρησκεία, ἡ κεραμεικὴ καὶ ἡ τέχνη. Εἶχε μάλιστα ἀναλάβει τὴ δημοσίευσιν τῆς εἰκονογραφημένης κεραμεικῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρώνα, τῆς ὁποίας μᾶς εἶχε παραδώσει ἓνα τμῆμα.

Τὸ μεγάλο ἔργο τῆς ὅμως εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς σύνταξης καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ πολύτομου «*Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*», τοῦ γνωστοῦ ὡς LIMC, τοῦ ὁποίου ἦταν Γενικὴ Γραμματεὺς, ὅπως ἐπίσης ἦταν Γενικὴ Γραμματεὺς τοῦ ὁμωνύμου Ἰδρύματος. Τὸ ἔργο αὐτό, στὸ ὁποῖο συνέβαλε καὶ συγγραφικῶς μὲ περισπούδαστα ἄρθρα, ὅπως Ἀρτεμις, Ἑλένη, Ἰφιγένεια, Λήδα, Λητώ, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνεи χωρὶς τὴν ἀκάματη παρουσία τῆς, ἡ ὁποία ἐμψύχωσε τὴν μεγάλη αὐτὴ συλλογικὴ προσπάθεια. Ἡ Lilly Kahil ὑπῆρξε ἀνήσυχο καὶ δημιουργικὸ πνεῦμα καὶ τὸ ἔργο τῆς εἶναι μεγάλο καὶ μόνιμης ἀξίας.

Στις 21 Δεκεμβρίου ἀπέθανε ἡ Στέλλα Παπαδάκη Oekland (γενν. 1937), μέλος τῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ τὸ 1960 ἕως τὸ 1969· ἀπὸ τὸ 1975 ἕως τὸ 1977 ὑπηρέτησε ὡς Ἐπιμελήτρια Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων στὴν Κρήτη καὶ τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Μετὰ τὴν κτήσῃ τοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος διορίστηκε στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης ὡς εἰδικὴ ἐπιστήμων, τὸ 1985 ἔγινε Ἀναπληρώτρια καθηγήτρια καὶ τὸ 1994 τακτικὴ καθηγήτρια τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας. Εἰδικεύτηκε στὴ μελέτη τῶν εἰκονογραφημένων βυζαντινῶν χειρογράφων, μάλιστα τὰ χειρόγραφα ποὺ διασώζουν τὴν ἱστορία τοῦ Ἰωβ ἀποτελεσαν τὸ θέμα τῆς διδακτορικῆς τῆς διατριβῆς ποὺ ἐκπόνησε στὴν Χαϊδελβέργη. Ὡς Ἐπιμελήτρια ἀσχολήθηκε μὲ τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση πολλῶν βυζαντινῶν ναῶν καὶ μνημείων τῆς ἐνετοκρατίας στὴν Κρήτη καὶ ὡς καθηγήτρια ὑπῆρξε πρωτεργάτρια τῆς ὀργάνωσης τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας. Ἐντονὴ ὑπῆρξε ἡ φροντίδα τῆς γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ ἔκθεσις τῶν κειμηλίων τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερως κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τῆς.

Στις 3 Φεβρουαρίου τοῦ 2003 ἀπέθανε ὁ πρῶτος (1988-1996) σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας Δημήτριος Γκόφας (γενν. 1924), ὁμότιμος καθηγητὴς τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου. Ἐπειτα ἀπὸ ἐξαίρετες σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Γαλλία, ἀσκώντας παράλληλα καὶ τὴ δικηγορία, στράφηκε πρὸς τὴ μελέτη τοῦ ἀρχαίου δικαίου τῶν πηγῶν τοῦ ὁποίου ἀναδείχθηκε σπουδαῖος ἐρευνητής. Τὰ κείμενα, οἱ πάπυροι καὶ οἱ ἐπιγραφές τοῦ ἦσαν οἰκεῖα καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ του φαίνεται σὲς πολλές μελέτες του καὶ βιβλία. Τὸ 1993 ἡ Ἑταιρεία ἐξέδωσε μία συλλογὴ μελετῶν του μὲ τίτλο «Μελέτες Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῶν Συναλλαγῶν», ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει τὴν εὐρύτητα τῶν γνώσεών του καὶ τὴν πρωτοπόρο σκέψη του.

Στις 8 Μαρτίου ἀπέθανε ἡ παλαιοτάτη συνεργάτις τῆς Ἑταιρείας Χριστίνα Μελισσηνοῦ (γενν. 1919). Διορισμένη τὸ 1953 ὡς βοηθὸς στὴ Γραμματεία τῆς Ἑταιρείας ὑπηρέτησε μὲ ἀφοσίωση τὰ συμφέροντα τοῦ Ἰδρύματός μας ἕως τὸ 1979, χρονιὰ τῆς ἀποχώρησής της ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία. Ὑπῆρξε μαθήτρια τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου καὶ τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ πειθαρχία τὴν ὁποία ἀπέκτησε κοντὰ τοὺς χαρακτηρίζει ὅλες τὶς ἐνέργειές της στὴ διεκπεραίωση τῶν καθηκόντων της κατὰ τὴ διάρκειά τῶν 26 χρόνων τῆς ἐδῶ ἐργασίας της.

Ἡ Ἑταιρεία ἔμελλε μέσα στὸ 2003 νὰ δεχθεῖ ἓνα ἀκόμη μεγάλο χτύπημα. Τὸ Σάββατο, 8 Φεβρουαρίου, ἀπέθανε ὁ Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας Ἀγγελος Βλάχος. Πιστεύω ὅτι ὅλοι γνωρίζουμε τὴ μεγάλη αὐτὴ προσωπικότητα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ποὺ προσέφερε τόσα στὸν τόπο. Γεννημένος τὸ 1915 στὴ Μανσούρα τῆς Αἰγύπτου τελείωσε τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του στὴν Ἀθήνα ὅπου καὶ σπούδασε νομικά. Τὸ 1939 διορίστηκε ἀκόλουθος στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1940 ἐγκαταλείπει μυστικά τὴν ὑπηρεσία του καὶ κατατάσσεται ἐθελοντὴς στὸ στρατό. Τὸν στέλνουν στὸ μέτωπο, στὴ φρουρὰ μιᾶς ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνης περιοχῆς, μὲ τὸ ὄνομα Μνῆμα τῆς Γρηᾶς. Τὴ φοβερὴ πολεμικὴ του ἐμπειρία ἀφηγήθηκε στὸ ὁμώνυμο βιβλίον του, γραμμένο εὐθὺς μετὰ τὸν πόλεμον καὶ δημοσιευμένο τὸ 1945. Καὶ εἶναι τὸ πρῶτον ἐλληνικὸν ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὸν δοξασμένον πόλεμον τοῦ '40, ὁρόσημον στὴ λογοτεχνία τοῦ πολέμου ποὺ ἀναπτύχθηκε κατόπιν μὲ τὰ ἔργα τοῦ Στέλιου Ξεφλούδα, τοῦ Γιάννη Μπεράτη, τοῦ Λουκῆ Ἀκρίτα καὶ τὴν ποίησιν, μὲ τὸ « Ἄσμα ἡρωϊκὸ καὶ πένθιμον γιὰ τὸν χαμένον ἀνθυπολοχαγὸ τῆς Ἀλβανίας » τοῦ Ὀδυσσεᾶ Ἐλύτη ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1945. Ἐκτοτε ἀκολούθησε σειρά λογοτεχνικῶν ἔργων καὶ μελετῶν μὲ πρῶτον τὸ γνωστότατον, « Ὁ κύριός μου Ἀλκιβιάδης ». Ὁ ἴδιος θεωροῦσε ὡς τὸ καλὺτερόν του ἔργον τὸ « Ἡ 14η Νιζάν », ὅπου διηγεῖται, μὲ κέντρο τὸν Πόντιον Πιλάτον, τὰ ὅσα συνέβησαν τὶς 12 ὥρες ποὺ προηγήθηκαν τῆς Σταύρωσης τοῦ Κυρίου.

Ὀλόκληρη ἡ ἐλληνικὴ ἱστορία τὸν γοήτευε. Ὁ Ἀλκιβιάδης, οἱ τελευταῖοι Κομνηνοί, ὁ Ἀγώνας τοῦ '21, ἀποτελοῦν θέματα ἱστορικῶν μυθιστορημάτων του. Μετέφρασε τὸν Ἡρόδοτον καὶ τὸν Θουκυδίδην. Καὶ στοὺς δύο ἀφιέρωσε ἐπὶ πλέον σημαντικὰς ἱστορικὰς καὶ φιλολογικὰς μελέτας. Μετέφρασε ἀκόμη Ἀριστοτέλη, τὰ Εὐαγγέλια, τὸν Προμηθεὺν Δεσμώτην τοῦ Αἰσχύλου καὶ ἀκόμη

μετέφρασε τὰ ποιήματα τοῦ Καβάφη στὰ γαλλικά, ἔργο γιὰ τὸ ὁποῖο τιμήθηκε μὲ ἀργυρὸ μετάλλιο ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ Ἀκαδημία.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα του θὰ μνημονεύσω μόνο τὸ γνωστότατο ἐξάτομο ποὺ δημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο «Μιὰ φορὰ κι ἓνα καιρό, ἓνας Διπλωμάτης...». Σ' αὐτὸ διηγεῖται γεγονότα καὶ συμβάντα τοῦ ὑπηρεσιακοῦ του βίου, ὡς διπλωματικοῦ ὑπαλλήλου καὶ πρέσβεως καὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τοὺς τόπους ὅπου εἶχε ὑπηρετήσει.

Ὁ Ἄγγελος Βλάχος ὑπῆρξε μεγάλη μορφή γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἐπὶ 15 χρόνια παρουσία του στὸ Συμβούλιο ἦταν παράγων ἰσορροπίας. Δυστυχῶς τὸ 2002 ἡ ἀγαθὴ του ἐπίδραση δὲν ἴσχυσε καὶ τὰ πράγματα ἔλαβαν τὴν τροπὴ ποὺ γνωρίζετε. Παρὰ ταῦτα, ὁ Ἄγγελος Βλάχος δὲν ἐγκατέλειψε τὸν ἀγῶνα γιὰ τὸ καλὸ τῆς Ἑταιρείας καὶ οἱ συμβουλές του κατὰ τὸ διάστημα τῆς κρίσεως ὑπῆρξαν πολύτιμες. Ἡ ἐπανεκλογή του κατὰ τὶς τελευταῖες ἀρχαιρεσίες καὶ ἡ ἐκλογή του ὡς Προέδρου τοῦ Συμβουλίου ἀποτελοῦν τὴν ἀπόδειξη ὅτι τὰ ὅσα σκοπίμως ἀνακριβῆ καὶ κακόβουλα τοῦ ἀποδόθηκαν καθρέφτιζαν μόνο τοὺς δημιουργοὺς τους.

Ἡ φετινὴ ἔκθεση τοῦ Ἔργου τῆς Ἑταιρείας, ποὺ ἀκοῦτε θὰ τελειώσει μὲ τὴν ἀνασκόπηση λίγων γεγονότων ἰδιαίτερα σημαντικῶν γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία.

Τὸ πρῶτο καὶ πολὺ σημαντικὸ εἶναι ἡ ψήφισή καὶ δημοσίευσή τοῦ νόμου 3028/2002 «Γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ἐν γένει τῆς πολιτιστικῆς κληρονομίας», ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸν πασίγνωστο 5351/1932 μὲ τὴ λιτὴ ὀνομασία «Περὶ ἀρχαιοτήτων».

Δὲν εἶναι σκόπιμη ἐδῶ καὶ οὔτε χρονικῶς δυνατὴ ἡ ἀνάλυση τοῦ νέου νόμου. Ἄλλωστε κάθε νομοθέτημα κρίνεται ἀπὸ τὸ ἂν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθεῖ ἢ ὄχι, ἢ ἂν ἐφαρμοζόμενο ἐπιτυγχάνει τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο δημιουργήθηκε. Ὁ παλαιὸς νόμος, ὁ 5351 ἐφαρμοζόταν ἐπὶ 70 ἀκριβῶς χρόνια μὲ ἐλάχιστες προσθήκες καὶ τροποποιήσεις. Ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ του εἶχε δημιουργηθεῖ μεγάλη νομολογία τῶν δικαστηρίων ὅλων τῶν βαθμῶν καὶ τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους. Ὁ νέος νόμος περιμένουμε νὰ εἶναι ἀποτελεσματικότερος τοῦ παλίου τοῦ ὁποῖου ἡ παλαιότητα ἦταν ἡ αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ νέου. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο γενικῶς μπορούμε νὰ εἰποῦμε εἶναι ὅτι ὁ νέος νόμος εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν 5351, δηλαδὴ ἔχει συνταχθεῖ μὲ

ἄλλες ἀντιλήψεις γιὰ τὰ μνημεῖα, γιὰ τὴν ἔννοιάν τους, γιὰ τὴ σημασίαν τους γιὰ τὸν τόπο καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Εἶναι τεχνοκρατικός στὴ σύλληψη καὶ τὴ διατύπωση.

Ὁ παλαιὸς νόμος 5351 εἶχε ὡς βάση τὸν φημισμένο ΒΧΜΣ' (2646) μὲ τίτλο ἐπίσης «Περὶ ἀρχαιοτήτων», συντεταγμένο τὸ 1899 ἐπὶ Γενικοῦ Ἐφόρου Παναγῇ Καββαδία. Ὁ νόμος αὐτὸς εἶχε χαρακτηρισθεῖ ἀπὸ τὸν Χρῆστο Καροῦζο ὡς ἡ «φαινή κρηπίς τῆς ἀρχαιολογικῆς μας Ὑπηρεσίας ἀπὸ τὴν πιὸ δοξασμένη ἐποχὴ τῆς» [Μικρὰ Κείμενα (1995), 242]. Ὁ νέος νόμος συντάχθηκε ἀπὸ Ἐπιτροπὴ 11 μελῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνον δύο, ὡς μέλη καὶ τῆς Ὑπηρεσίας, ἔχουν ἐφαρμόσει τὸν 5351/1932, δηλαδὴ γνωρίζουν τὰ προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουν οἱ ἀρχαιολόγοι κατὰ τὴν ἄσκηση τῶν καθηκόντων τους. Ἡ προστασία τῶν ἀρχαίων ἦταν πάντοτε δύσκολη στὴν Ἑλλάδα καὶ σήμερα ἔχει γίνεи σχεδὸν ἀδύνατη, γιὰτὶ ἡ ἔλλειψη σεβασμοῦ πρὸς αὐτὰ εἶναι σχεδὸν καθολική. [Περὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου γενικῶς βλ. Β.Χ. Πετράκου, Δοκίμιο γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ νομοθεσία (1982)· Ὁ Μέντωρ 27, 1993, 159· 55, 2000, 92-93· 59, 2001, 103 κέ.]. Ἡ ἀρχαιολατρεία τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἓνας μῦθος. Ἔως τώρα τὰ ἀρχαῖα τὰ ἔσωζε ἡ αὐταπάρνηση τῶν ἀρχαιολόγων καὶ ὁ νόμος τῆς ἀδρανείας. Δηλαδὴ ἐφ' ὅσον τοὺς τόπους ὅπου βρίσκονταν τὰ ἀρχαῖα δὲν τοὺς ἐποφθαλμιοῦσε κάποιος, αὐτὰ διατηροῦνταν.

Τὰ ἄλλα θέματα πού μᾶς ἀπασχόλησαν κατὰ τὸ 2002 σὰς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τίς προηγούμενες χρονιές. Ἡ ἀκατανόητη καὶ αὐτόνομη πλέον ἐνοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ ἔγκριτο κλασικὸ ἀρχαιολόγο ἀποτελεῖ «τὴ διαστρέβλωση τοῦ νοήματος τῆς “ἐνοποίησης” μὲ τὴν παρεμβολὴ τῆς ἔννομιας τοῦ εὐπρεπισμοῦ κάποιων ὀδικῶν ἀρτηριῶν μεταξὺ τῶν, οὔτως ἢ ἄλλως, κατακερματισμένων ἀρχαιολογικῶν χώρων» (Ἄ. Δεληβορριάς, *View*, Σεπτέμβριος 2002).

Ἡ θέση τῆς κατασκευῆς τοῦ νέου μουσείου Ἀκροπόλεως προκάλεσε διχογνωμίες οἱ ὁποῖες ὀφείλονται σὲ διαφορὰ ἀντιλήψεων πάνω σὲ βασικά ζητήματα πού ἀφοροῦν τὴ μνημειακὴ παράδοση. Δὲν εἶναι ὅμως σὲ πολλοὺς γνωστὸ, ὅτι ὡς πρὸς τὸν τόπο ὅπου σκοπεύεται νὰ οἰκοδομηθεῖ τὸ νέο μουσεῖο, τὸ πρόβλημα εἶναι παλαιότατο. Εἶχε παρουσιασθεῖ ἐπὶ Ἀντιβασιλείας, ὅταν χτιζόταν τὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο, τὸ σήμερα ὀνομαζόμενο κτίριο Weiler. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα, τὸ 1930, ἐπὶ κυβερνήσεως Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ἀποφασίστηκε νὰ κατεδαφισθεῖ τὸ νοσοκομεῖο καὶ στὴ θέση του νὰ χτισθεῖ

Δικαστικὸ Μέγαρο. Ἡ ἰσχυρὴ ἀντίδραση, ὅχι γιὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ νοσοκομείου, ἀλλὰ γιὰ τὴν αἰσθητικὴ βλάβη τῆς Ἀκροπόλεως ματαίωσαν τὸ ἐγχεῖρημα.

Μέσα στὰ σοβαρὰ ζητήματα ὑπάρχουν καὶ τὰ κάπως ἀλλιώτικα, ὅπως ἡ ἔκθεση ποὺ ἔγινε στὸ Βερολίνο μὲ τίτλο: «Die griechische Klassik» («Ἡ ἐλληνικὴ κλασσικὴ ἐποχὴ») μὲ ἀρχαῖα ἀπὸ 115 μουσεῖα, ὅπως λέγεται. Τὸ πνεῦμα ποὺ πρυτάνευσε κατὰ τὴν ἔκθεση ἦταν μοντέρνο καὶ συγχρόνως καὶ πολὺ παλιό. Χαρακτηρίστηκε θεατρικὸ καὶ ἡ ἔκθεση παρομοιάστηκε μὲ σκηνογραφία. Μιᾶς παρόμοιας σκηνογραφίας ἀναγγέλθηκε ἡ κατασκευή, δηλαδὴ ἡ λάξευση μιᾶς γιγάντιας προτομῆς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὕψους 80 μ. καὶ πλάτους 57 μ. σὲ βουνό τῆς Μακεδονίας.

Φυσικὰ ὅσα θεατρικὰ ἢ γιγάντια καὶ νὰ γίνουν ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων δὲν ἀλλάζει. Οἱ ἀπόψεις μπορεῖ νὰ εἶναι πολλὲς καὶ διάφορες μεταξύ τους, ἡ πραγματικότητα ὅμως εἶναι μία, ὅπως τὰ θαυμάσια εὐρήματα στὸν Κεραμεικὸ ποὺ μποροῦμε νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε ὡς γεγονόσ τῆς χρονιάς. Τὸ 2001 σᾶς εἶχα παρουσιάσει τὴν κόρη τῆς Σελλάδας, ἔργο μοναδικό. Τὸ 2002 ὁ Κεραμεϊκὸς μᾶς ἔδωσε μία σφίγγα, δύο λιοντάρια καί, ἀκόμη πιὸ σημαντικὸ, ἕναν νέο κοῦρο, φιλοτεχνημένο ἀπὸ τὸν γλύπτη τῆς φημισμένης κεφαλῆς τοῦ Διπύλου. Ὅσο καὶ ἂν οἱ νεοέλληνες ἀπαρνοῦνται τὴν ἀρχαιότητα, αὐτὴ τοὺς φιλεῖ συνεχῶς μὲ νέα ἔργα.

Ἡ καταστροφὴ καὶ ἡ λεηλασία τῶν μνημείων τοῦ Ἰράκ ποὺ γίνεται αὐτὲς τίς μέρες δὲν εἶναι κάτι τὸ νέο καὶ δὲν ξενίζει ὅσους ἢ μνημη τοὺς δὲν εἶναι ἐκλεκτικὴ. Δὲν χρειάζεται νὰ ἀνατρέξουμε στὸν Elgin, εἶναι πολὺ μακρινός. Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴ Δρέσδη τὸ 1945, τὴ Γιουγκοσλαβία τὸ 1999, τὸ Ἀφγανιστάν τὸ 2001. Γιὰ τίς καταστροφὲς τῶν μνημείων τῆς Δρέσδης καὶ σήμερα τοῦ Ἰράκ δὲν ὑπῆρξε κανεὶς πολεμικὸς ἢ ἔστω ἀνώτερης βίας λόγος. Ἐγίναν ἔπειτα ἀπὸ ἀποφάσεις ποὺ τίς ἔλαβαν κάποιοι μέσα σὲ ἥσυχια γραφεῖα. Αὐτοὶ οἱ κάποιοι δὲν ἦσαν οἱ πιλότοι ἢ οἱ πυροβολητὲς ἀλλὰ ἀπόφοιτοι φημισμένων πανεπιστημίων, ἀπόφοιτοι σχολῶν τέχνης, νομικῶν ἢ πολιτικῶν ἐπιστημῶν καὶ οἱ ἀποφάσεις τοὺς δὲν εἶχαν ὡς κίνητρο τὴν ἐκδίκηση γιὰ χαμένο πατέρα, ἀδελφὸ, ἢ παιδί. Ἦσαν ἀποφάσεις ψυχρὲς, ποὺ τίς ὑπαγόρευσε ὁ οἰκονομικὸς ὑπολογισμός, ἡ μισαλλοδοξία καὶ ἡ ψευδὴς πίστη ποὺ ἔχουν μερικοὶ στὴν ἀνωτερότητά τοὺς ἔναντι τῶν ὑπολοίπων ἀνθρώπων.

Ἡ λεηλασία τοῦ μουσείου τῆς Βαγδάτης καὶ ἡ βλάβη πολλῶν ἀρχαιολο-

γικῶν χώρων τοῦ Ἰράκ ὑπῆρξε σκόπιμη καὶ εἶχε προετοιμασθεῖ. Σύντομα θὰ μάθουμε ποιά ἄτομα καὶ ποιά ἰδρύματα ὠφελοῦνται ἀπὸ τὴ ληστεία. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνᾶμε ὅτι οἱ πολιτικὲς ἀποφάσεις γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν μνημείων κατὰ τοὺς πολέμους ἔχουν ὡς ὑπόβαθρο τὴ στάση μας κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς εἰρήνης. Εἶναι λοιπὸν κάπως ρομαντικὲς οἱ φωνὲς ἐκείνων ποὺ ζητοῦν τώρα τὸ ξύπνημα τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης γιὰ τὴ σωτηρία τῶν μνημείων.

Οἱ φωνὲς ἐκ τῶν ὑστέρων εἶναι συμβολικὲς καὶ ἀνέξοδες. Ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται εἶναι ἡ ἔμπρακτε στάση μας ἀπέναντι σὲ ὅσους ἀποφασίζουν καὶ σὲ ὅσους ἐπωφελοῦνται. Θὰ διακόψουν οἱ Ἕλληνες ἱστορικοί, οἱ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, οἱ καθηγητὲς τῶν πανεπιστημίων, οἱ ἰθύνοντες τῶν πνευματικῶν ἰδρυμάτων καὶ τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων, τὶς σχέσεις τους μὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ προκαλοῦν καταστροφὴ στὰ μνημεῖα, ἢ μὲ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἐνῶ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ τὴν ἀποτρέψουν δὲν τὸ ἔκαμαν; Δὲν φαίνεται πιθανόν.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

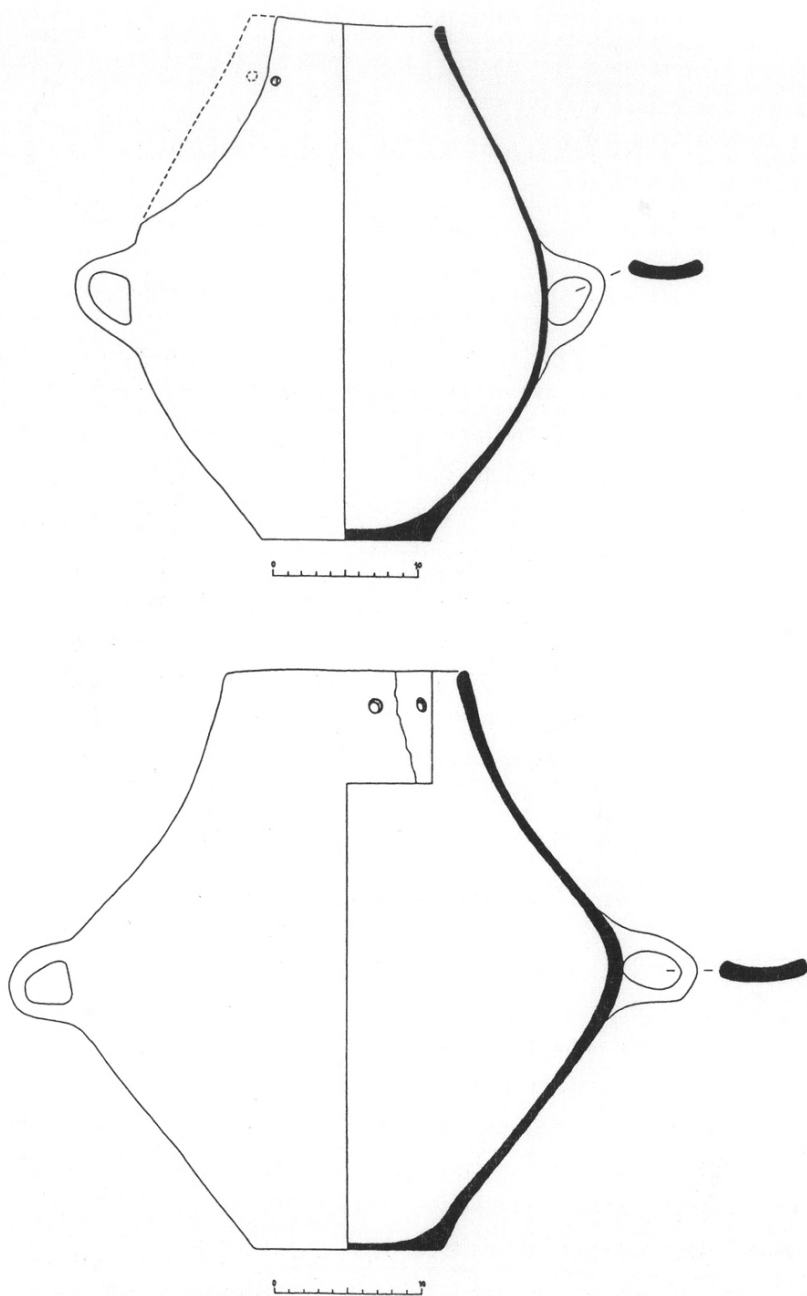
(Πίν. 1-2)

Κατά τὸ 2002 ἡ ἔρευνα τοῦ Πρωτοελλαδικοῦ νεκροταφείου στὴ θέση Τσέπι Μαραθῶνος στράφηκε στὴ συντήρηση, μελέτη καὶ τεκμηρίωση τῶν εὐρημάτων προηγούμενων ἐτῶν.

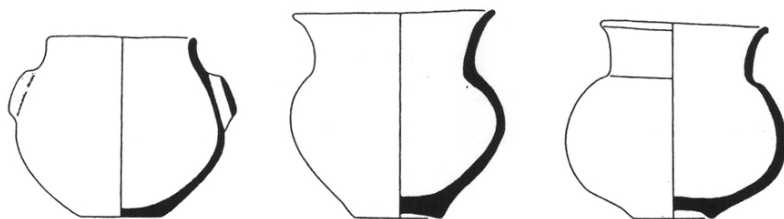
Μοναδικὸς μέχρι στιγμῆς παρουσιάζεται ὁ ἀποθέτης τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1999 καὶ 2000, ποὺ εἶχε γεμίσει καὶ ὑπερκαλυφθεῖ μὲ σπασμένα ἀγγεῖα. Ἡ συντήρηση τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὴν Ἀ. Βουτσινᾶ καὶ τοὺς βοηθοὺς της, συνεχίζεται ὑπὸ τὴν ἄμεση παρακολούθησή μου γιὰ τέταρτη συνεχῆ χρονιά. Ἡ συγκόλληση παρουσιάζει περισσότερα τοῦ συνήθους προβλήματα μὲ κυριότερη δυσκολία τὴν ἀλλαγὴ χρώματος μερικῶν ὀστράκων μετὰ τὴ θραύση τῶν ἀγγείων. Ἡ ἐργασία χρονοβόρος καὶ δαπανηρὴ ὑποστηρίζεται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Φιλαδελφείας τῆς Ἀμερικῆς «Institute for Aegean Prehistory» (INSTAP).

Μέχρι τώρα ἔχουν συγκολληθεῖ ἐλλιπῶς ἢ ἐξ ὀλοκλήρου περὶ τὰ 300 ἀγγεῖα, ἀλλὰ τελικὰ ὁ ἀριθμὸς τους θὰ αὐξηθεῖ πολὺ. Παρὰ τὴν συνεχῆ πρόοδο τῆς ἐργασίας, τὰ βασικὰ σχήματα παραμένουν ἐξαιρετικὰ περιορισμένα. Ξεχωρίζουν οἱ μεγάλες λεκάνες, οἱ λεκανίδες, τὰ καρποδοχεῖα, οἱ σκύφοι (βλ. πίν. 1-2), τὰ σφαιρικά εὐρύστομα μὲ ἢ χωρὶς λαιμό (εἰκ. 2) καὶ ἀπὸ τὰ κλειστὰ οἱ ἀμφορεῖς (εἰκ. 1) καὶ οἱ ἀμφορίσκοι (εἰκ. 3), τὰ μικρὰ πιθόσχημα μὲ κυλινδρικὲς ἀποφύσεις ἐσωτερικὰ ἢ ἐξωτερικὰ τοῦ στομίου (εἰκ. 4) ἢ τὰ βαθιὰ εὐρύστομα, ἀνοικτὰ σὰν λεκάνες (εἰκ. 5). Τὰ σχήματα αὐτὰ ἐμφανίζονται σὲ διάφορα μεγέθη καὶ ποικίλες παραλλαγές, ποὺ ἀναμένεται νὰ διαμορφώσουν πλούσια τυπολογία, στρωματογραφικὰ τεκμηριωμένη.

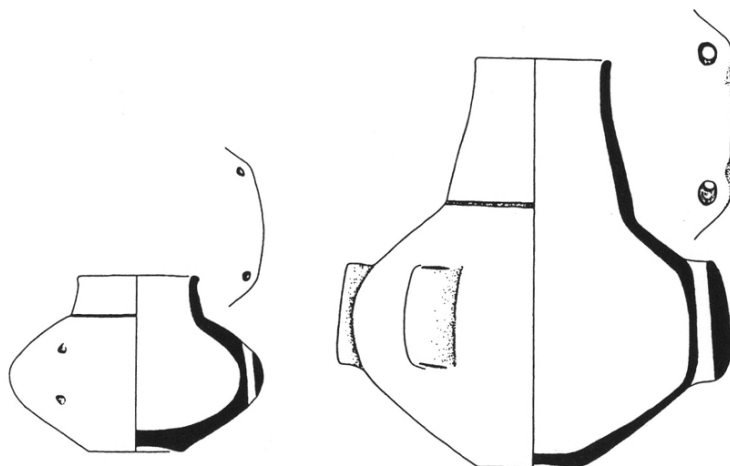
Βασικὴ σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῶν νεκρικῶν ἐθίμων ἔχει ἐπίσης ἡ ἀνασύστασις τῶν ομάδων ποὺ σχηματίζουν τὰ ὀστρακα μέσα στὸν λάκκο. Ἄν ἀποδειχθεῖ ὅτι οἱ πολλὲς παράπλευρες ἢ ἐπάλληλες συστάδες ἀπαρτίζονται ἀπὸ ὅμοια ἢ παρόμοια ἀγγεῖα, τότε θὰ πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ νεκρικὲς προσ-

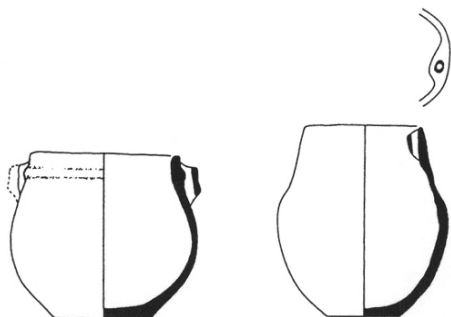
Εἰκ. 1. Ὀγκώδεις ἀμφορεῖς, ὠσειδῆς καὶ ἀμφικωνικός.

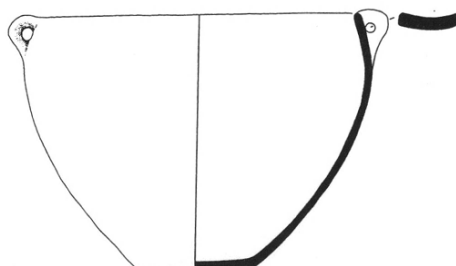
Εἰκ. 2. Τύποι μικρῶν σφαιρικῶν ἀγγείων.

Εἰκ. 3. Δύο τύποι καὶ μεγέθη ἀμφορίσκων.

Εἰκ. 4. Μικρὰ πιθόσχημα με̐ κυλινδρικές ἀποφύσεις.

Εἰκ. 5. Βαθὺς ὀγκώδης σκύφος.

φορὲς ποὺ καταλήγουν σὲ θραύση τῶν σκευῶν. Τὴ συντήρηση γενικῶς δυσχεραίνουν καὶ περιπλέκουν τὰ πολλὰ διάσπαρτα ὕστρακα μὲ ἀπροσδιόριστη προέλευση καὶ σχέση πρὸς τὶς συστάδες. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἐργασίας διαπιστώνεται ὅτι οἱ ὁμάδες στὰ ἀνώτερα στρώματα παρουσιάζονται λιγότερο συγκεντρωμένες καὶ μὲ ἀσαφὴ ὅρια. Τὸ γεγονός σημειώνεται διότι μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει μερικὴ κατὰ διαστήματα διάσπρωση τῆς ἐπιφάνειας γιὰ λόγους ἀπολύτως πρακτικούς, ἀλλὰ μπορεῖ ἐπίσης νὰ συνδέεται μὲ ἐλαφρὰ μεταβολὴ στὸν τρόπο καταθέσεως τῶν προσφορῶν.

Παράλληλα μὲ τὴ μελέτη τοῦ ἀποθέτη, ὁλοκληρώθηκε ἡ συγγραφὴ τοῦ κειμένου γιὰ τὴ δημοσίευση τῶν τάφων καὶ ἔγιναν οἱ ἐπὶ τόπου ἐργασίες γιὰ τὴν τεκμηρίωση τοῦ ὕλικου. Στὸν χώρο τοῦ νεκροταφείου ἀποτυπώθηκαν μὲ κάθε λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν σχεδιαστὴ κ. Ν. Καλλιοντζῆ ὅλοι οἱ τάφοι στὴ σημερινή τους κατάσταση, ἀνασκαμμένοι ἢ ἐπιφανειακὰ ἀποκαλυμμένοι καὶ ἐντάχθηκαν σὲ γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο. Ἐπίσης, ὑπὸ ἐξαιρετικὰ ἀντίξοες συνθῆκες φωτογραφήθηκαν ἀπὸ τὸν Dr. V. v. Eickstedt οἱ τάφοι μεμονωμένοι καθὼς καὶ μὲ διάφορες λεπτομέρειες.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

2. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΩΡΩΠΟΥ¹

(Πίν. 3-9)

Οί έντονες καί συνεχεῖς βροχοπτώσεις, καθώς καί οἱ χιονοπτώσεις τοῦ περασμένου χειμῶνα εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἄνοδο τῆς στάθμης τοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντος στή Σκάλα Ὁρωποῦ κατὰ 1.5 ἕως 2 περίπου μέτρα. Τά ἀνασκαφικά σκάμματα πλημμύρησαν (πίν. 3α-6) καί ἡ ἀντλήση τῶν ὑδάτων διήρκεσε πολλές ἐβδομάδες. Τò καλοκαίρι τὰ νερά δέν εἶχαν ὑποχωρήσει ἐντελῶς καί τὰ χώματα παρέμεναν ὑγρά, μέ ἀποτέλεσμα νά ματαιωθεῖ ἡ συστηματική ἀνασκαφική ἔρευνα, καθώς τὰ ἀρχαῖα βρίσκονται στό ὕψος καί βαθύτερα τῆς στάθμης αὐτῆς. Τοῦτο, σέ συνδυασμό μέ τò γεγονός ὅτι προέχει νά ὁλοκληρωθεῖ ἡ συντήρηση, καταγραφή καί μελέτη τοῦ ὕλικου ἐν ὄψει τῆς προετοιμαζόμενης τελικῆς δημοσίευσης, ὁδήγησε στήν ἀπόφαση οἱ ἐργασίες στόν χῶρο νά περιοριστοῦν στήν ἀποτύπωση, στερέωση καί συντήρηση τῶν ἀρχαίων κτιρίων πού ἔχουν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ καί στή διευθέτηση τοῦ χώρου, καθώς καί στή διενέργεια προκαταρκτικῶν γεωμορφολογικῶν ἐρευνῶν. Οἱ ἐργασίες τῆς ἐρευνητικῆς ομάδας ἐπικεντρώθηκαν στή συντήρηση, καταγραφή καί μελέτη τοῦ ὕλικου τῶν παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων².

1. Θεμελές εὐχαριστίες ἀπευθύνω πρὸς τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴ στήριξη τοῦ προγράμματος τοῦ Ὁρωποῦ, καθώς καί πρὸς τὴ Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καί Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καί ἰδιαίτερα τὴν ἀρχαιολόγο Δρ. Π. Ἀγαλλοπούλου πού διευκόλυνε ὅπως πάντοτε τίς ἐργασίες μας. Τὸ πρόγραμμα τοῦ Ὁρωποῦ συνεχίζεται χάρις στίς χρηματοδοτήσεις ἀπὸ τὰ Ἰδρύματα Ψύχα, Institute for Aegean Prehistory καί Shelby White - Leon Levy Program for Archaeological Publications. Τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ὅπως καί τίς προηγούμενες χρονιές, κάλυψε τὰ ἐξόδα τῶν πολυάριθμων φοιτητῶν.

2. Στίς ἐργασίες πῆραν μέρος οἱ συνεργάτες ἀρχαιολόγοι Roger Doonan, Κατερίνα Τρανταλίδου, Manuel Arjona, Βίκυ Βλάχου, Jean-Sébastien Gros, Ἀρτεμῖς Ζερβοῦ,

Εἰκ. 1. Γενικὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα

τῆς ἀνασκαφῆς. (Σχ. Ἀλ. Γούναρη.)

Μολονότι ἡ ἀντληση τῶν ὑδάτων γινόταν σέ σχεδόν συνεχῇ βάσει, ἐντούτοις τὰ ἀρχαῖα παρέμειναν καλυμμένα ἀπὸ τὰ νερά γιὰ πολλοὺς μῆνες. Ὡστόσο, οἱ περισσότεροι τοῖχοι εἶχαν σκεπαστεῖ μὲ γεωύφασμα καὶ χῶμα, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ φθορὲς ποὺ ὑπέστησαν νὰ εἶναι μικρές. Ἀντίθετα, οἱ παρειὲς ὀρισμένων μαρτύρων τῶν ἀνασκαφικῶν τετραγώνων κατέρρευσαν καὶ ἔτσι ὑποχρεωθήκαμε νὰ τοὺς καθαιρέσουμε.

Δυτικὸς Τομέας

Στὸν Δυτικὸ Τομέα, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς καθαίρεσης τῶν μαρτύρων καὶ τῶν στερεωτικῶν ἐργασιῶν συμπληρώθηκε ἡ κάτοψη ὀρισμένων οἰκοδομημάτων (εἰκ. 1-2) καὶ ἀποκαλύφθηκαν ὀρισμένα ἐνδιαφέροντα εὐρήματα.

Κάτω ἀπὸ τὸν μάρτυρα ἀνάμεσα στὰ Τετράγωνα B1 καὶ B(-1) ὁ ὁποῖος εἶχε καταρρεύσει φανερώθηκε τμῆμα εὐθύγραμμου τοίχου Α-Δ κατεύθυνσης (T132, εἰκ. 2, πίν. 4α). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 2.30 μ. καὶ ἔχει πλ. 0.45 μ. Τὸ Α του ἥμισυ εἶναι ἐν μέρει κατεστραμμένο, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ὑπῆρχε ἄνοιγμα. Ὁ T132 ἀντιπροσωπεύει τὴ

Τατιάνα Θεοδωροπούλου, Μαρία Κουσουλάκου, Μαρία Κουτσουμποῦ, Χριστίνα Μητσοπούλου καὶ Ξένια Χαραλαμπίδου, ὁ γεωλόγος Peter James, ὁ ἀρχιτέκτων Ἀλέξανδρος Γούναρης, ὁ τοπογράφος Νίκος Μαστρονικόλας, ὁ συντηρητὴς Θεόδωρος Μαυρίδης, φοιτητὲς τῆς Ἀρχαιολογίας Νατάσσα Ἀκακίου, Μαρίζα Ἀνυφαντῇ, Χαριτίνη Παγωμένου, Παναγιώτα Ρούβαλη (Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν), Δώρα Ροκκάκη (Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων), Μαρία-Νίκη Κουτσούκου (Ἰόνιο Πανεπιστήμιο), Ἀγιάττη Μπενάρδου (Πανεπιστήμιο Λονδίνου), καὶ οἱ φοιτητὲς τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Ἀθανασόπουλος Παναγιώτης, Ἀκριβούση Βασιλική, Ἀνδρέου Ἰωάννα, Ἀντωνίου Εὐθυμία, Βῆτος Γιώργος, Βλάμη Μαργαρίτα, Δάρα Πετρούλα, Δημητριάδης Δημήτρης, Διώτη Ἀμαλία, Θεοδωρογιάννη Ράνια, Καλαμάρη Σίσσυ, Καλογέρου Κυριακή, Καραθανάση Εὐγενία, Κατσαροῦ Φωτεινή, Κατσούλης Δημήτρης, Κουρεμένου Ἑλένη, Κουτελοῦ Μερσίνη, Κουτσοκώστας Παναγιώτης, Μακρυγιάννης Φώτης, Μαλακάτας Γρηγόρης, Μαχαίρας Χαράλαμπος, Μέρμηγκα Εὐαγγελία, Μουρτιάδου Μαρία, Πανάγου Μαρία, Παπανικολάου Βασιλική, Παπατόλιας Μιχάλης, Παράσχου Χρυσούλα, Παριανοῦ Ἑλένη, Σιακάτη Ἑλένη, Σπυροπούλου Κατερίνα, Στρινοπούλου Θεοδώρα, Τερματζίδου Καλλιόπη, Φούφη Κασσιανή, Χαραλαμπίδου Εὐα, Χριστάρη Μαρία καὶ ἡ φοιτήτρια τοῦ προγράμματος Erasmus Clare Randal (Πανεπιστήμιο Bournemouth).

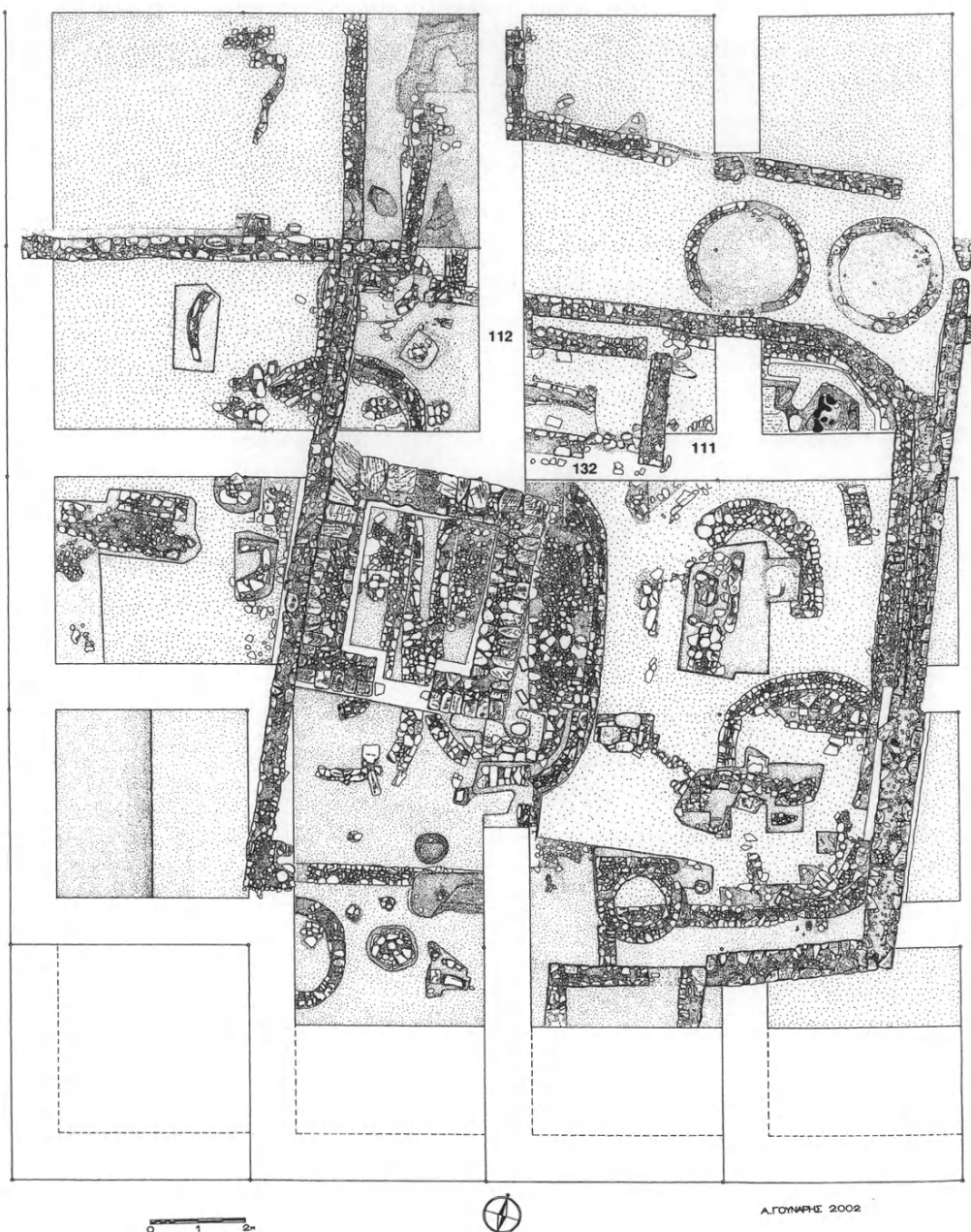
Ν πλευρὰ μικροῦ ὀρθογώνιου χώρου, ἐξωτ. διαστ. 3.50×2.70 μ., στὸν ὁποῖο ἀνήκουν καὶ οἱ T111 καὶ T112 (ἂν ὑποθέσουμε ὅτι στὰ Δ ὑπῆρχε τέταρτος τοῖχος, τότε αὐτὸς πρέπει νὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν Β-Ν μάρτυρα, ἀνάμεσα στὰ Τετράγωνα Α1 καὶ Β1).

Κατὰ τὸ 2002 ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τοῦ Δυτικοῦ Τομέα ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀλ. Γούναρη (εἰκ. 1-2). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ προκλασικοῦ οἰκισμοῦ φαίνεται ὅτι ἐκτείνονται πρὸς Δυσμὰς σὲ μεγάλη ἔκταση, ὅπως φάνηκε ἀπὸ προκαταρκτικὴ ἔρευνα σωστικοῦ χαρακτήρα ποὺ πραγματοποιοῦσε ἡ Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ἀρχαιολόγου Π. Ἀγαλλοπούλου. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διάταξη καὶ ὁ προσανατολισμὸς τῶν τοίχων τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων ποὺ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς ἕως σήμερα, τόσο στὸν τομέα ποὺ ἀνασκάπτει ἡ Ἑταιρεία, ὅσο καὶ στὸν ὅμορο πρὸς Δυσμὰς ἐκτεταμένο χῶρο ποὺ ἄρχισε νὰ ἐρευνᾷ ἡ Ἐφορεία, καθὼς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα δίδουν τὴν ἐντύπωση ἐφαρμογῆς ἐνὸς πρώιμου ὀρθογωνικοῦ πολεοδομικοῦ συστήματος. Πράγματι, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ σκάμματος ποὺ ἄρχισε νὰ ἐρευνᾷ ἡ Β' ΕΠΚΑ, φανερώθηκαν ἀρκετοὶ τοῖχοι τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων (T127-T131, πίν. 46, 5α) ποὺ δίδουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀντιπροσωπεύουν ἐπάλληλους ὀρθογώνιους περιβόλους ἀντίστοιχους μὲ ἐκείνους ποὺ ἐρευνήθηκαν συστηματικὰ κατὰ τὸ 2000 καὶ 2001 ἀμέσως στὰ ἀνατολικά³. Ὁ T128 φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια πρὸς Βορρὰν τοῦ T81 ποὺ εἶχε βρεθεῖ τὸ 1999 στὸ Σκάμμα 1⁴. Στὸ Τετράγωνο (-Γ)1 διαγράφηκαν τὰ ὅρια μικρῆς κυκλοτεροῦς κατασκευῆς ἀπὸ κεραμίδια, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀπόληξη τοῦ εὐθύγραμμου τοίχου T127 (πίν. 56). Ἡ ἔρευνα τῆς αἰνιγματικῆς πρὸς τὸ παρὸν κατασκευῆς θὰ πραγματοποιηθεῖ στὸ μέλλον καθὼς ἡ ἀνασκαφὴ τῶν χώρων αὐτῶν, γιὰ εὐνόητους λόγους, δὲν προχώρησε σὲ βάθος.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ κρανίον ἐνὸς μεγάλου μηρυκαστικοῦ, ἴσως ἀλόγου, ποὺ βρέθηκε πάνω σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς τοίχους (T131), στὸ Τετράγωνο (-Β)(-2) (πίν. 6α). Ἀνάμεσα στὰ κινητὰ εὐρήματα συγκαταλέγεται ἕνα σύνολο ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο πῆλινα ὁμοιώματα

3. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 2000, 45-58. ΠΑΕ 2001, 27-47.

4. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 1999, 61, πίν. 40γ.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Δυτικοῦ Τομέα μετὰ τὴν καθαίρεση τῶν μαρτύρων.
(Σχ. Ἀλ. Γούναρη.)

πλοίων τοποθετημένα τὸ μικρότερο μέσα στὸ μεγαλύτερο (πίν. 7α) καὶ δύο πῆλινα εἰδῶλια ζώων (πίν. 7β), ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Τετράγωνο (-B)(-2). Μολονότι οἱ συνθῆκες εὗρεσης τῶν παραπάνω εὐρημάτων δὲν ἐπέτρεψαν τὴν πλήρη ἀποσαφήνιση τοῦ χωροχρονικοῦ περιβάλλοντος μὲ τὸ ὁποῖο σχετίζονται, ἐντούτοις ἐνδέχεται νὰ πρόκειται γιὰ παιδικὰ παιχνίδια, χρονολογούμενα στοὺς πρώιμους ἀρχαίους χρόνους. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὕτη ἐπιβεβαιωθεῖ, τότε θὰ ἔχουμε τὴν πρώτη ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση τοῦ κειμένου τοῦ Ἀριστοφάνη (Νεφέλ. 879) ὅτι τὰ ὁμοιώματα πλοίων χρησίμευαν καὶ ὡς παιχνίδια.

Οἱ καθαρισμοὶ σὲ ἔκταση ἐσωτερικὰ τοῦ μνημειακοῦ ὀρθογώνιου περιβόλου ποὺ ἤλθε στὸ φῶς κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους ἐπιβεβαίωσε ὅτι ὁ περίκλειστος χῶρος δὲν ἦταν στεγασμένος. Στὰ Τετράγωνα Γ4 καὶ Δ4, σὲ βάθος ἄλλοῦ -0.95, ἄλλοῦ -1.05 ἀπὸ τὸ Σ.Σ. μέτρησης βάθους τοῦ Δυτικοῦ Τομέα (βλ. ΠΑΕ 2000, 44, σημ. 6) ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται καλύτερα ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος T120, φορᾶς Α-Δ, σὲ μῆκος 10 μ. περίπου. Ὁ τοῖχος αὐτός, τὸ πλάτος τοῦ ὁποίου κυμαίνεται ἀπὸ 0.35-0.40 μ., χωρίζει τὸ οἰκοδόμημα σὲ δύο ἄνισα μέρη, ἓνα μεγαλύτερο στὰ βόρεια, καὶ ἓνα μικρότερο στὰ νότια (πίν. 6β).

Κεντρικὸς Τομέας

Στὸν Κεντρικὸ Τομέα, κάτω ἀπὸ τὴν πυλωτὴ τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I, μετὰ τὴν ὑποχώρηση τῶν ὑδάτων καὶ ἐν ὄψει τῆς μερικῆς κατάχωσης τῶν ἀρχαίων, πραγματοποιήθηκαν μικρῆς ἔκτασης συμπληρωματικὲς ἔρευνες. Δυτικὰ τοῦ κτιρίου Α πραγματοποιήθηκε τομὴ διαστάσεων 4×4 μ. ποὺ εἶχε ὡς στόχο τὴ συγκέντρωση καὶ στὴ συνέχεια τὴν ἀντήληση τῶν λιμναζόντων ὑδάτων ἀπὸ τὴν πυλωτὴ (Τομὴ 25). Ἡ ἔρευνα ἐδῶ ἔφερε στὸ φῶς στὴ ΒΔ γωνία τῆς τομῆς, σὲ β. -3.71 μ. ἀπὸ τὴν ἄσκαφη ἐπιφάνεια, μία ἀκανόνιστη συγκέντρωση ἀπὸ κάρβουνα διαμ. περίπου 1 μέτρου, ποὺ συνεχίζει μέχρι β. -3.85 μ. Δυτικὰ καὶ νοτιοδυτικὰ ἡ συγκέντρωση ξυλανθράκων περιχλείεται ἀπὸ τοίχωμα πυρακτωμένου πηλοῦ πάχους 2 ἐκ. Ὁ χῶρος ἐνδεχομένως ἀντιπροσωπεύει ἐστία ἢ κλίβανο (πίν. 8α). Σὲ βάθος -4.50 μ. βρέθηκε τμήμα τῆς συνέχειας πρὸς Νότον τοῦ περιβόλου T45-46 τῆς πρώτης ἀρχιτεκτονικῆς φάσης, ὁ ὁποῖος εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ στρογγυλεμένους ποταμίσιους λίθους. Τὰ ἀποτυπωμένα ἀπὸ τὸ 1986 τμήματα τοῦ ἴδιου τοίχου ἔχουν σήμερα καταστραφεῖ (στὴ θέση του ἔχουν θεμελιωθεῖ δύο ἀπὸ τὰ πέδιλα τοῦ σχο-

λείου)⁵. Ἡ λάσπη καὶ οἱ ἐν γένει ἀντίζοες συνθῆκες τῆς ἔρευνας, δὲν ἐπέτρεψαν τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου (διαγράφηκε μόνον ἡ Δ παρειά του) οὔτε τὴν ἀποτύπωσή του. Διαπιστώθηκε πάντως ὅτι ὁ τοῖχος T46 συνεχίζει πρὸς Νότον ἐπιπλέον σὲ μῆκος 1.30 μ. ἀλλὰ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα του ἕως τὸν T45 εἶναι κατεστραμμένο.

Ἀνατολικότερα ἐρευνήθηκε ἡ στενὴ λωρίδα ἀνάμεσα στὰ κτίρια Α καὶ Β-Γ (Τομὲς 23 καὶ 24). Μελετήθηκε ἡ στρωματογραφία σὲ σχέση μετὰ τὸ ἔλλειψο-εἶδὲς κτίριο Β καὶ τὸ μεταγενέστερο ἀψιδωτὸ Γ καὶ φανερώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ Δ τοιχοβάτη (T15) τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου (πίν. 86). Ἐπίσης φάνηκε ὅτι σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἓνα στρώμα χώματος μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στοὺς T15 καὶ T16 τῶν κτιρίων Β καὶ Γ, ἀντίστοιχα (πίν. 9α).

Νότιος Τομέας

Στὸν Νότιο Τομέα, στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίᾳς ὁδοῦ, καθαρίστηκαν οἱ δύο Τομὲς 3 καὶ 4 ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀνασκάπτονται κατὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 2001⁶, καὶ οἱ ὁποῖες πλημμύρισαν κατὰ τὸν περασμένο χειμῶνα (2001/02). Οἱ νέες πλημμύρες τοῦ χειμῶνα τοῦ 2002/03 μᾶς ὑποχρέωσαν νὰ ἐπανέλθουμε γιὰ τρίτη περίοδο στὴν ἔρευνα τῶν παραπάνω τομῶν προτοῦ τίς μπαζώσουμε ὁριστικά. Τὰ συνολικὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν ἐδῶ θὰ παρουσιαστοῦν στὰ ΠΑΕ τοῦ 2003.

Τέλος, σὲ ὁλόκληρὴ τὴν ἔκταση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, πραγματοποιήθηκαν στερεωτικὲς ἐργασίες καὶ τμήματα τοίχων ποὺ εἶχαν ὑποστῇ ζημιές ἀποκαταστάθηκαν μετὰ τὴν χρῆση εἰδικοῦ κονιάματος. Τὰ κτίρια καὶ οἱ μεμονωμένες κατασκευές τῶν βαθύτερων στρωμάτων σκεπάστηκαν μετὰ χῶμα γιὰ προστασία.

Κατὰ τὸ 2002, μετὰ ἐπικεφαλῆς τὸν γεωλόγο Peter James τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Liverpool, σὲ συνεργασία μετὰ τὴν Μαρία Κουσουλᾶκου τοῦ Ἐργαστηρίου Fitch τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς, πραγματοποιήθηκε γεωμορφολογικὴ

5. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 1996, 38, εἰκ. 6, 50.

6. Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, ΠΑΕ 2001, 44.

ἔρευνα τόσο στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς, ὅσο καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς προσχωσιγενοῦς πεδιάδας τοῦ Ὠρωποῦ καὶ τῶν γειτονικῶν λόφων, μὲ στόχο τὴ μελέτη τῆς γεωμορφολογίας τῆς περιοχῆς καὶ τὴν κατανόηση τῶν διαδιασίων πού ὀδήγησαν στὴν δημιουργία τῶν ἱζημάτων καὶ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου στὰ τέλη τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου. Μολονότι ἡ ἔρευνα εἶχε διερευνητικὸ χαρακτήρα, ἐντούτοις προέκυψαν ὀρισμένα ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ στρώμα ἀπὸ ἀργιλοχώματα πού κάλυψε τὴν ἀρχαία θέση στὰ τέλη τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου (πίν. 96) εἶναι πιθανὸν νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ διάβρωση τῶν λόφων πού ἐκτείνονται νότια τῆς θέσης πού ἀνασκάπτεται, καὶ ὅτι τὸ συμβὰν αὐτὸ ἦταν πιθανῶς μοναδικὸ καὶ μεγάλης ἔντασης.

Ἡ μελέτη τῶν ἀκίνητων καὶ κινητῶν συνεχίστηκε μὲ ἐντατικὸς ρυθμὸς καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους⁷. Ὁ ἀρχαιομεταλλειολόγος Roger Doonan τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Bournemouth ὁλοκλήρωσε τὶς ἀναλύσεις καὶ τὴ μελέτη τῶν σκωριῶν καὶ τῶν καταλοίπων ἐκκαμίνευσης⁸, ἐνῶ ἡ ἀρχαιολόγος Τατιάνα Θεοδωροπούλου ὁλοκλήρωσε τὴ συγγραφὴ τῆς μελέτης τῶν ὀστρέων⁹. Ἡ ἀρχαιολόγος Κατερίνα Τρανταλίδου, μὲ ὁμάδα φοιτητῶν τοῦ

7. Πρόσφατες δημοσιεύσεις τοῦ γράφοντος περὶ Ὠρωποῦ: Recent Excavations at Oropos, Northern Attica, στὸ *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford, Somerville College, 23-27 March 2001, ἔκδ. Μ. Stamatopoulou καὶ Μ. Yeroulanou (Oxford 2002) 149-178. La fonction des périboles dans les agglomérations du début de l'Age du Fer, στὸ *Table Ronde Internationale, Habitat et Urbanisme dans le Monde Grec de la fin des Palais Mycéniens à la prise de Milet*, Toulouse, Université Le Mirail, 8-11 Mars 2001, *Pallas. Revue d'études antiques* 58, 2002, 183-227.

8. R. C. P. DOONAN, *The Early Iron Age Archaeometalurgical Finds from Skala Oropou* (ἐκτενὴς ἀδημοσίευτη ἔκθεσις μὲ τὰ πορίσματα τῶν πρώτων ἐργαστηριακῶν ἀναλύσεων τῶν καταλοίπων ἐκκαμίνευσης ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή). Βλ. καὶ R. C. P. DOONAN - A. MAZARAKIS AINIAN, Material culture and materials science: studying social choices in ancient iron production, στὸ *4th Archaeometry Congress, Athens, 28-31/5/2003* (Πρακτικὰ ὑπὸ ἔκδοσιν).

9. T. THEODOROPOULOU, *La malacofaune marine du site Géométrique de Skala Oropou, Grèce*, DEA Univ. Paris I, Panthéon-Sorbonne (Paris 2001). Τῆς ἰδίας, From sea to land: the exploitation of molluscs in the Geometric site of Skala Oropou, Attiki, στὸ *4th Archaeometry Congress, Athens, 28-31/5/2003* (Πρακτικὰ ὑπὸ ἔκδοσιν).

Πανεπιστημίου Θεσσαλίας ἀνέλαβε τὴν καταγραφή καὶ μελέτη τοῦ ὀστεολογικοῦ ὕλικου, ἡ ὁποία καὶ προχώρησε σημαντικά. Ὅλες οἱ παραπάνω μελέτες θὰ συμπεριληφθοῦν στὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ προετοιμάζεται. Παράλληλα, ὁ Θεόδωρος Μαυρίδης συνέχισε τὴ συντήρηση τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Τέλος, ἡ ομάδα συνεργατῶν τοῦ προγράμματος (Manuel Arjona, Βίκυ Βλάχου, Jean-Sébastien Gros, Ξένια Χαραλαμπίδου), μὲ τὴ συμμετοχὴ νέων ἀρχαιολόγων καὶ μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν συνέχισε μὲ ἐντατικούς ρυθμούς τὴ μελέτη καὶ καταγραφή τῶν εὐρημάτων, δίδοντας ἔμφαση στὴν κεραμεική.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 10-12)

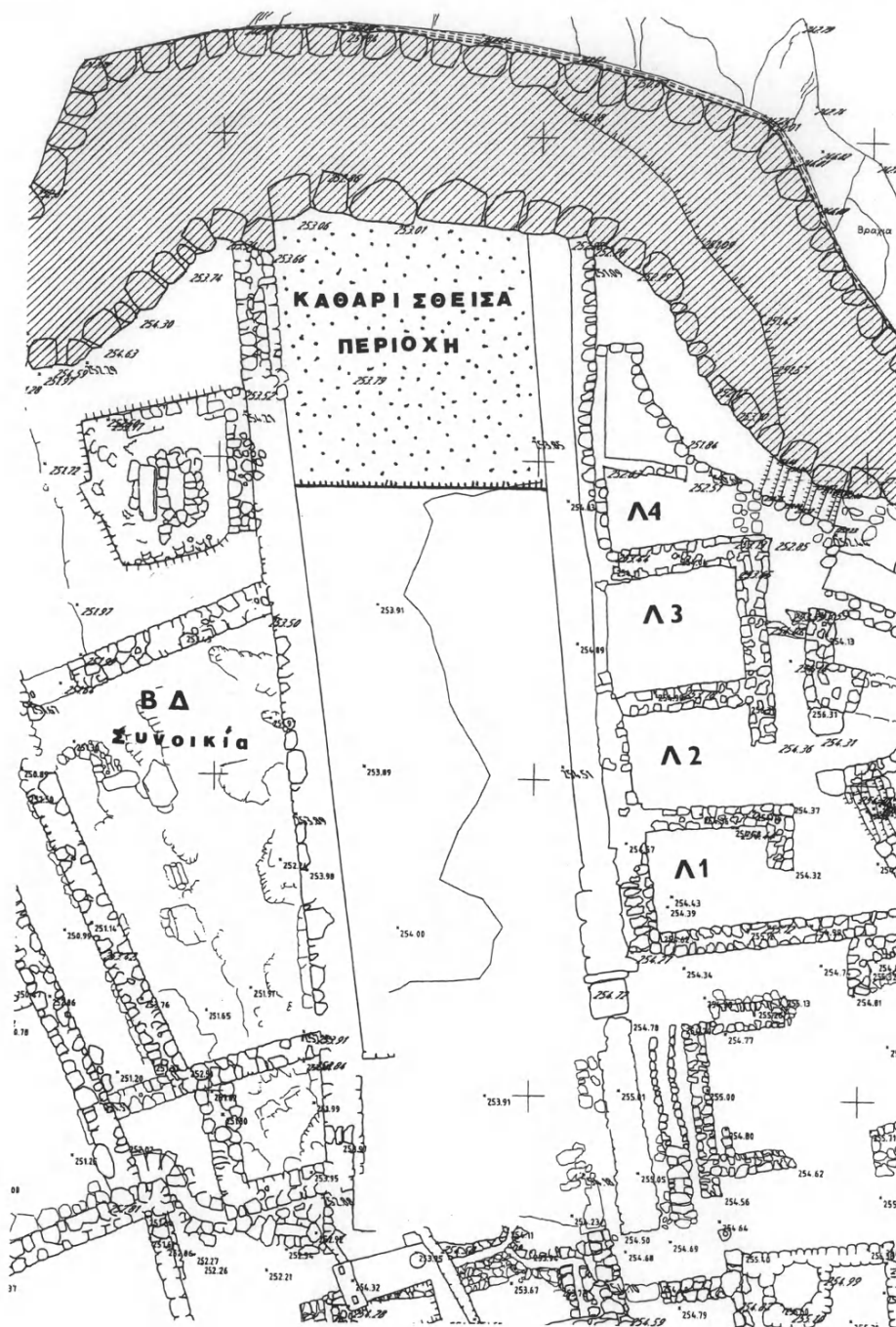
Ἡ ἔρευνα στὶς Μυκῆνες ἐπικεντρώθηκε ἐφέτος σὲ δύο σημεῖα: στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀκροπόλεως ἄρχισε μὲ χορηγία τοῦ Dickinson College (Pennsylvania) ὁ καθαρισμὸς τοῦ χώρου μεταξὺ τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος M-Λ¹ πρὸς Α καὶ τῆς ΒΔ συνοικίας πρὸς Δ². Ὁ χώρος αὐτός (εἰκ. 1), μήκους (B-N) 30 μ. καὶ πλάτους (A-Δ) 7.50 μ., εἶχε χρησιμοποιηθεῖ κατὰ καιροὺς γιὰ τὴν ἀπόθεση καὶ συσσώρευση χωμάτων, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἀργολίθων ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφές. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ λιθωροῦ ποὺ τὸν εἶχε σκεπάσει ἀποκάλυψε στὸ νότιο τμήμα του μία ἐκθάθυση ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἐνδεχομένως σὲ κάποια παλαιότερη τομή, πιθανότατα τοῦ X. Τσούντα, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως δὲν φαίνονταν ἐὰν καὶ μέχρι ποίου σημείου εἶχε ποτὲ ἐρευνηθεῖ³.

Ὁ καθαρισμὸς ὁ ὁποῖος ἐφέτος περιορίστηκε στὸ βόρειο ἓνα τέταρτο τοῦ χώρου (πίν. 10α) ἄρχισε μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ λιθωροῦ καὶ τὴν ἀφαίρεση τῶν συσσωρευμένων χαλαρῶν χωμάτων σὲ βάθος 1 μ. περίπου, τὰ ὁποῖα περιεῖχαν διάσπαρτους ἀργόλιθους, ἀνάμικτα ὄστρακα μινυείων, μινωικῶν, ὙΕ Π-ὙΕ ΙΙΑ καὶ κυρίως ὙΕ ΙΙΒ ἀγγείων (πίν. 11α), ἐπτὰ ἀποσπάσματα ἀνθρωπόμορφων (πίν. 11β) καὶ τρία ζωόμορφων εἰδωλίων, τὸ ἐρεϊσίνωτο ὁμοι-

1. ΠΑΕ 1962, 64· 1963, 102, παρένθ. πίν. Α'.

2. ΠΑΕ 1984, 233-240, πίν. 141-146 καὶ 1985, 30-38, εἰκ. 1, πίν. 4-7.

3. Τὴν ἐργασία τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τὴ διαλογή καὶ μελέτη τῶν εὐρημάτων ἐπέβλεψε ὁ καθηγητὴς τοῦ Dickinson College δρ. Χριστοφίλης Μαγγίδης μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀρχαιολόγων Ἀλ. Λαχανᾶ, Δ. Παναγιωτοπούλου καὶ Ἀ. Τίλιου καὶ τὴ συμμετοχὴ τῶν φοιτητῶν τοῦ ἐν λόγῳ Κολλεγίου W. Didline, J. Frisbie, Chr. Hartmann, E. Madaus, Ch. Meade, H. Rubenstein, J. Solonik καὶ O. Thomson.

Εἰκ. 1. Ὁ χώρος μεταξύ τῆς ΒΔ συνοικίας καὶ τῶν δωματίων Λ.

ώματος θρόνου, κομμάτια χρωματισμένου κονιάματος, «κομβία» ἀπὸ στεα-
τίτη, τμήμα μολύβδινου ἐλάσματος ἀλλὰ καὶ ἑλληνιστικὰ μελαμβαφὴ
ὄστρακα, τμήματα πίθων καθὼς καὶ μολύβδινο νόμισμα. Τὸ γέμισμα εἶχε
δηλαδὴ σχηματιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη ἐπιχώσεων προερχομένων ἀπὸ τὴν
ἀνασκαφὴ παρακείμενων κτιρίων.

Μετὰ τὴν πλήρη ἀφαίρεση τῶν χωμάτων αὐτῶν ἡ ἐργασία προχώρησε με-
τὴ διενέργεια μιᾶς διερευνητικῆς τομῆς στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ὑπὸ καθα-
ρισμὸ χώρου (τομὴ Ι) καὶ ἄλλης μιᾶς στὴ νοτιοανατολική, πρὸς τὸ κτίριο Λ
(τομὴ ΙΙ). Ἡ τομὴ Ι προχώρησε σὲ βάθος 1 μ. ἀκόμη, ὅπου συνάντησε τὸν
φυσικὸ βράχο καὶ ἀποκάλυψε τὴν ἐσωτερικὴ πρόσοψη τοῦ κυκλωπέου τεί-
χους. Τὸ χῶμα, ὁμοιόμορφο σκουροκάστανο, ἀρκετὰ καθαρὸ, περιεῖχε μυκη-
ναϊκά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ΓΕ ΙΙΒ ὄστρακα, τμήματα ἑνὸς ἀνθρωπόμορφου
καὶ τριῶν ζωόμορφων εἰδωλίων, λεπίδες ὀψιανοῦ, «κομβία», λίθινο τριπτῆρα,
ὄστρεα ἀλλὰ καὶ κεραμίδια καὶ μία ἀγνύθα τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ τομὴ
ΙΙ, ἡ ὁποία ἐπεκτάθηκε πρὸς Δ οὕτως ὥστε νὰ ἀπλωθεῖ στὰ δύο τρίτα περίπου
τοῦ πλάτους τοῦ χώρου, ἀπέδωσε ὅμοια εὐρήματα, δηλαδὴ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον
ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικὰ μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ, εἰδώλια καὶ θραύσματα καμένων
ὄστων μὲ ἐλάχιστες εἰσδύσεις νεωτέρων περιόδων. Στὸ νότιο τμήμα της ἤλθε
στὸ φῶς σωρὸς ἀργολίθων, ἴσως ἀπὸ τὴ διάλυση τοίχου. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ
βαθύτερο τμήμα τοῦ γεμίματος τοῦ χώρου, τουλάχιστον στὸ σημεῖο αὐτό,
ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀρχικὴ ἐπίχωσή του ποὺ σχηματίστηκε μετὰ τὴν ἐγκα-
τάλειψη καὶ τὴν κατάρρευση τῶν κτισμάτων τὰ ὁποῖα τὸν πλαisiώσαν ἢ τὸν
κατεῖχαν, καὶ ποὺ εἶχε ὑποστῇ μεταγενέστερες κατὰ τόπους παραβιάσεις.
Τοῦτο ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση καὶ τὸν μερικὸ καθαρισμὸ στὴ νότια
παρεῖα τῆς τομῆς δύο ἐπαλλήλων στρώσεων. Ἡ πρώτη συνίσταται σὲ πατη-
μένο χῶμα καὶ πλέσια μὲ ἐνσωματωμένα ὄστρακα καὶ μικρὰ χαλίκια, πατεῖ
κατὰ τόπους σὲ ἐξισωτικὴ ὑποθεμελίωση ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους, παρουσιάζει
ἴχνη πυρᾶς (ὑπολείμματα καμένου ξύλου καὶ ὄστων, ἐλάχιστα καμένα ὄστρακα
καὶ ἔντονα τεφρὸ χῶμα) καὶ σφραγίζει ἀδιατάρακτο ὑποκείμενο στρώμα
πάχους περίπου 0.55 μ. Ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτὸ τὸ οἶονε δάπεδο καὶ μὲ κατεύ-
θυνση Β-Ν καθαρίστηκε τμήμα τοίχου μήκους 1.10 μ. καὶ πάχους 0.60 μ.
ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο τρεῖς σωζόμενους δόμους ἀργολίθων οἱ ὁποῖοι πατοῦν σὲ
πλατύτερη λιθόχτιστη ὑποθεμελίωση (πίν. 106). Ὁ προορισμὸς τοῦ τοίχου
αὐτοῦ δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν σαφές. Δυτικὰ του καὶ σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ

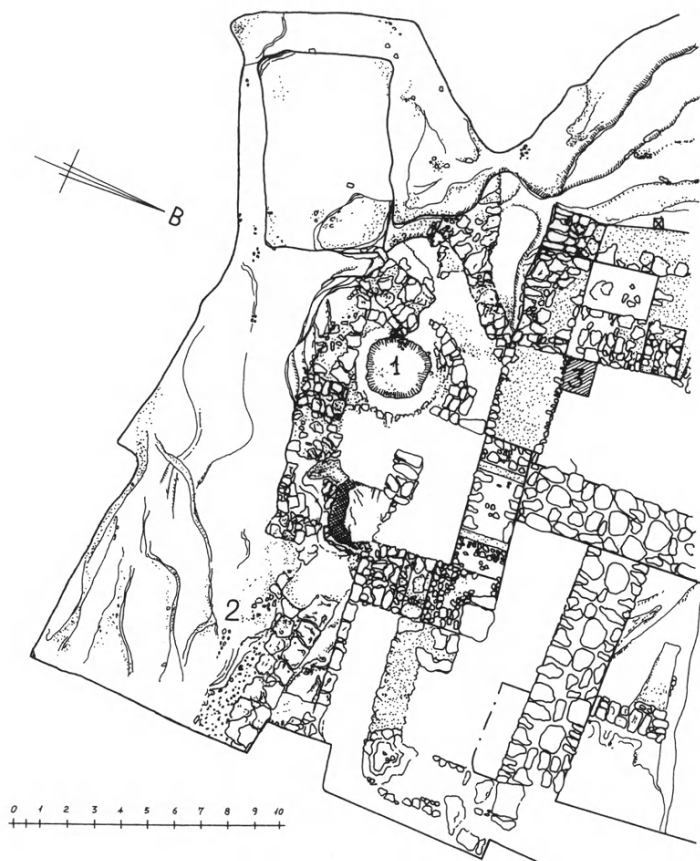
αὐτὸν ἀποκαλύφθηκε ἡ δεύτερη στρώση πατημένου πηλοῦ, μὲ ἴχνη πυρᾶς καὶ αὐτῇ, ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ δάπεδο παλαιότερο τοῦ πρώτου ἢ σὲ βαδιστική ἐπιφάνεια διαδρόμου ὁδηγοῦντος στὸ κυκλώπειο τεῖχος.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐσταμάτησε ὁ καθαρισμὸς προκειμένου νὰ ἐπεκταθεῖ τοῦ χρόνου στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου καὶ νὰ συμπληρωθεῖ ἀργότερα μὲ τὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ὅσων λειψάνων ἔχουν διατηρηθεῖ.

Ἐξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη συνεχίστηκε χρηματοδοτημένη ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (INSTAP) ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Οἰκίας Πέτσα, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς δρ. Kim Shelton-Δημοπούλου. Ἐρευνήθηκαν τρία σημεῖα: Ὁ μικρὸς λιθόχτιστος κυκλικὸς περίβολος στὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου Π (εἰκ. 2:1), ὅπου εἶχαν εὑρεθεῖ πέρυσι περὶ τὶς 50 ἄγραπτες κύλικες (πίν. 12α), σκύφοι καὶ κομμάτια ὙΕ ΠΙΑ2 ρυτοῦ μὲ διακόσμηση ταινιῶν καὶ ζωνῶν μὲ ἄνθη καθὼς καὶ ὁ στενὸς χώρος πίσω ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου (εἰκ. 2:2). Ἐγινε ἐπίσης καὶ μία τομὴ ἐκτάσεως 1×1.50 μ. στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Ο (εἰκ. 2:3), παραπλευρῶς στὸ κατώφλι τοῦ πρὸς τὸ Π.

Ὁ περίβολος, διαμέτρου 1.86 μ., ἐφάνηκε ὅτι ἦταν χτισμένος γύρω στὸ χεῖλος ἐνὸς κυκλικοῦ ὀρύγματος διαμέτρου 1.46 μ. σκαμμένου στὸν εὐθρυπτο φυσικὸ βράχο, τὸ ὁποῖο ἐρευνήθηκε μέχρι βάθους 3.30 μ. χωρὶς νὰ συναντηθεῖ ἀκόμη ὁ πυθμὲνας. Λίγο κάτω ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ ἦταν πεσμένος λοξὰ μέσα στὸ γέμισμα ἓνας συμπαγὴς ἀμυγδαλόλιθος τροχοειδοῦς σχήματος διαμ. 0.68 μ. καὶ πάχους 0.25 μ. μὲ ἐπιμελέστατα λειασμένες ὅλες τοῦ τὶς ἐπιφάνειες (πίν. 12β), ἴσως ἡ βάση στηρίγματος στέγης. Τὸ γέμισμα τοῦ ὀρύγματος ἦταν χῶμα μὲ ὁμοιόμορφο ἐρυθροκάστανο χρῶμα καὶ σχετικὰ χαλαρὴ σύσταση ἀνάμικτο μὲ κάρβουνα καὶ θραύσματα τοιχογραφιῶν καὶ ἄφθονη κεραμεικὴ, ἰδίως ἀπὸ κύλικες ὅμοιες μὲ τὶς προηγούμενες ἀλλὰ καί, σὲ βάθη ἀπὸ 2.60 ἕως 3 μ., ὅστρακα ἰδίου ρυτοῦ ποὺ εἶχε ἐπισημανθεῖ στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τοῦ περιβόλου. Τοῦτο, καθὼς καὶ τὸ ἐνιαῖο τοῦ γεμίσματος δείχνουν ὅτι τὸ ὄρυγμα, ἀρχικὰ ἴσως πηγάδι, χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀποθέτης τῶν χαλασμάτων τῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου ὁ ὁποῖος γεμίσθηκε ἕως ἐπάνω στοὺς ὙΕ ΠΙΑ2 χρόνους. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὀρύγματος θὰ συμπληρωθεῖ κατὰ τὴν προσεχὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Ὁ καθαρισμὸς τοῦ ἀκανόνιστου στενοῦ πίσω ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου ἀποκάλυψε τὸ γεμάτο ἀπὸ παραγέμισμα χρώματος καὶ ἀργόλιθων διάστημα μεταξὺ τοῦ θεμελίου τοῦ τοίχου τοῦ καὶ τοῦ ἀπότομα

Εἰκ. 2. Τὰ ἀνασκαφέντα σημεῖα στὴν περιοχὴ τῆς Οἰκίας Πέτσα.

κατηφορικοῦ φυσικοῦ βράχου, χωρὶς νὰ προσθέσει τίποτε στὰ ἤδη γνωστά. Τέλος ἡ τομὴ δίπλα στὸ κατώφλι τοῦ δωματίου Ο ἔφερε στὸ φῶς 0.20 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ κατωφλιοῦ τμῆμα τοίχου θεμελιωμένο στὸν φυσικὸ βράχο ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ λιγοστὰ ὕΕ Π ὄστρακα. Ὁ χώρος τῆς οἰκίας Πέτσα δηλαδὴ εἶχε κατοικηθεῖ καὶ παλαιότερα ὅπως δείχνει τὸ θεμέλιο αὐτὸ καὶ ὅπως εἶχε δείξει καὶ ἡ περυσινὴ ἀνασκαφὴ στὸ δωμάτιο Α.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 13-48)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 2002 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἐλάβαν μέρος ἡ βυζαντινολόγος Βασιλικὴ Πέννα, οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ἀρχαιολόγοι Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Κυριάκος Ψαρουδάκης, Ἑλίζα Σιουμπάρα καὶ Μαγδαληνὴ Βασιλειάδου, οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες τῶν Τμημάτων Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ἐλληνικῶν καὶ ξένων Πανεπιστημίων Μαρία Τριανταφυλλιά Βαλάκα, Βαρβάρα Βουλγαράκη, Amelia Brown, Ἄννα Γεωργιάδου, Χρῆστος Γιάνναρης, Ἀναστασία Γλαράκη, Caëlle Coqueugniot, Βασιλικὴ Δικαίου, Agnes Dinkel, Ἄννα Κανδαράκη, Ἀγγελικὴ Κομνᾶ, Θεόδωρος Κουρεμπανάς, Νικολέττα Κουλογεωργίου, Ἰωάννης Λυσγάρης, Κλεοπάτρα Μηρτσέκη, Μάρθα-Ἀφροδίτη Μπακούλα, Βασιλικὴ Μπιζάκη, Λαμπρινὴ Μπούζα, Γιώργος Πανουσόπουλος, Βασιλικὴ Πουλοπούλου, Σταυρούλα Παπανικολοπούλου, Μαρία Σιγάλα, Amy Schnitzer, Margorzata Siennicka, Agnes Thomas, Φώτης Σταυριανόπουλος, Γλυκερία Φατσίου καὶ Εἰρήνη Χωρέμη. Τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἀνέλαβαν οἱ Στρατηγούλα Ράθωση, Βασιλικὴ Κοντογιάννη, Ἰωάννης Γραμματικάκης καὶ Σταυρούλα Μωραΐτη. Τὰ σχέδια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, καθὼς καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐκπόνησε ὁ ζωγράφος Ἀναστάσιος Παπαδόγκωνας. Ὁ καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸ Πανεπιστήμιο Kumamoto τῆς Ἰαπωνίας Juko Ito μὲ τὸν συνεργάτη του μηχανικὸ Yosi Hayashida τοῦ Ἐθνικοῦ Τεχνικοῦ Κολλεγίου Miyakonojo καὶ φοιτητὲς τους ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀποτύπωση τῶν στοῶν τοῦ Ἀσκληπιείου, ἐνῶ ὁ τοπογράφος Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου μὲ τὴν τοπογράφηση - κτηματογράφηση τοῦ χώρου τῆς ἀγορᾶς. Ὁ Βασίλης Σταματόπουλος καὶ ἡ Κατερίνα Παινέση ἀνέλαβαν καὶ φέτος τὴ φωτογράφηση τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Ἡ Βούλα Μπαρδάνη ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μελέτη ἐπιγραφῶν, σὲ αὐτὴν μάλιστα ὀφείλονται οἱ μεταγραφές τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ

παρουσιάζονται ἐδῶ. Οἱ Ἀμερικανοὶ καθηγητὲς Frederic Cooper καὶ Peter Broucke μὲ φοιτητὲς καὶ φοιτητρίες τους συνέχισαν τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου-Μαυσωλείου στὸ Στάδιο, ἐνῶ ὁ ἀρχαιοζωολόγος Günter Nobis ἐκείνη τῶν ὀστέων τῶν ζώων. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Ἐλεύθερου Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου Wolfram Hoepfner μὲ τοὺς βοηθοὺς του Silke Muth καὶ Lauri Lehman ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ μελέτη τοῦ πολεοδομικοῦ συστήματος τῆς ἀρχαίας πόλης, ἐνῶ ὁ γεωφυσικὸς Herald Stümpel πραγματοποίησε συμπληρωματικὲς ἡλεκτρομαγνητικὲς διασκοπήσεις. Τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀναστηλωτικῶν καὶ τεχνικῶν ἔργων εἶχαν οἱ ἀρχιτέκτονες μηχανικοὶ Παναγιώτης Μπίρταχας, Ἑλένη-Ἀννα Χλέπα, Θέμης Μπιλῆς, Μαρία Μαγγήσαλη καὶ Κώστας Ζάμπας. Χρὴ ἐπιστάτου ἐκτελοῦσε ὁ Βασίλης Κορμᾶς. Ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀγορὲς ἀγροτεμαχίων, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος, ἡ Ζωὴ Καζάνα καὶ ὁ Δημήτρης Μπαλόπουλος μὲ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση.

Οἱ θέσεις καὶ τὰ μνημεῖα πού ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) τὸ Θέατρο, β) τὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδος, γ) ἡ Κρήνη Ἀρσινόης, δ) ἡ Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, ε) τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Σωτῆρος στὴν ἀγορά, ς') τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος στὸ Γυμνάσιο, ζ) ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου καὶ τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς, καὶ η) τὰ ταφικὰ κτίσματα τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης.

Θέατρο

Ἡ χρῆση λιθοπλίνθων ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου στὴν τελευταία φάση τῆς παρακείμενης Κρήνης Ἀρσινόης τῶν χρόνων τοῦ Διοκλητιανοῦ δείχνει ἀναμφίβολα ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. εἶχε ἀρχίσει ἡ κατάρρευση καὶ ἡ λιθολόγηση τοῦ Θεάτρου. Ταυτόχρονα μὲ τὴν οἰκονομικὴ πτώση εἶχε ἐπέλθει καὶ δραστὶκὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Δέν χρησίμευε ἐπομένως σὲ τίποτε πλέον τὸ κολοσσιαῖο θέατρο καὶ ἦταν φυσικὸ, πολὺ γρήγορα, νὰ μετατραπῇ σὲ «λατομεῖο», ὅπως ἐπανειλημμένα ἔχει τονιστεῖ¹. Ὁ κατακερματισμὸς τῶν μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῆς σκηνῆς καὶ ἡ πλήρης σχεδὸν ἀπογύμνωση τοῦ κοίλου ἀπὸ τὰ

1. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1998, 106· ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1999, 76.

λίθινα ἐδώλια ἦταν ἔργο τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς βυζαντινῆς Μεσσήνης, πού ἔκτισαν τίς κατοικίες τους πάνω στο κοῖλο τοῦ θεάτρου, καθὼς καὶ μία ἀπὸ τίς τρεῖς Βασιλικές τους σὲ μικρὴ ἀπόσταση στὰ ΝΑ τοῦ θεάτρου. Ἡ εἰκόνα τῆς πλήρους διάλυσης τῶν λίθινων ἐδωλίων τοῦ κοίλου καὶ τοῦ κατακερματισμοῦ τῶν μελῶν εἶναι ἀρκούντως εὐγλωττη (πίν. 13). Οἱ λίθοι συσσωρεύονταν πρὸς τὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας σὲ σειρές, ἀπὸ ὅπου μεταφέρονταν ἔξω, πρὸς τὰ ἀνατολικά, μὲ ὑποζύγια.

Ἀνάμεσα στὰ ὀγκώδη ἀτάκτως ριγμένα καὶ συσσωρευμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἦλθαν στὸ φῶς δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι (ἀρ. 85 καὶ 87), καλυμμένοι μὲ θραύσματα ἀκανόνιστα πλακοειδῶν λίθων (πίν. 14α), καθὼς καὶ ἓνας κεραμοσκεπῆς (ἀρ. 86) τῆς βυζαντινῆς περιόδου (πίν. 14β), ἀνεβάζοντας τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν τάφων τοῦ κοίλου σὲ ἐπτὰ². Περιεῖχαν ἓνα ἢ περισσότερους ἐνταφιασμένους νεκρούς, πού δὲν συνοδεύονταν ἀπὸ κτερίσματα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια. Τὰ θραύσματα πάντως ἐπιτύμβιων μαρμάρινων στηλῶν, καθὼς καὶ ὀρισμένα διάσπαρτα μεταλλικὰ ἀντικείμενα, πού ἔχουν ἔλθει κατὰ καιροὺς στὸ φῶς στὴν ἴδια θέση, ἀνήκουν κατὰ κανόνα στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο. Ἡ χρῆση ἐντούτοις τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου ὡς λατομείου συνεχίστηκε, χωρὶς πιθανότατα διακοπή, ἀπὸ τὸν 7ο ὡς καὶ τὴν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας (1356-1553), παράλληλα δηλαδὴ μὲ τὴ λειτουργία τῆς παρακείμενης Βασιλικῆς, καθὼς καὶ μὲ τὴ χρῆση τοῦ οἰκισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὰ νομίσματα, τὴν κεραμική, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα³. Στὸν 12ο αἰῶνα χρονολογοῦνται δύο ἀγγεῖα (ἓνας ἀμφορίσκος, ἀρ. εὐρ. 12.082, ὕψ. μέγ. 0.092 μ., καὶ μία προχοῖσκη, ἀρ. εὐρ. 12.073, μέγ. ὕψ. 0.161 μ.) μὲ ἀμαυρὴ διακόσμηση ἀποτελούμενη ἀπὸ γεωμετρικὰ θέματα διαταγμένα σὲ ζῶνες (πίν. 15α-β). Μεταξὺ τῶν ἐφωλωμένων ἀγγείων τοῦ 12ου - 13ου αἰῶνα ξεχωρίζει μὲ τὴν ποιότητα τοῦ σχεδίου θραῦσμα καρποδόχης, ἀρ. εὐρ. 11958, μὲ ὑψηλὸ πόδι, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁποίας εἰκονίζεται λαγὸς πρὸς τὰ δεξιὰ (πίν. 15γ).

Ἀνάμεσα στὰ σημαντικότερα μεταλλικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐπίχωση τοῦ θεάτρου κατατάσσονται:

2. ΠΑΕ 1998, 106· ΠΑΕ 2000, 82.

3. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1996, 150· ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1997, 87.

1. Ὁρειχάλκινο κοχλιάριο ἱερῆς κοινωνίας, ἀρ. εὐρ. 12.134. Μῆκ. 0.079 μ., διάμ. δίσκου 0.028 μ. (πίν. 15δ). Ἦχει ρηχὸ καὶ τελείως κυκλικὸ τὸ «δο-χεῖο» μὲ ἐγγάρακτο σταυρὸ στὸ ἐσωτερικόν. Ἡ λαβὴ, σὲ σχῆμα σταυροῦ, ἀπο-λήγει σὲ πεπλατυσμένη δισκοειδὴ κεφαλὴ, ἣ ὅποια φέρει ἐγγάρακτη διακόσμηση σὲ μορφὴ μονογράμματος. Ὁ σταυρὸς φέρει ὀξυκόρυφες ἀποφύσεις στὰ ἄκρα καὶ χαρακτὸ περίγραμμα στὴν ἐπιφάνεια μὲ κυκλίσκους στὰ πέρατα τῶν κεραίων.

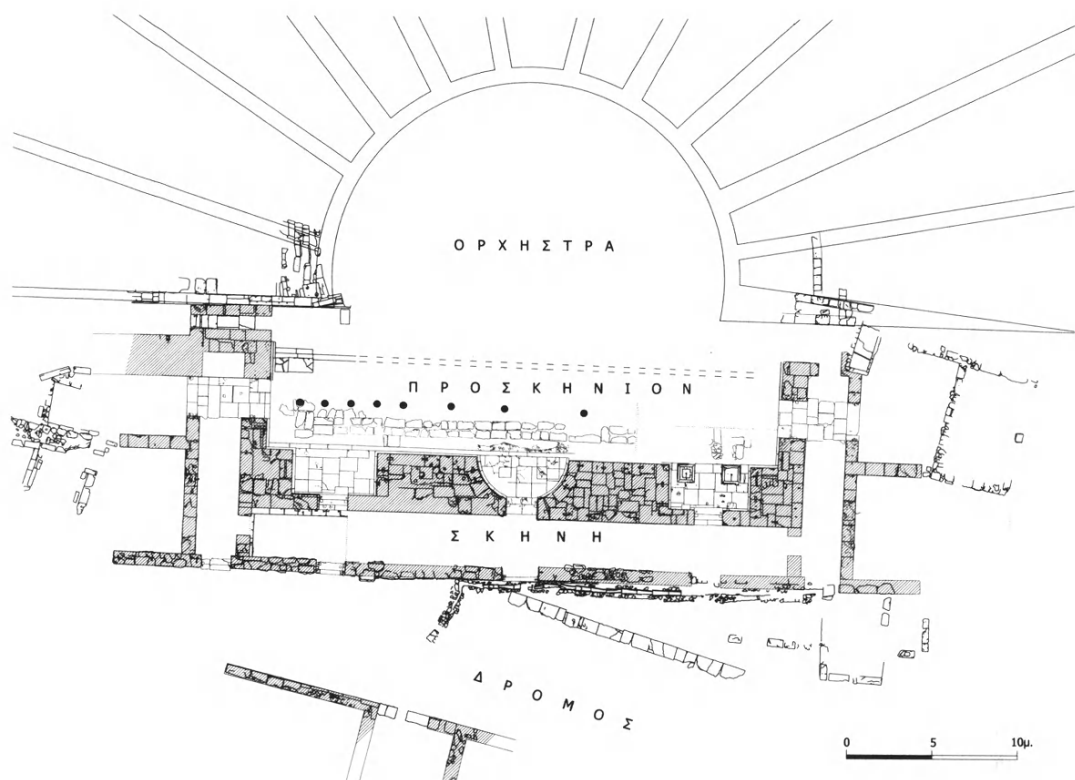
2. Μολύβδινος σταυρός. Ἀρ. εὐρ. 12.130. Διαστ. 0.037×0.027 μ. (πίν. 15ε). Φέρει ἀνὰ δύο συμφυῆ σφαιρίδια στὰ τέσσερα ἄκρα τῶν τραπεζιόσχημων κεραίων (τὸ κάτω δεξιὰ λείπει). Συμφυῆς κομβίῳ ἀνάρτησης στὸ μέσο τῆς ἄνω κεραίας. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ σταυροῦ ἔκτυπη διακόσμηση κυκλίσκων ποὺ περιβάλλουν ἀσπίδια.

3. Σιδερένιο ψαλίδι, ἔντονα ὀξειδωμένο καὶ μὲ ἐλλείψεις στὰ ἄκρα, ἀρ. εὐρ. 12.069, μέγ. σωζ. μῆκ. 0.0133 μ. (πίν. 15ς'). Ὅμοιου σχήματος μὲ τὰ σημερινὰ ψαλίδια ραπτικῆς.

4. Ὁρειχάλκινο χυτὸ ἐξάρτημα κλειδαριᾶς κιβωτίου, ἀρ. εὐρ. 12.111, μέγ. μῆκ. 0.06 μ. (πίν. 15ζ).

5. Ὁρειχάλκινη αἰχμὴ βέλους, ἀρ. εὐρ. 12.119, μέγ. μῆκ. 0.059 μ. (πίν. 15η).

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν προηγούμενων ἐτῶν (βλ. τὶς ἐκθέσεις στὰ ΠΑΕ 2000 καὶ 2001) ἔδειξε ὅτι ἡ σκηνὴ μὲ τὸ προσκηνίῳ ἀνακατασκευά-στηκε ἐκ θεμελίων στὰ χρόνια τῶν αὐτοκρατόρων Αὐγούστου καὶ Τιβερίου πάνω στὰ ἑρείπια τῆς ἐλληνιστικῆς σκηνῆς, ἐνῶ ἐπισκευάστηκε καὶ διακο-σμήθηκε μὲ γλυπτὰ στὰ χρόνια τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῆς γνωστῆς οἰκογένειας τῶν Σαιθιδῶν, στὰ μέσα δηλαδὴ περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Κατὰ τὴν ἀνακατα-σκευὴ φαίνεται ὅτι συρρικνώθηκε τὸ κοῖλο τοῦ ἐλληνιστικοῦ θεάτρου μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς πρώτης τουλάχιστον ἀπὸ Ἀνατολᾶς κερκίδας. Τὸ νέο ρωμαϊκὸ σκηνικὸ οἰκοδόμημα ἦταν ὑψηλότερο (τριώροφο), ἀλλὰ μικρότερο σὲ μῆκος ἀπὸ τὸ προγενέστερο ἐλληνιστικὸ καὶ μὲ διαφορετικὸ προσανατολισμό: παρου-σιάζει παρέκκλιση κατὰ 17° ἀπὸ τὶς ὀριζόντιες εὐθυγραμμίες τοῦ ἵπποδάμειου κανάβου, τὶς ὁποῖες ἀκολουθοῦσε τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἐλληνιστικῆς σκηνῆς. Ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ φάση σώζεται τὸ μεγάλο κλιμακοστάσιο, ποὺ ὡδηγοῦσε στὴ δυτικὴ πάροδο, καθὼς καὶ μέρος τῆς θεμελίωσης τοῦ πίσω, νότιου τοίχου τῆς ἐλληνιστικῆς σκηνῆς, ὁ ὁποῖος βαίνει παράλληλα πρὸς τὴν ὁδὸ τοῦ ἐλληνι-στικοῦ κανάβου (εἰκ. 1).

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς ρωμαϊκῆς σκηνῆς τοῦ Θεάτρου.

Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε στὸ οἰκοδόμημα τῆς σκηνῆς καὶ στὸ προσκήνιο. Ἀποκαλύφθηκαν πλήρως οἱ τρεῖς κόγχες ποὺ ἀνοίγονται στὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς σκηνῆς, ἡ μεσαία ἡμικυκλική καὶ οἱ δύο ὀρθογώνιες δεξιὰ καὶ ἀριστερά της, κάθε μία ἀπὸ τίς ὁποῖες στέγαζε δύο βάθρα μὲ ἀνδριάντες αὐτοκρατόρων καὶ μελῶν τῆς οἰκογένειας τῶν Σαιθιδῶν⁴. Κάθε μία ἀπὸ τίς κόγχες φέρει θυραῖο ἄνοιγμα στὸ μέσο καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ σειρὰ εὐρύχωρων δωματίων, τοποθετημένων στὸ πίσω μέρος τῆς σκηνῆς. Ἀνὰ ἓνα μακρόστενο δωμάτιο σὲ μορφή διαδρόμου, μὲ θυραῖο ἄνοιγμα πρὸς τὴν ὁδὸ, πλαισιώνει τὸν κεντρικὸ

4. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2001, 64 κέ.

πυρήνα τῆς σκηνῆς. Καί τὰ δωμάτια, πού βρίσκονται κατὰ μήκος τοῦ πίσω, νότιου τοίχου τῆς σκηνῆς καί ἐξυπηρετοῦσαν ἀνάγκες τῶν θεατρικῶν παραστάσεων, ἔφεραν ἐξωτερικές θύρες πρὸς τὸν δρόμο (πίν. 16α). Οἱ ἐσωτερικές ἐπιφάνειες τῶν τοίχων ἔφεραν ὀρθομαρμαρώσεις, ὅπως δείχνει ὁ τεράστιος ἀριθμὸς θραυσμάτων ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες πού βρέθηκαν διάσπαρτες, ἀναμιγμένες μὲ ἀσβεστοκονιάματα, σὲ ὅλα τὰ δωμάτια. Ὅρισμένες μάλιστα φέρουν καί ἔξεργα φυτικά διακοσμητικὰ θέματα. Εἰδικὰ κατασκευασμένες σιδερένιες λάμες μὲ ὀξυκόρυφο τὸ ἓνα καί πλατὺ πελεκόσχημο τὸ ἄλλο ἄκρο, πού βυθιζόταν στὸ κονίαμα τῶν τοίχων ἀνάμεσα στοὺς ἄρμους τῶν λίθων, συγκρατοῦσαν τὶς πλάκες τῆς ὀρθομαρμάρωσης (πίν. 16β).

Στὸ ἀνατολικὸ καί τὸ δυτικὸ πέρασ τῆς σκηνῆς ἀποκαλύφθηκαν δύο συμμετρικὰ τοποθετημένα ἀνοίγματα εἰσόδων, μὲ πλακοστρωμένα δάπεδα, πού καταλήγουν στὸ προσκήνιο (εἰκ. 1). Ἡ ἀνατολικὴ πλακοστρωτὴ εἴσοδος ὁδηγεῖ σὲ δωμάτιο, κατὰ μήκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκαν, πεσμένες σὲ παράλληλες σειρές, τραπεζιόσχημες λιθόπλινθοι καμαροσκέπαστης διόδου πρὸς τὴν ὀρχήστρα (πίν. 17α). Μέσα στὸ ἴδιο δωμάτιο βρέθηκε πεσμένο τὸ κάτω μέρος γυναικείου ἀγάλματος σὲ φυσικὸ μέγεθος:

Ἀρ. εὐρ. 12286. Τὸ κάτω μέρος μαρμαρίνου γυναικείου ἀγάλματος, σωζόμενο ἀπὸ τὰ ἰσχία καί κάτω, μὲ συμφυὴ πλίνθο. Μέγ. ὕψ. 1.10 μ. (πίν. 18-19). Εἰκονίζεται γυναίκα στὸν τύπο τῆς Μεγάλης Ἡρακλειώτισσας, πού φορεῖ βαρὺ, πυκνὰ πτυχωμένο, ποδῆρη χιτῶνα καί ἔχει ριγμένο ἀπὸ πάνω τὸ ἱμάτιο. Μάζα πτυχῶν τοῦ ἱματίου πέφτει κατὰ μήκος τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ της. Φοράει σανδάλια. Ἡ πίσω ὄψη ἀδρομερέστερα ἐργασμένη. Τὸ κεφάλι πού λείπει μὲ τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ πρέπει νὰ ἀπέδιδε τὴ μορφὴ ὥριμης γυναίκας, ὅπως δείχνει ἡ βαριὰ σχετικὰ διάπλαση τοῦ σωζόμενου κάτω μέρους. Ἀποτελεῖ καλῆς ποιότητος ἀντίγραφο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἐνὸς ἀγαλματικοῦ τύπου τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., πού θεωρεῖται δημιουργία τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου γλύπτη Πραξιτέλη. Ὁ Πραξιτέλης ὁ ἴδιος καί οἱ γιοί του ἔχουν ὑπογράψει δεκατέσσερις περίπου βάσεις, πού ἔφεραν κάποτε εἰκονιστικούς ἀνδριάντες συγκεκριμένων προσώπων⁵.

5. A. CORSO, *Prassitele*, τόμ. I - III (Rome 1988-1991).

Ὁ τύπος αὐτὸς ἀγάλματος ἀγαπήθηκε ιδιαίτερα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ, τόσο ἀπὸ αὐτοκράτειρες, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία τῆς αὐτοκρατορίας καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ ἀπεικονίσει συγκεκριμένες ὥριμες, παντρεμένες γυναῖκες. Δὲν ἀποκλείεται, τὸ ἐν λόγω ἄγαλμα νὰ ἦταν ἀνδρικό σὲ μία ἀπὸ τὶς δύο θέσεις τῆς πρώτης ἀνατολικῆς κόγχης τῆς σκηνῆς καὶ νὰ εἰκόνιζε τὴν Κλαυδίαν Φροντείνην, μητέρα τοῦ γνωστοῦ μεγάλου εὐεργέτη Τιβερίου Κλαυδίου Σαιθίδα Καίλιανου Ι΄ ἡ Φροντείνη ἄλλωστε μνημονεύεται στὴν ἐπιγραφή τοῦ βάθρου τῆς κόγχης⁶.

Μπροστὰ ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα τῆς σκηνῆς, στὸν χώρὸ πού κατελάμβανε τὸ εὐρὺ προσκήνιο, ἤλθαν στὸ φῶς δεκάδες θαύσματα γλυπτῶν καὶ συστάδα σχεδὸν ἀκέραιων μαρμάρινων ἔργων, πού φαίνεται ὅτι ἔπесαν ἀπὸ τὶς κόγχες τοῦ δευτέρου ὁρόφου τῆς πρόσοψης τῆς σκηνῆς (πίν. 176):

1. Ἀρ. εὗρ. 12000. Μέγ. ὕψ. μὲ τὴ συμφυὴ πλίνθο 1.699 μ. Μαρμάρينو ἄγαλμα τῆς Ἰσιδος Πελαγίας (πίν. 20, 21, 22). Λεῖπει τὸ ἱστίο, καθὼς καὶ τὰ ἄκρα χέρια τῆς θεᾶς καὶ εἶναι σπασμένη ἡ κορυφὴ τῆς τιάρας πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Τὸ κεφάλι μὲ τὸν λαιμὸ εἶναι ἔνθετα. Εἰκονίζεται ὄρθια σὲ κίνηση πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅχι ἐντόνως ὀρμητικῇ. Πατάει μὲ τὸ ἀριστερὸ προτεταμένο πόδι πάνω σὲ ἔμβολο πλοίου καὶ φαίνεται ὅτι κρατοῦσε μὲ τὰ δύο χέρια τὸ φουσκωμένο ἀπὸ τὸν ἄνεμο μικρὸ πρόσθιο πανί (ἱστίο) πού λείπει, λειτουργώντας ἡ ἴδια ἡ θεὰ ὡς τὸ μεγάλο κατακόρυφο κατάρτι τοῦ πλοίου. Σῶζονται μόνο δύο στριφογυριστὲς μαλλιαρὲς μάζες ἀπὸ τὶς παρυφές τοῦ ἱστίου, καθὼς καὶ δύο στηρίγματα συμφυὴ μὲ τὸ γόνατο καὶ τὴν κνήμη τῆς Ἰσιδος. Τὸ πλούσια πτυχωμένο ἱμάτιο κολλάει στοὺς μηρούς της πιεζόμενο ἀπὸ τὸν ἄνεμο, ἐνῶ τὸ πάνω μέρος τοῦ καμπυλώνεται σὰν τόξο πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη της. Οἱ πτυχές εἶναι ιδιαίτερα πυκνὲς καὶ λεπτές, σχεδὸν κοφτερές στὶς ἀκμές τους, ιδιαίτερα πίσω (πίν. 21). Κατάσαρκα, κάτω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο φορεῖ χειριδωτὸ ποδῆρη χιτῶνα, ζωσμένο ψηλὰ καὶ πορπωμένο στὸν δεξὴ ὦμο. Στὸ κεφάλι ἔχει διάδημα. Οἱ κυματοειδεῖς ὕγροι βόστρυχοι τῆς κόμης περιβάλλουν τὸ νεανικὸ σφριγγλὸ πρόσωπο τῆς θεᾶς καὶ ρέουν ἐλεύθεροι στὸν τράχηλο καὶ τὴν πλάτη. Λοξὰ ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ της ὦμο πρὸς τὰ κάτω φέρεται ἀνθοπλόκαμος, στοιχεῖο χαρακτηριστικὸ τῆς αἰγυπτιακῆς αὐτῆς θεότητος, πού λατρεύτηκε καὶ ἀγαπήθηκε

6. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2000, 80-81.

τὰ μέγιστα ἀπὸ τοὺς πιστοὺς στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα σὲ ὁλόκληρη τὴ Μεσόγειο. Τὴν Ἴσιδα μὲ τὶς ποικίλες ὑποστάσεις τῆς διαδέχτηκε κατὰ μία ἄποψη ἡ Θεοτόκος.

Περίοπτο ἄγαλμα Ἴσιδος Πελαγίας, ἀντίστοιχο μὲ αὐτὸ τῆς Μεσσήνης δὲν κατάφερα νὰ ἐντοπίσω. Ἴσις Πελαγία καὶ Φαρία, σὲ ἀνάλογο μὲ τῆς Μεσσήνης τύπο, ἐμφανίζεται σὲ νομίσματα τοῦ Ἀδριανοῦ τὸ 131 μ.Χ. καὶ σὲ νομίσματα τῆς Κύμης τῆς Αἰολίδος τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ.⁷ Ἀνάλογα εἰκονίζεται ἡ Ἴσιδα καὶ στὸ γνωστὸ ἀνάγλυφο τῆς Δήλου, καθὼς καὶ στὸν δίσκο λύχνων⁸.

Τὸ ἄγαλμα τῆς Ἴσιδος Πελαγίας ἦταν τοποθετημένο, ὅπως σημειώσαμε, σὲ κόγχη τῆς σκηνῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ θεάτρου καὶ εἶχε διακοσμητικὴ λειτουργία. Δὲν ἀποκλείεται ἐντούτοις νὰ εἶχε μεταφερθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἴσιδος καὶ τοῦ Σαράπιδος, πού βρισκόταν δίπλα στὸ Θέατρο, σύμφωνα μὲ τὸν Πausανία.

2. Ἀρ. εὐρ. 11999. Μέγ. ὕψ. 1.058 μ. Λεῖπει τὸ κεφάλι, τὸ δεξιὸ χερί ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ οἱ κνήμες, ἡ δεξιὰ μὲ μέρος τοῦ μηροῦ. Ὁ ἀριστερὸς πῆχυς μὲ τὴν παλάμη ἔχει βρεθεῖ, ἀλλὰ δὲν συγκολλήθηκε ἀκόμη. Ἡ πίσω ὄψη ἀδρὰ δουλεμένη. Μαρμάρينو ἄγαλμα γυμνοῦ νέου ἄνδρα, ἥρωος ἢ θεοῦ, πιθανότατα τοῦ Ἑρμῆ (πίν. 23, 24). Στηρίζεται στὸ δεξιὸ πόδι καὶ ἔχει ἄνετο πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἔξω φερόμενο τὸ ἀριστερὸ πόδι. Τὸ δεξιὸ χερί ἦταν κατεβασμένο κατὰ μῆκος τοῦ κορμοῦ, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ λυγισμένο τυλίγεται ἡ ἐλεύθερη ἄκρη τῆς χλαμύδας, πού εἶναι πορπωμένη στὸν δεξιὸ ὦμο καὶ καλύπτει μέρος τοῦ στήθους καὶ τῆς πλάτης. Δύο στηρίγματα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν μηρῶν. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου στιλβωμένη. Ἀντίγραφο τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων. Τὸ πρότυπό του ἀνάγεται στοὺς ὕστερους κλασικοὺς χρόνους.

3. Ἀρ. εὐρ. 11998. Μέγ. ὕψ. 1.80 μ., πλ. στήλης 0.30 μ., πᾶχ. 0.24 μ. Ἀκέραια μαρμάρινη ἐρμαϊκὴ στήλη. Λεῖπει μόνο ὁ δεξιὸς ἔνθετος ψευδοβραχίονας. Φέρει τὸ εἰκονιστικὸ κεφάλι ἄνδρα μὲ κοντὸ γένι καὶ μουστάκι (πίν. 25α-β). Ἀνεπαίσθητη παρουσία χάραξης στὶς κόρες τῶν ματιῶν, ἔντονες τρυπανιές

7. A. GEISSEN, *Katalog alexandrinischer Kaisermünzen der Sammlung des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln I-III* (Opladen 1974-1982) 1121-1124. Brit. Mus. Cat. Aeolis 116.

8. LIMC, s.v. Isis, ἀρ. 269-272 (V. Tran Tam Tinh).

στοὺς κοντοὺς ἐλικωτοὺς βοστρύχους τῶν μαλλιῶν καὶ στὰ γένια. Ἐκφραση αὐστηρή, στοχαστική, σχῆμα προσώπου σχεδὸν τετράγωνο, χεῖλη σαρκώδη. Πιθανῶς πρώιμης ἐποχῆς Ἀντωνίνων. Ἐνδέχεται νὰ εἰκονίζεται μέλος τῆς οἰκογένειας τῶν Σαιθιδῶν, ὅπως ὁ Τιθέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καίλιανος II. Ἡ κάποια φυσιογνωμικὴ συγγένεια μὲ τὸν ρήτορα Δημοσθένη πού ἀποπνέει τὸ πορτραῖτο ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἡθελημένη.

4. Ἀρ. εὐρ. 12.341. Μέγ. ὕψ. 1.685 μ. Ἀκέραια μαρμάρινη ἐρμαϊκὴ στήλη, λείπουν μόνο οἱ ψευδοβραχίονες. Τὸ εἰκονιστικὸ κεφάλι, ἄρ. εὐρ. 12.916, μέγ. ὕψ. 0.265 μ., βρέθηκε νότια ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ Θεάτρου καὶ συγκολλήθηκε (πίν. 26α-β). Εἶχε ἀπορριφθεῖ μαζί μὲ ἄλλα γλυπτὰ καὶ παντοειδῆ ἀντικείμενα στὴν ἐπίχωση ὑπόγειου καμαροσκέπαστου διαδρόμου, ὁ ὁποῖος εἰκάζεται ὅτι ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ ἀναζητούμενου Ἰσείου (βλ. παρακάτω). Οἱ ἐλικοειδεῖς βόστρυχοι τῶν μαλλιῶν, τὰ κοντὰ γένια, τὸ μουστάκι καὶ τὰ σαρκώδη χεῖλη, ἡ ἐκφραση καὶ τὰ φυσιογνωμικὰ ἐν γένει χαρακτηριστικὰ εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπα μὲ ἐκεῖνα τοῦ προηγούμενου πορτραίτου ἄρ. εὐρ. 11.998. Ἐποχῆς Ἀντωνίνων. Πρέπει νὰ εἰκονίζεται μέλος τῆς ἴδιας οἰκογένειας, πιθανῶς ὁ Τιθέριος Κλαύδιος Φροντεῖνος Νικήρατος, ἀδελφὸς τοῦ Τιθερίου Κλαυδίου Σαιθίδα Καίλιανου II. Ὁ Τιθέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καίλιανος II, ὁ μόνος ὁ ὁποῖος κατάφερε νὰ καταλάβει τὸ ἀξίωμα τοῦ Συγκλητικού (139-161 μ.Χ.), χάρις στὴν τεράστια περιουσία του στὴ Μεσσηνία καὶ τὴ Ρώμη, εἶναι αὐτὸς πού πρέπει νὰ χρηματοδότησε, ἐνδεχομένως μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ ἀδελφοῦ του, τὴν ἀνακαίνιση τοῦ Θεάτρου καὶ τοῦ προσκηνίου καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρηλίου καὶ τοῦ Λούκιου Βέρου. Ὁ ἴδιος εἶχε διατελέσει «ἀρχιερέας τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου καὶ Ἑλλαδάρχης ἀπὸ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν» μεταξὺ 139-161 μ.Χ.⁹.

4. Ἀρ. εὐρ. 12.392. Μέγ. μῆκ. 0.023 μ., διάμ. 0.024 μ. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα θωρακοφόρου αὐτοκράτορα, ἴσως τοῦ Τραϊανοῦ πού ἀποκαλύφθηκε πέρυσι στὴν ἴδια περιοχὴ, μπροστὰ στὴ μεσαία κόγχη τῆς σκηνῆς. Καλύπτεται ἀπὸ δύο ἐπ'ἀλληλῆς σειρὲς ὀρθογώνιων πτερυ-

9. C. HABICHT, *Pausanias' Guide to Ancient Greece* (Berkeley 1985) 38, 58 καὶ σημ. 80, 81.

γίων πού ἀπολήγουν σέ ἐλικοειδῆ κρόσσια (πίν. 27α). Ἦταν ἐνθετο, γομφωμένο στὸν ὦμο τοῦ θωρακοφόρου, ὅπως δείχνει ὁ τὸρμος στὴν πίσω πλευρά, τὸ ὀριζόντιο κόψιμο καὶ ἡ εἰδικὴ ἐπεξεργασία τοῦ μαρμάρου.

Ἀπρόσμενη ἀλλὰ εὐπρόσδεκτη ἦταν ἡ εὑρεση, στὴν ἐπίχωση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ προσκηνίου, ἐνὸς ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., πού πρέπει νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό στὴ ρωμαϊκὴ σκηνή:

Ἄρ. εὐρ. 12.272. Μέγ. ὕψ. 0.28 μ., μέγ. πλ. 0.295 μ., πάχ. 0.11 μ. (πίν. 276). Τμῆμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Σῶζει πέρασ στὴ δεξιὰ μόνο πλευρά του. Εἰκονίζεται γυμνὴ νεανικὴ ἀνδρική μορφή πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ ἀπλωμένο τὸ ἀριστερὸ χέρι. Σὲ ἐπαφή μὲ τὴ μορφή, σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο σῶζεται τμῆμα ἀπὸ κατακόρυφο ἔξεργο δοκάρι, ἐνῶ ἀμέσως δεξιότερα μέρος ἀπὸ τὸν λαιμὸ ἀλόγου. 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ νεανικὴ μορφή μὲ τὴν κοντὴ κόμμωση μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο Διόσκουρους, πού κρατᾷ μὲ τὸ ἀριστερὸ τὸ χαλινάρι τοῦ ἀλόγου του. Ὁ δεῦτερος Διόσκουρος πρέπει νὰ εἰκονιζόταν συμμετρικά στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ ἀναγλύφου. Τὸ δοκάρι ἀνήκει πιθανῶς σὲ δόκανο, συνηθισμένο στοιχεῖο στὴν εἰκονογραφία τῶν Διοσκούρων¹⁰. Τὸ ἀνάγλυφο, πού τεχνοτροπικά καὶ εἰκονογραφικά ἐντάσσεται στὴ λακωνικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοση, ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν πρώιμη παρουσία τῆς λατρείας τῶν Διοσκούρων στὴ Μεσσήνη, ἢ ἀκριβέστερα στὴν περιοικίδα πόλη πού προϋπῆρχε τῆς Μεσσήνης στὴν ἴδια θέση¹¹.

Στὴν ὕστερη κλασικὴ περίοδο, τέλος 4ου αἰ. π.Χ., ἀνήκει τὸ κεφάλι Διονύσου (ἄρ. εὐρ. 12.420) ἀπὸ τὴν ἐπίθετη διακόσμηση ἀγγείου μὲ ἐμβλήματα (πίν. 28α). Ἕνα παρόμοιο, ἄρ. εὐρ. 12.029, κατασκευασμένο μὲ διαφορετικὴ μήτρα, πού σῶζει καὶ μέρος ἀπὸ τὰ φύλλα τοῦ ἀνθεμωτοῦ μετώπου (πίν. 286), ἦλθε στὸ φῶς νοτιοανατολικά τοῦ Θεάτρου πρὸς τὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς.

Στὰ σημαντικὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Θεάτρου κατατάσσεται τὸ παρακάτω ψήφισμα:

10. EAA III (1960), s.v. *Dioscuri* (V. BIANCO)· LIMC s.v. *Dioscourai*.

11. P. THEMELIS, *The Sanctuary of Demeter and the Dioscourai at Messene*, στὸ R. HÄGG (ἐκδ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, International Seminar held at the Swedish Institute at Athens 22-24 October 1993* (Stockholm 1998) 157-186.

Ἄρ. εὐρ. 12.270. Μέγ. ὕψ. 0.28 μ., μέγ. πλ. 0.295 μ., πάχ. 0.13 μ. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης, σπασμένης περιμετρικὰ καὶ μὲ ρηγματώσεις στὴν ἐπιφάνεια, ποὺ σώζει δεκατρεῖς στίχους τιμητικοῦ ψηφίσματος (πίν. 28γ):

 [- - - - -]ος γίνηται τᾱ[- - - - -]
 [- - - - - εὖ]νους ἦι τῶμ πολιτᾱ[ν - - - - -]
 [- - - - -]κεν καὶ ἐν παντὶ κα[ιρῶι - - - - -]
 5 [- - - - - τ]ᾱς αὐτοῦ καλοκαγα[θίας - - - - -]
 [- - - - - εὐεργ]ετῶν τάν τε πόλιν κατα[- - - - -]
 [- - - - - ἐν] τῶι ἐπὶ Δαμονίκου δὲ ἐν[ιαυτῶι - - -]
 [- - - - - ι]δίαι χώραι ἐκὼν ἐξε[- - - - -]
 [- - - - -] τὰς κτήσεις τὰς Π[- - - - -]
 10 [- - - - -] εὐνοιαμ ποτὶ τὰμ [πόλιν; - - - - -]
 [- - - - - π]όλις τ[ῶ]μ Πυλίων ι[- - - - -]
 [- - - - - καλ]οὺς κἀγαθοὺς [- - - - -]
 [- - - - -]ρὶ τὰς τε κα[- - - - -]
 [- - - - -]ΘΑΙ ΤΟΙΣ [- - - - -]

vacat

Ὑψ. γραμμ. 0.031-0.042, τύπος γραμμάτων 2ου-1ου αἰ. π.Χ. Τὸ κείμενο παρουσιάζει εἰδικὸ ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς, παρὰ τὴν ἀποσπασματικότητά, ἀπὸ τὴν «ἐκούσια» διαμεσολάβηση Μεσσηνίου τινὸς ἀνδρός, καὶ ἀπὸ τὶς λέξεις «κτήσεις» καὶ «χάριτες», ποὺ ἀναφέρονται πιθανότατα στὴν πόλιν τῶν Πυλίων. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ 239 π.Χ. μὲ τὸν θάνατο τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ καὶ τὴν ἄνοδο τοῦ Δημητρίου στὸν θρόνο τῆς Μακεδονίας, ὅταν τὸ Κοινὸ τῶν Αἰτωλῶν καὶ ἡ Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία συγκροτοῦν κοινὸ μέτωπο, ἡ μεσσηνιακὴ Πύλος σπεύδει νὰ συνάψει, ὥς ἀνεξάρτητη μεσσηνιακὴ πόλιν, συνθήκη συμμαχίας μὲ τὴ Συμπολιτεία, ξεφεύγοντας ἔτσι ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Μεσσήνης. Τριάντα χρόνια περὶπου ἀργότερα, τὸ 208 π.Χ., στὸ Αἴγιο, ἔδρα τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, ὅταν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Φιλίππου Ε', οἱ Αἰτωλοὶ καὶ οἱ σύμμαχοι

τους, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Μεσσηνίων, συζητοῦν γιὰ εἰρήνη, οἱ Αἰτωλοὶ ὑποστηρίζουν αἶτημα τῶν Μεσσηνίων γιὰ ἀπόδοση τῆς Πύλου, τὴν ὁποία εἶχε ἀκόμα ὑπὸ τὸν ἔλεγχό της ἡ Συμπολιτεία. Δώδεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 196 π.Χ., μὲ τὴ διακήρυξη τῆς «ἐλευθερίας» τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο στρατηγὸ Φλαμινῖο στὴν Κόρινθο (Πολύβιος 18.44. Πλούταρχος, *Τίτος* 9), οἱ Μεσσήνιοι ἀπαιτοῦν ἐκ νέου τὴν ἐπιστροφή τῆς Πύλου, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀσίνης ἀπὸ τὴ Συμπολιτεία. Τὸ 191 π.Χ., ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀσίνη καὶ τὴν Πύλο, οἱ Μεσσήνιοι χάνουν ἐπὶ πλέον τὶς Κολωνίδες, τὴ Μεθώνη καὶ τὴν Κυπαρισσία, οἱ ὁποῖες ἐντάχθηκαν αὐτόβουλα στὴ Συμπολιτεία. Στὰ τέλη τοῦ 183 π.Χ., ὁ στρατηγὸς τῶν Μεσσηνίων Δεινοκράτης ὠθεῖ τοὺς συμπατριῶτες του νὰ ἀποστατήσουν ἀπὸ τὴ Συμπολιτεία (Πλούταρχος, *Φιλοποίμην* 18), ἐνῶ ὁ ἴδιος ἐπικεφαλῆς μεσσηνιακοῦ στρατεύματος ἐπιχειρεῖ νὰ καταλάβει μὲ τὴ βία τὴν Κορώνη καὶ τὶς Κολωνίδες. Ὁ γηραιὸς στρατηγὸς τῆς Συμπολιτείας Φιλοποίμην ἐρχόμενος σὲ βοήθεια τῶν πόλεων αὐτῶν μὲ λίγους ἵππεις συλλαμβάνεται αἰχμάλωτος καὶ φυλακίζεται στὴ Μεσσήνη. Πρὶν ἀκόμη ἐκδοθεῖ ἐπίσημη ἀπόφαση γιὰ τὴν τύχη του, ὁ Δεινοκράτης καὶ οἱ ὁμοϊδεάτες του τὸν δηλητηριάζουν (Πολύβιος 23.12.3· Πλούταρχος, *Φιλοποίμην* 18-2· Πausanias 8.51.5-8). Τὸ 182 π.Χ. ἡ Μεσσήνη καταλαμβάνεται, ὁ Δεινοκράτης ἐξαναγκάζεται σὲ αὐτοκτονία, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ὑπαίτιοι τῆς ἀποστασίας παραδίδονται στὴ Συμπολιτεία καὶ θανατώνονται μὲ λιθοβολισμό κατὰ τὴν κηδεῖα τοῦ Φιλοποίμενα (Πλούταρχος, *Φιλοποίμην* 21.2.9). Ἡ Μεσσήνη ἐντάσσεται καὶ πάλι ἀναγκαστικὰ στὴ Συμπολιτεία καὶ δέχεται φρουρὰ Ἀχαιῶν στὴν Ἰθώμη (Πολύβιος 23.16. Πλούταρχος, *Φιλοποίμην* 21. Πausanias 4.29.12). Πολλοὶ Μεσσήνιοι μὲ πλούτη καὶ ἐπιρροὴ ἐξορίζονται. Τὸ κοινὸ συμβούλιο τῶν Μεσσηνίων ἐπιτρέπει ἐπιπλέον στὴν Ἀβία, τὶς Φαρές καὶ τὴ Θουρία νὰ συνάψουν ἀνεξάρτητα συνθήκη μὲ τὴ Συμπολιτεία (Πολύβιος 23.17). Φαίνεται ὅτι καὶ ἡ Ἀνδανία μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἄνω πεδιάδος παραχωρήθηκε στοὺς Μεγαλοπολίτες, πὺ τὴν διεκδικοῦσαν ἀπὸ παλαιότερα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ νέα σημαντικὴ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς. Μὲ ἀπόφαση τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου καὶ τὴ μεσολάβηση τοῦ Πολυβίου τὰ πράγματα στὴν Ἑλλάδα ἄλλαξαν ἄρδην τὸ 146 π.Χ., μετὰ τὴν ἥττα τῶν Ἀχαιῶν στὸν Ἰσθμό, τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου καὶ τὴν ὀριστικὴν κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Φαίνεται ὅτι οἱ πόλεις Κυπαρισσία, Πύλος, Μεθώνη, Ἀσίνη,

Κορώνη, Κολωνίδες, Θουρία, Φαρές και Ἀβία ἀποδόθηκαν τότε και πάλι στους Μεσσηνίους ἀπὸ τὸν Μόμμιο¹².

Ἡ νέα ἐπιγραφή, μολονότι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια, δείχνει ὅτι τουλάχιστον κατὰ τὸν 1ο αἰ. π.Χ., οἱ σχέσεις Πύλου και Μεσσήνης ἦταν καλές και οἱ τυχόν ἐδαφικὲς διαφορές τους μπορούσαν νὰ διευθετηθοῦν μὲ φιλικὸ τρόπο. Τὸ ὄνομα Δαμόνικος τοῦ στίχου 6 εἶναι σχετικὰ συχνὸ στὴ Μεσσήνη¹³.

Στὴν ἴδια περιοχὴ τοῦ προσκηνίου, ὅπου βρέθηκαν τὰ παραπάνω γλυπτά, ἦλθε στὸ φῶς και ἓνα ιδιόμορφο κιονόκρανο ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 29α): Ἀρ. εὐρ. 12.412, ὕψ. 0.427 μ. Ὁ κορινθιακοῦ τύπου κάλαθος καλύπτεται ἀπὸ τέσσερα ἐπιπεδόγλυφα φύλλα ἄκανθας, ἐνῶ μεταξὺ αὐτῶν, στὸ πάνω μέρος τοῦ καλάθου, κρέμονται ἀνὰ δύο ἄκρα φύλλων φοίνικος. Ὁ κάλαθος στέφεται ἀπὸ συμφυὴ σφαιρικὸ πεπλατυσμένο καρπὸ, ποὺ φέρει δεκαεῖς πεπονοειδεῖς βαθιὲς ἐγχαραῖς, ὡς μία ὑπερμεγέθους κωδία μήκωνος, φυτὸ ποὺ συνδέεται συνήθως μὲ τὴ λατρεία τῆς Δήμητρας και τῆς Κόρης¹⁴.

Ἱερὸ Ἰσιδος και Σαράπιδος

Κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ Θεάτρου περνάει δρόμος πλάτους 6 μ. Στὴν ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Θέατρο νότια πλευρὰ τοῦ δρόμου ἀποκαλύφθηκε τμῆμα ὑπόγειας καμαροσκέπαστης κατασκευῆς μεγάλων διαστάσεων, ἐνταγμένης σὲ οἰκοδόμημα ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἔλθει στὸ φῶς· εἰκάζεται ἐν τούτοις ὅτι ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἰσιδος και τοῦ Σαράπιδος, ποὺ μνημονεύει ὁ Πausanias (4.32.6) σὲ συνάφεια μὲ τὸ Θέατρο (πίν. 29β). Φαίνεται ὅτι ἡ καμαροσκέπαστη αὐτὴ κατασκευὴ σχημάτιζε ἓνα τεράστιο Π μὲ τὴν ὀριζόντια κεραία του παράλληλη πρὸς τὸ Θέατρο και σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν

12. P. THEMELIS, *Roman Messene. The Gymnasium*, στό: O. SALOMIES, *The Greek East in the Roman Context, Proceedings of a Colloquium organised by the Finnish Institute at Athens May 21 and 22, 1999* (Helsinki 2001) 119-126, κυρίως 121.

13. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2000, 85.

14. Π. ΚΡΗΤΙΚΟΣ-ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *Μήκωνος και ὀπίου ἱστορία και ἐξάπλωσις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα*, ΑΕ 1963 (Αθήνα 1965) 80-150, εἰκ. 24 και 35.

παραπάνω δρόμο. Τὸ τέμενος τῶν Αἰγυπτίων θεῶν, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ ἐν λόγω κατασκευές, πρέπει νὰ ἐκτείνονταν πρὸς τὰ ἀνατολικά ὡς τὴν Βασιλική, ὅπου βρέθηκε πέρυσι καὶ ἡ ἐπιγραφή [...ἔρ]γον Ἰσιδος¹⁵.

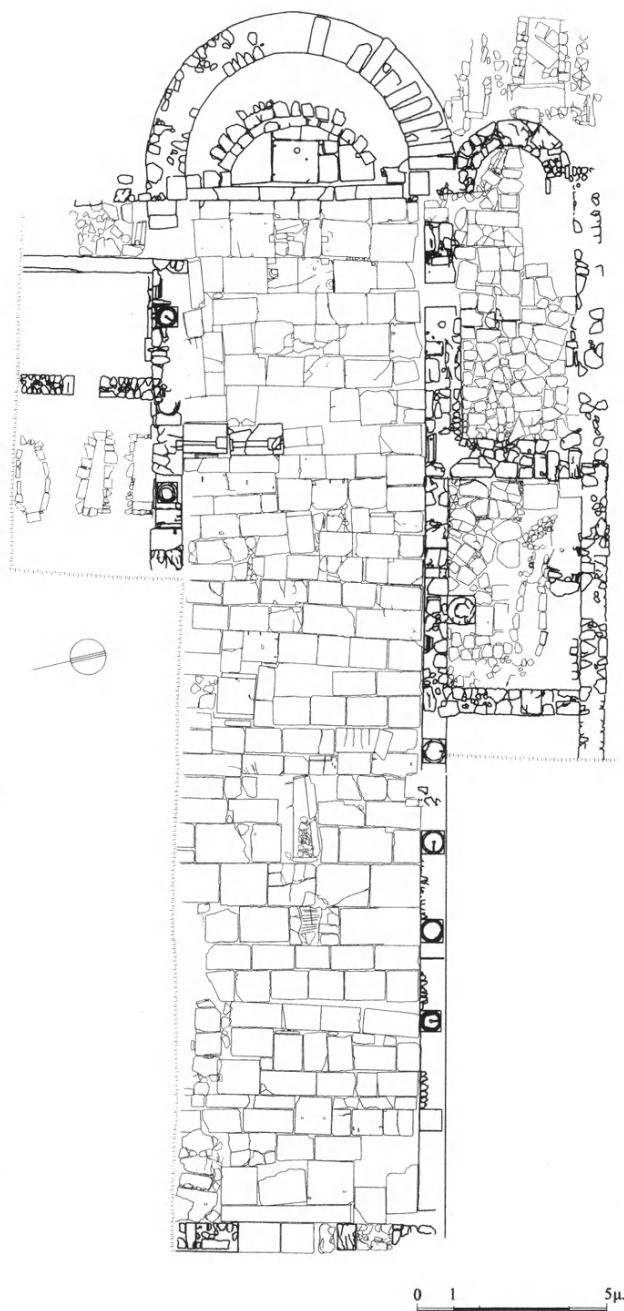
Ἡ ἐπίχωση τοῦ ὑπόγειου καμαροσκέπαστου διαδρόμου ἦταν γεμάτη μὲ παντοειδῆ ἀπορρίμματα. Περιεῖχε ὕλικά κατεδάφισης (χῶμα, πέτρες, ἀσβεστοκονιάματα, κεραμίδια στέγης), ἀρχιτεκτονικά μέλη, θραύσματα γλυπτῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ παραπάνω κεφάλι τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης ἀρ. εὐρ. 12.341 ἀπὸ τὸ Θέατρο, καθὼς καὶ μεγάλο ἀριθμὸ θραυσμάτων κεραμεικῆς, ποὺ ἀνήκαν κυρίως σὲ χύτρες (πίν. 30α-β). Δὲν ἔλειπαν ἐν τούτοις καὶ ἄλλα σχήματα ἀγγείων, ὅπως οἶνοχόες (πίν. 30γ) καὶ κάδοι (πίν. 30δ), καθὼς καὶ λύχνοι τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. (πίν. 30ε). Ἡ παρουσία μάλιστα μήτρας γιὰ τὴν κατασκευὴ λύχνου (πίν. 30ς') δείχνει ὅτι τὰ ἀπορρίμματα προέρχονταν ὄχι μόνο ἀπὸ κατοικίες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐργαστήρια. Τὰ κεραμίδια στέγης ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση, οἱ σίμες μὲ λεοντοκεφαλές ὑδρορροές καὶ οἱ ἀνθεμωτοὶ ἡγεμόνες καλυπτῆρες ἀνήκουν σὲ νέο, ἄγνωστο μέχρι στιγμῆς τύπο κεράμωσης μικροῦ μεγέθους (πίν. 31α-δ).

Ἀνάμεσα στὰ θραύσματα γλυπτῶν τῆς ἐπίχωσης ξεχωρίζει τὸ δεξιὸ πίσω μέρος ἀπὸ τὸ κεφάλι μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος φυσικοῦ μεγέθους, ἀρ. εὐρ. 12.716, μέγ. ὕψ. 0.225 μ., μὲ κόμμωση συγγενικὴ πρὸς αὐτὴν τῆς Λιβίας (πίν. 31ε).

Βασιλική

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε φέτος στὸ κεντρικὸ ἀποκλειστικὰ κλίτος, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρο σὲ μῆκος 28 μέτρων περίπου (εἰκ. 2, πίν. 32α). Φέρει ἓνα κεντρικὸ καὶ δύο μικρότερα πλευρικὰ θυραῖα ἀνοίγματα ἐπικοινωνίας μὲ τὸν νάρθηκα, τοῦ ὁποῖου ἐπικείται ἡ ἀποκάλυψη. Στὸ δυτικὸ αὐτὸ τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους σώζονται σὲ καλὴτερη κατάσταση ὁ στυλοβάτης καὶ οἱ ἰωνικὲς βάσεις τῶν κιονοστοιχιῶν, ποὺ διαχωρίζουν τὸ κεντρικὸ ἀπὸ τὰ πλευρικὰ κλίτη στὴν πρώτη φάση τοῦ ναοῦ. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ

15. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 2001, 82.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς πρωτοβυζαντινῆς Βασιλικῆς.

κλίτους, στὸ μέσο περίπου τοῦ δυτικοῦ τμήματος, ἀποκαλύφθηκε τάφος κιβωτιόσχημος (ἀρ. 88), καλυμμένος μὲ τέσσερις ἀσβεστολιθικὲς πλάκες (πίν. 32α). Τρεῖς ἀκόμη ἀκτέριστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι (ἀρ. 89, 90 καὶ 91) ἦλθαν στὸ φῶς στὴ ἐπίχωση τοῦ νάρθηκα. Ὁ τάφος 91 περιελάμβανε τρεῖς τουλάχιστον ἐπάλληλους ἐνταφιασμούς (πίν. 32β). Σημαντικὴ εἶναι μεταξὺ ἄλλων ἡ εὑρεση μολυβδόβουλλου (ἀρ. εὐρ. 12464), τὸ ὁποῖο φέρει στὸν ἐμπροσθότυπο σταυρόχημο μονόγραμμα τοῦ τύπου Κ(ύριε) βοήθει τῷ σῷ δούλῳ, γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα παρόμοια μολυβδόβουλλα, ἐνῶ στὸν ὀπισθότυπο ἀναγράφεται τὸ ὄνομα καὶ ἡ περιοχὴ εὐθύνης κάποιου ἀξιωματοῦχου «τουρμάρχου» τοῦ 9ου-10ου αἰῶνα.

Στὸν τοῖχο τοῦ βόρειου θυραίου ἀνοίγματος, πού φέρει ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὸ κεντρικὸ κλίτος, ὑπάρχει ἐντοιχισμένο ἐνεπίγραφο βάθρο τιμητικοῦ ἀνδριάντα (πίν. 33α): Ἀρ. εὐρ. 12.423, μέγ. ὕψ. 0.67 μ., μέγ. πλ. 0.030 μ. Τὸ πάνω ἄριστερὸ ἥμισυ ὀρθογώνιου ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου χάλκινου τιμητικοῦ ἀνδριάντος. Διαβρωμένη ἡ ἐπιφάνεια. Φέρει τὴν ἐξῆς ἐπτάστιχη ἐπιγραφή:

Ἡ π[όλις]
 ἀνέθη[κεν - - - - -]
 Αὐρ. ΛΕ[- - - - -]
 δην ἄρισ[τοπολείτην γεν]-
 5 ὁμενον α[ιώνιον ἀρετῆς χάριν]
 καὶ εὐνοι[ας ὅς ἔχων διατε]-
 λεῖ εἰς αὐ[τήν].

Τὸ μέγεθος τῶν γραμμάτων δὲν εἶναι σταθερό, βαίνει μειούμενο πρὸς τὰ κάτω. Μέσο ὕψ. γραμμ. 0.04 μ. Τὸ Σ ὀρθογώνιο (Ε). 2ος-3ος αἰ. μ.Χ. Ἡ ἀνάθεση τοῦ ἀνδριάντος ἔγινε ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Μεσσήνης σὲ ἱερὸ πού προϋπῆρχε τῆς Βασιλικῆς, πιθανότατα στὸ ἀναζητούμενο στὴν περιοχὴ Ἰσεῖον. Τὸ δωρικὸ ἰδῶμα εἶναι ἐξασθετισμένο. Τὸ ΛΕ[- -] τοῦ δεύτερου στίχου εἶναι ἀβέβαιο· λόγω τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ ὀρθογώνιου σχήματος τοῦ Σ, θὰ μπορούσε νὰ διαβαστεῖ καὶ ὡς ΑΣ[- - -]. Τὸ ὄνομα Αὐρήλιος Λεωνίδης μαρτυρεῖται στὴν Κορώνη (IG VI, 1398, στ. 54· πρβ. καὶ IG VI, 551). Ἡ συμπλήρωση αἰώνιον βασίστηκε στὶς ἀνάλογες ἐπιγραφές IG VI, 468 καὶ

504. Μὲ τὸν στέφανον τῆς ἀριστοπολιτείας τίμησε ἡ πόλις τῆς Μεσσήνης καὶ ἄλλον πολίτη ἀγνώστου ὀνόματος¹⁶.

Δεύτερη ἐπιγραφὴ βρέθηκε χρησιμοποιομένη στὸ δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους (πίν. 336): Ἀρ. εὐρ. 12537, μέγ. ὕψ. 0.32 μ., μέγ. πλ. 0.26 μ., πάχ. 0.15 μ. Ἄνω ἀριστερὸ τμήμα ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Σώζει, κάτω δεξιὰ, μέρος ἑξεργῶν κυματοφόρου τόξου, ποῦ ἔστεφε κόγχη, ὅπου εἰκονίζονταν ὁ νεκρὸς ἢ οἱ νεκροί, πιθανῶς σὲ ἀνάγλυφο. Παρόμοια τοξωτὴ κόγχη φέρει καὶ τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τῆς Φιλωνίδας¹⁷. Στὸ ἄνω μέρος τῆς στήλης ἐλαφρῶς ἑξεργῇ ταινία ποῦ στέφεται ἀπὸ δύο ἐπάλληλα κυμάτια. Στὴν ταινία τρίστιχη ἔντονα φθαρμένη ἐπιγραφὴ σὲ ἑξι στίχους ἐπιτύμβιου ἐπιγράμματος, συνεχιζόμενη καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ταινία, ὅπου ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα:

Εὐάμερος
Σωστράτα
3 Ἀντίμαχος
Ἰππίς.

Μόνο ἀπὸ τοὺς τελευταίους τρεῖς στίχους τοῦ ἐπιγράμματος διακρίνονται γράμματα καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν τελευταῖο, ὅπου διαβάζει κανεὶς τὶς λέξεις:

Λειμῶνος γονέων ἀγάπ[η - - - - -]

Τὸ ὄνομα Εὐάμερος εἶναι γνωστὸ στὴ Μεσσήνη. Ἱερεὺς Εὐάμερος ἀπαντᾷ σὲ σφραγίσματα κεραμιδιῶν στέγης, τὸ ὄνομα Εὐάμερος φέρει καὶ κιστιόκοσμος τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας¹⁸. Γιὰ τὸ ὄνομα Ἀντίμαχος στὴ Λακωνία βλ. IG V1, 93 καὶ 145. Γυναικεῖο ὄνομα Ἰππίς δὲν ἀπαντᾷ στὴ

16. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1997, 89 (ἀρ. εὐρ. 8717)· A. D. RIZAKIS, S. ZOUMBAKI, Roman Peloponnese: Roman Personal Names in Their Social Context, Μελετήματα 31 (Ἀθήνα 2001) 463-464, ἀρ. 147 καὶ 148.

17. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 80, πίν. 58.

18. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 87· 1993, 55· πρβ. καὶ Μόσχον Εὐάμερου: ΠΑΕ 1996, 153.

Μεσσηνία καὶ τῇ Λακωνία. Ἀντίστοιχα εἶναι τὰ ὀνόματα Ἱππίχα, Ἱππίσκα, Ἱππάρχα.

Κρήνη Ἀρσινόη

Ἡ ἐπίχωση πίσω ἀπὸ τὸ βόρειο ἀνάλημμα τῆς Κρήνης Ἀρσινόης ἄρχισε νὰ ἀφαιρεῖται σταδιακὰ προκειμένου νὰ διευκολυνθοῦν οἱ προγραμματισμένες ἐργασίες στερέωσης-ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου, πού ἄρχισαν τὸ 2002 μὲ χρηματοδότηση τοῦ Ἰδρύματος Ἰ. Φ. Κωστοπούλου. Ἡ ἀποκατάσταση τόσο τοῦ βόρειου ἀναλήμματος, ὅσο καὶ ὁλόκληρης τῆς Κρήνης γίνεται μὲ βάση τὴν πλήρη καὶ ὀριστική ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ μνημείου, πού συνέταξε ὁ Klaus Reinholdt, βοηθὸς τοῦ καθηγητοῦ Florens Felten τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Salzburg. Ἀριθμήθηκαν καὶ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸ μνημεῖο οἱ τέσσερις ὡς πέντε σειρὲς λιθοπλίνθων τοῦ ἴδιου ἀναλήμματος, πού εἶχαν καταπέσει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἄνω δεξαμενῆς, ἰδιαίτερα στὸ δυτικὸ τμήμα της, καθὼς καὶ οἱ λιθόπλινθοι τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος, πού εἶχαν προσωρινὰ ὑποστηλωθεῖ τὸ 1988, διότι κινδύνευαν νὰ καταπέσουν (πίν. 34α). Τὸ ἀνάλημμα εἶναι κατασκευασμένο κατὰ τὸ ψευδοϊσόδομο σύστημα μὲ δρομικὲς (παρὰ μῆκος) λιθοπλίνθους, μέσου μῆκ. 1.30 μ. καὶ ὕψ. 0.32 μ., καὶ μπατικές (φορμηδόν) πού εἰσχωροῦν σὲ βάθος 1.20 μ. περίπου μέσα στὴν ἐπίχωση πίσω ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα. Κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες λιθοπλίνθους ἀποκαλύφθηκε μεγάλος ἀριθμὸς πώρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (ἰωνικὰ κιονόκρανα καὶ ἐπικράνα, ἡμικίονες, βάσεις, ἐπιστύλια) ἔντονα διαβρωμένων καὶ μὲ ἐξίτηλο τὸ λευκὸ τους ἐπίχρυσμα στὶς περισσότερες τῶν περιπτώσεων. Ἀνήκουν στὴν κιονοστοιχία ἰωνικῶν ἡμικιόνων, πού ἐδραζόταν πάνω στὸν χαμηλὸ πίσω τοῖχο τῆς ἄνω δεξαμενῆς, σὲ μικρὴ ἀπόσταση μπροστὰ ἀπὸ τὸ βόρειο ἀνάλημμα, δημιουργώντας ἓνα σκηνογραφικὸ βάθος. Παρόμοια μέλη εἶχαν βρεθεῖ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ μνημείου¹⁹. Σύμφωνα μὲ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ νομίσματα πού σημειώθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μὲ τὰ πεσμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἡ καταστροφὴ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Κρήνης πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα μεταξὺ 11ου καὶ 13ου αἰώνα.

19. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1994, 70-74, εἰκ. 2-5.

Ἦγινε ἐπιμελής καθαρισμὸς καὶ τῆς γύρω ἀπὸ τὴν Κρήνη περιοχῆς, καθὼς καὶ λεπτομερεῖς μετρήσεις στὶς βάσεις τῶν πεσσῶν στὴν κάτω δεξαμενὴ καὶ στὰ δύο τετράγωνα πόδια ποὺ προεξέχουν στὰ ἄκρα τῆς Κρήνης. Ἀρχισε ἡ συντήρηση τῆς δαπεδόστρωσης τῆς δυτικῆς κάτω δεξαμενῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ θραύσματα κεραμιδιῶν βυθισμένα σὲ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ στενὸς διάδρομος μεταξὺ τοῦ ἀναλήμματος καὶ τοῦ πίσω πώρινου τοίχου τῆς ἄνω δεξαμενῆς ἐρευνήθηκε σὲ μῆκος 3 μ. ἐπὶ πλέον τῶν ἀρχικῶν πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐδῶ, ποὺ προχώρησε ὡς τὸ φυσικὸ πέτρωμα, ἔδωσε πολλὰ θραύσματα ἀγγείων καλῆς ποιότητος τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου (1ος αἰ. π.Χ. - 1ος αἰ. μ.Χ.), καθὼς καὶ κεραμιδιῶν στέγης κορινθιακοῦ τύπου. Στὰ ἀνατολικά τῆς Κρήνης, στὸν χώρο τῆς στοᾶς «Μπαλοπούλου», βρέθηκε πήλινη δισκοειδῆς σφραγίδα (ἀρ. εὐρ. 12195) μὲ φυτικὸ θέμα (τρία φύλλα κισσοῦ καὶ δύο σφαιρίδια μὲ καρποὺς κισσοῦ), ποὺ ἀπαντᾷ στὴν ἀνάγλυφη κεραμεικὴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 346).

Δυτικὴ πλευρὰ ἀγορᾶς

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικά τῆς Βασιλικῆς ἐξεῖχαν στὴν ἐπιφάνεια οἱ κορμοὶ δύο ἀσβεστολιθικῶν κίωνων, γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπῆρχε ἡ ὑπόνοια ὅτι ἀνῆκαν στὴ δυτικὴ στοὰ τῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι οἱ κίονες βρίσκονταν στὴ θέση τους, ἐδράζονται μάλιστα σὲ στυλοβάτη καὶ ἀνῆκουν πράγματι στὴν κιονοστοιχία τῆς στοᾶς, ἡ ὁποία ὀρίζει τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὰ δυτικά. Στὸ τμήμα ποὺ ἀνεσκάφη ἦλθαν στὸ φῶς ἐπτά ἀσβεστολιθικοὶ δωρικοὶ κίονες μὲ ἀβαθεῖς ραβδώσεις. Λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους ὁ στυλοβάτης τῆς στοᾶς διακόπτει σὲ κάποιον σημεῖο τὴν ὀριζόντια πορεία του καὶ ὑπερυψώνεται κατακόρυφα κατὰ 0.60 μ. δημιουργώντας ἀναβαθμὸ. Μεταξὺ τῶν κεραμιδιῶν στέγης ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς, περιλαμβάνεται καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ μέτωπο ἡγεμόνα καλυπτῆρα λακωνικοῦ τύπου, ἀρ. εὐρ. 12030, ποὺ φέρει στὸν πυρήνα τοῦ ἀνθεμίου γυναικεῖα προτομὴ θεᾶς (πίν. 35α)²⁰.

20. Παρόμοια βλ. P. THEMELIS, *Hellenistic Architectural Terracottas from Messene*, στὸ N.A. WINTERS (ἐκδ.), *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, Athens, December 12-15, 1991* (*Hesperia*, Suppl. 27, 1994) 142-145, εἰκ. 11, πίν. 48e.

Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῇ περιλαμβάνονται καὶ δύο ἐπιγραφές:

1. Ἀρ. εὐρ. 12075, μέγ. μῆκ. 0.314 μ., μεγ. ὕψ. 0.084 μ. Τμῆμα ἀπὸ τὸ μέτωπο ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου ἔντονα φθαρμένο, ποὺ ἔφερε πιθανότατα τιμητικὸ ἀνδριάντα. Σώζει τὸ πέρασ δίστιχης ἐπιγραφῆς (πίν. 356):

[- - - - -] ἀδελφή[ν]
[- - - - -]α vacat

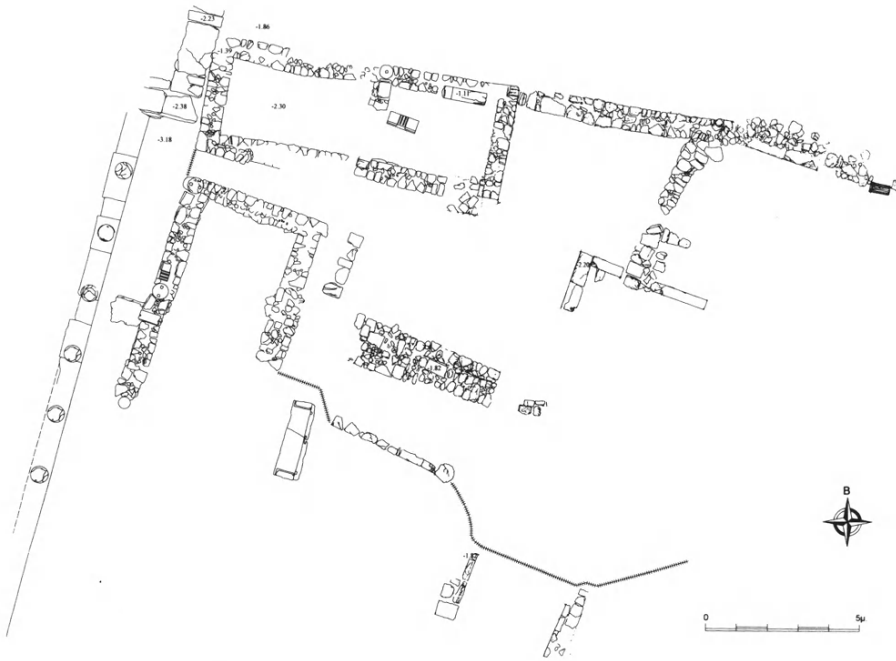
Τὰ γράμματα τοῦ πρώτου στίχου, εἶναι διπλάσια σὲ μέγεθος ἀπὸ αὐτὰ τοῦ δευτέρου. Ἡ κεραία τοῦ Α εἶναι ὀριζόντια, ὥστόσο τὸ μηνοειδὲς Ε καὶ οἱ περίτεχνοι ἀκρέμονες παραπέμπουν σὲ ἀνάλογο τύπο γραμμάτων τῶν χρόνων τοῦ Νέρωνος ἢ καὶ ὕστερότερα.

2. Ἀρ. εὐρ. 12516, μέγ. ὕψ. 0.575 μ., πλ. 0.63 μ., πάχ. 0.625 μ. (πίν. 35γ). Τὸ κάτω μισὸ βάθρου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ποὺ ἔφερε τιμητικὸ χάλκινο ἄγαλμα ἀνδρὸς ἢ τὸ πιθανότερο γυναικὸς (βλ. παρακάτω). Τὴν κάτω παρυφῇ τῆς βάσης περιθέει συμφυῆς προεξέχουσα σπείρα, κοινῶς κοιλούρα, ὅπως στὶς βάσεις τῶν ἰωνικῶν κιόνων. Φέρει στὴν πρόσθια ὄψη τὴν ἐξῆς, ἐλλιπῆ ἄνω, ἐπιγραφὴν:

[- - - - -]
[- - - - - εὐ]-
[σ]εβῶς καὶ μεγαλο-
ψύχως ν ἀρετῆς

5 χάριν
vacat
Ὑλλίς.

Ὑψ. γραμμ. 0.04 μ. Γράμματα χαραγμένα μὲ ἐπιμέλεια καὶ κλασικιστικὴ τάση ὠραιοποίησης. Ἡ κεραία τοῦ Α γωνιώδης. 1ος αἰ. π.Χ.-1ος μ.Χ. Ἡ ἐπιγραφὴ ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1873 στὸν G. Hirschfeld (*Bull.Inst.* 1873, 215). Τὴν ἐπαναδημοσίευσεν ὁ Πετρίδης (*Παρνασσός* 3, 1879, 1020, 3) καὶ περιελήφθη τελικὰ στὸ IG VI, 1459 ἀπὸ τὸν Kolbe μὲ βάση τὸ ἀπόγραφο τοῦ Hirschfeld. Ὁ Kolbe σημειώνει ὅτι ἡ βάση ἐρέθηκε «*paulum infra eccle-*

Εἰκ. 3. Κάτοψη βυζαντινῶν κτισμάτων στὴ δυτικὴ στοὰ τῆς ἀγορᾶς.

siam collapsam Ἀγ. Νικολάου». Ἡ θέση εὕρεσης τῆς ἐπιγραφῆς βρίσκεται πάντως ἄρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐπισκευασμένη σήμερα κοιμητηριακὴ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Ἡ μορφή τῆς βάσης, οἱ διαστάσεις τῶν γραμμάτων, καὶ κυρίως ἡ διατύπωση καὶ ἡ διάταξη τοῦ κειμένου εἶναι πανομοιότυπα μὲ τοῦ βάθρου ἀρ. εὐρ. 9665, ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχή, πού ἔφερε χάλκινο ἄγαλμα πρὸς τιμὴν τῆς [- - -]ας Δάμωνος, ἀνάθημα τῆς Ἀριστομαχίδος φυλῆς²¹. Ἀναμένεται ἡ εὕρεση παρόμοιων βάθρων γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο, ἀναθήματα τῶν λοιπῶν φυλῶν.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ στοὰ τῆς ἀγορᾶς, πρὸς τὰ ἀνατολικά ἤλθαν στὸ φῶς οἰκοδομήματα τῆς βυζαντινῆς περιόδου (εἰκ. 3), πού ἀνήκουν στὸν γνω-

21. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1998, 95, πίν. 39α.

στό μεσοβυζαντινό - βυζαντινό οἰκισμό, πού ἐκτείνεται στήν περιοχή τοῦ Θεάτρου, τῆς Κρήνης Ἀρσινόης καί τῆς ἀγορᾶς μέ κέντρο τή Βασιλική. Εἶναι κτισμένα πρόχειρα μέ ἀκανόνιστες πέτρες καί spolia ἀπό προγενέστερες κατασκευές. Στά βυζαντινά αὐτά κτίσματα ἔχει ἐνσωματωθεῖ καί μέρος τῆς δυτικῆς στοᾶς τῆς ἀγορᾶς. Μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν εὐρημάτων περιλαμβάνεται ὀρειχάλκινο σφραγιστικό δακτυλίδι, ἀρ. εὐρ. 12194, διαμ. κρίκου 0.023 μ., διαμ. σφενδόνης 0.016 μ. Φέρει στὸν κυκλικὸ δίσκο τῆς σφενδόνης μέ ἔγκοιλα γράμματα ἐπιγραφὴ τοῦ 10ου πιθανῶς αἰῶνα (πίν. 376): Κ(ύριος) ἐλεήθη Ἄνα. Τὸ ὄνομα Ἄνα(ς) γνωστὸ ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη.

Ἱερὸ Διὸς Σωτῆρος

Ἡ λατρεία τοῦ Σωτῆρος Διὸς ἦταν ἀπὸ τίς σημαντικότερες τῆς πόλης μετὰ τὴ λατρεία τοῦ πολιούχου Ἰθωμάτα. Νὰ καὶ λατρευτικὸ ἄγαλμα Διὸς Σωτῆρος εἶδε ὁ Πausanías μόλις εἰσῆλθε στήν ἀγορά. Σημειώνει ἐπὶ λέξει Μεσσηνίοις δ' ἐν τῇ ἀγορᾷ Διὸς ἐστὶν ἄγαλμα Σωτῆρος καί Ἀρσινόη κρήνη. Παραμένει πρόβλημα, ἀπὸ ποιά πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς εἰσῆλθε ὁ περιηγητής, γιατί ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Λακωνικὴ Πύλη, φαίνεται λογικὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι θὰ ὀφείλε νὰ προτιμήσει τὴν ἀμέσως προσιτὴ σὲ αὐτὸν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς. Ἔως σήμερα ὑποστηρίζαμε ὅτι προχώρησε ἔξω ἀπὸ τὴ βόρεια μακρὰ στοᾶ (μήκους 184 μέτρων περίπου) καί εἰσῆλθε στήν ἀγορὰ ἀπὸ τὰ ΒΔ, ἀκολουθώντας τὸ στενὸ δρομάκι πού περνᾷ πίσω ἀπὸ τὸ κοῖλο τοῦ Θεάτρου, συγκεκριμένα ἀνάμεσα στὸ Θέατρο καί τὸ μνημειῶδες κρηναῖο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἔχει ταυτισθεῖ μέ τὴν Κρήνη Ἀρσινόη. Θὰ ἀνέμενε ἐν τούτοις κανεῖς, ἂν πράγματι ὁ Πausanías εἶχε προτιμήσει αὐτὸν τὸν μάλλον δύσκολο δρόμο, νὰ μνημονεύσει τουλάχιστον πρῶτὴ τὴν Κρήνη Ἀρσινόη, τὴν ὁποία βλέπει ἀμέσως στὰ ἀριστερά του, καί δεύτερον τὸν εὐρισκόμενον μέσα στήν ἀγορὰ νὰ τοῦ Διὸς Σωτῆρος. Ἐνῶ κάνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίστροφο, πρῶτα δηλαδὴ μνημονεύει τὸν ναὸ καί μετὰ τὴν Κρήνη. Οἱ ἀνασκαφές στήν ἀγορὰ πού ἐγκαινιάσθηκαν φέτος, θὰ λύσουν πιστεύουμε τὰ τοπογραφικὰ προβλήματα καί θὰ ρίξουν φῶς στήν ἀσάφεια πού ἐπικρατεῖ ἀκόμη σχετικὰ μέ τὴ θέση καί τὴν ταύτιση τῶν ἱερῶν, πού μνημονεύει ὁ Πausanías εὐρισκόμενος στήν ἀγορὰ, ὅπως τοῦ Διὸς Σωτῆρος, τοῦ Ποσειδῶνος, τῆς Ἀφροδίτης, τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν καί τῆς Λαφρίας.

Ἡ ἀνασκαφή φέτος ἔφερε στὸ φῶς, πρὸς τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τῆς κολοσσιαίας ἀγορᾶς, μέρος τῆς θεμελίωσης ναοῦ καὶ μεγάλου ἀριθμὸ διὰ-σπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν δωρικοῦ ρυθμοῦ, ἀπὸ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο καὶ ἐπιχρισμένο ψαμμίτη (πίν. 36). Τὸ μέγεθός του ὑπολογίζεται στὰ δύο τρίτα περίπου τοῦ μεγάλου δωρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Μεσσήνης. Τὸ κρηπίδωμα τοῦ ναοῦ ἔχει ἀφαιρεθεῖ, ἐνῶ τὰ ψαμμιτικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (κίονες καὶ δωρικός θριγκός) ἔχουν ὑποστῇ μεγάλες φθορὲς ἀπὸ τὴν ἄρση λόγῳ τῆς ἀπουσίας ἐπίχωσης. Οἱ ἀσβεστολιθικὲς λιθόπλινθοι μικροῦ καὶ μετρίου μεγέθους, καθὼς καὶ οἱ πλάκες τοῦ κρηπιδώματος ἔχουν διαρπαγεῖ. Σῶζεται στή θέση τῆς μέρος ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ κρηπίδα τῆς δυτικῆς στενῆς πλευρᾶς, καθὼς καὶ μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ στυλοβάτη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀποτελούμενη ἀπὸ διπλὴ σειρὰ ψαμμιτικῶν λιθοπλίνθων (πίν. 37α). Τὸ τέμενος μὲ τὸν ναὸ ὀρίζεται ἀπὸ στοές, μία ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἐν μέρει κατὰ μῆκος τῆς πίσω δυτικῆς πλευρᾶς. Μέρος ἀπὸ τὴν λίθινη κεράμωση κείτεται κατὰ χώραν. Ἦλθαν στὸ φῶς καὶ ἀρκετὰ πήλινα κεραμίδια στέγης, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓνας ἡγεμόνας καλυπτῆρας κορινθιακοῦ τύπου μὲ διπλὸ ἀνθεμωτὸ πυρήνα, ἀρ. εὐρ. 12630, μέγ. ὕψ. 0.22 μ., εἶναι ὅμοιος μὲ τοὺς λίθινους τῶν στοῶν τοῦ Ἀσκληπείου (πίν. 37γ)²².

Εἰδικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τά, λιγοστὰ ἔστω μέχρι στιγμῆς, θραύσματα γλυπτῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., τὰ ὁποῖα εἶναι ἐντόνως διαβρωμένα καὶ μὲ ἴχνη πυράκτωσης στὴν ἐπιφάνεια. Φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ μεγάλου μεγέθους γυναικεία πιθανῶς μορφὴ τυλιγμένη σὲ ἱμάτιο, ὅπως δείχνει μαρμάρينو θραῦσμα ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ἀγκῶνα ἢ τὸ δεξιὸ γόνατο (πίν. 38γ), ἀρ. εὐρ. 12367, μέγ. ὕψ. 0.34 μ. Ἄν προέρχονται ἀπὸ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα, τότε ὁ ναὸς ἀνῆκε σὲ γυναικεία θεότητα.

Δύο συνανήκοντα ἐντούτοις θραύσματα μιᾶς ἐνεπίγραφης ἀσβεστολιθικῆς βάσης, ποὺ βρέθηκαν σὲ μικρὴ ἀπόσταση στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ, ἔφεραν ἀνάθημα στὸν Δία Σωτήρα:

22. P. THEMELIS, ὁ.π. 164-165, εἰκ. 20, πίν. 55c.

Ἄρ. εὐρ. 12685, μέγ. ὕψ. 0.23 μ., μέγ. πλ. 0.45 μ., μέγ. μῆκ. ἀμφοτέρων 0.79 μ. Φέρουν στὴν πρόσθια μακρὰ πλευρὰ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή (πίν. 38α).

Διοσκ[ουρίδας Ἀν]τικράτεος
ἀγωνο[θετήσας Δι]ὶ Σωτήρι.

Ὑψ. γραμμ. 0.045 μ. 3ου αἰ. π.Χ. Ὁ ἀγωνοθέτης Διοσκουρίδας Ἀντικράτεος μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ παρόμοια ἀνάθεση στὸ πρῶτο ἱερὸ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος, καθὼς καὶ ὡς κιστιόκοσμος τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας²³. Στὴν ἴδια πιθανῶς οἰκογένεια ἀνήκει καὶ ὁ ἱερέας Ἀντικράτης τῆς ἀγορανομικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἔτους «πρώτου»²⁴. Ἡ εὕρεση τῆς ἀναθηματικῆς στὸν Δία Σωτήρα ἐπιγραφῆς σὲ ἀπόσταση ἀνατολικά τοῦ ναοῦ καὶ σὲ νεώτερες διαταραγμένες ἐπιχώσεις, δὲν ἀποτελεῖ πρὸς τὸ παρὸν ἀδιάσειστο τεκμήριο ταύτισης τοῦ ἀνασκαπτόμενου στὸ ΝΔ τμήμα τῆς ἀγορᾶς δωρικοῦ ναοῦ μὲ αὐτὸ τοῦ Σωτήρος.

Κατὰ μῆκος τῆς νότιας μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὸν ἦλθαν στὸ φῶς ἀσβεστολιθικά βάθρα, ποὺ ἔφεραν κάποτε ὀρειχάλκινους τιμητικούς ἀνδριάντες εὐεργετῶν τῆς πόλης καὶ μελῶν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου, κυρίως τῶν Ἀντωνείων, μὲ τοὺς ὁποίους διατηροῦσε στενοὺς δεσμοὺς ἡ πανίσχυρη μεσσηνιακὴ οἰκογένεια τῶν Σαιθιδῶν. Δύο ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ὡς ἐξῆς:

1. Ἄρ. εὐρ. 12418, ὕψ. 0.81 μ., πλ. 0.62 μ, πάχ. 0.60 μ. Μονολιθικὸ βάθρο χάλκινου ἀνδριάντα ἀπὸ ἀσβεστόλιθο (πίν. 38β). Λεῖπει ἡ χωριστὰ δουλεμένη στέψη τοῦ βάθρου. Στὴν πίσω ὄψη σώζονται ἱχνη γραμμάτων προγενέστερης ἐπιγραφῆς. Φέρει στὴν πρόσθια ὄψη τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή σὲ 13 στίχους:

23. P. THEMELIS, *Artemis Ortheia at Messene, the Epigraphical and the Archaeological Evidence*, στί: R. HÄGG (ἐκδ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence, International Seminar at the Swedish Institute at Athens 22-24 November 1991* (Stockholm 1994) 101, εἰκ. 5· ΠΑΕ 1990, 88-89, ἄρ. εὐρ. 1809.

24. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 91-93, ἄρ. 1.

- [Αὐτοκράτορα] Καίσαρα Τίτον Αἰ-
 [λιον Ἀδριανὸν] Ἀντωνεῖνον Εὐ-
 [σεβῆ Σεβ]αστὸν οἱ Ἕλληνες
 [τοῖς] θεοῖς εὐχαριστοῦντες
 5 [καὶ] αἰτούμενοι τὰ ἀγαθὰ
 [τ]ῷ οἴκῳ αὐτοῦ, εἰσηγησα-
 μένου καὶ τὰ ἀναλώματα πα-
 ρασχόντος Τιβ. Κλαυδίου
 Σαιθίδα Καίλιανου Μεσση-
 10 νίου, τοῦ ἀρχιερέως αὐτῶν
 διὰ βίου καὶ ἐλλαδάρχου ἀπὸ
 τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν ὅ
 ἀνέστησαν. *vacat*

Ὑψ. γραμμ. 0.04 μ. Τύπος γραμμάτων κλασικίζων. 138-161 μ.Χ. Ἀναθέτης εἶναι καὶ πάλι ὁ ἴδιος Μεσσήνιος συγκλητικός, ἐλλαδάρχης καὶ ἀρχιερέας τῶν Σεβαστῶν Τιβέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καίλιανός II, πού κατέβαλε τὴ δαπάνη γιὰ τὸν διάκοσμο τῆς σκηνῆς τοῦ Θεάτρου καὶ τοῦ προσκηνίου, ἐνδεχομένως μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ του Τιβέριον Κλαύδιον Φροντεῖνον Νικήρατον. Ὁ ἴδιος εἶχε καταβάλλει τὴ δαπάνη καὶ γιὰ τὴν ἀνέγερση ἀνδριάντα τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου ὡς Καίσαρος στὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης ἐπὶ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς (IG VI, 1451).

2. Ἀρ. εὗρ. 12454, ὕψ. 0.86 μ., πλ. 0.545 μ., πάχ. 0.555 μ. Μονολιθικὸ βάθρο ἀγάλματος μὲ κυμάτιο στὴν ἄνω παρυφὴ καὶ σπείρα στὴν κάτω. Λεῖπει ἡ χωριστὰ δουλεμένη στέψη πού ἔφερε τὸ χάλκινο ἄγαλμα. Φέρει στὴν κύρια ὄψη τὴν ἐξῆς πεντάστιχη λατινικὴ ἐπιγραφή (πίν. 39α):

Faustinae Aug(ustae)

(vacat)

Imp(eratoris) Cae(sari) M(arci) Aureli

Antonini Aug(usti)

(vacat)

Ti(berius) Cl(audius) Saethida Caelianus et

5 Frontinus Niceratus.

Υψ. γραμμ. 0.06-0.075 μ. 161-176 μ.Χ. Ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρηλίου Φαυστίνα II πέθανε τὸ ἔτος 176 μ.Χ. Ἀναθέτες καὶ πάλι ὁ Τιθέριος Κλαύδιος Σαϊθίδας Καίλιανὸς II καὶ ὁ ἀδελφός του Φροντεῖνος Νικήρατος. Ἀποτελεῖ τὴ μοναδική σωζόμενη στὴ Μεσσήνη λατινικὴ ἐπιγραφή (μία δεύτερη γνωστὴ στοὺς περιηγητὲς ἔχει χαθεῖ).

Ἐνεπίγραφες στῆλες μὲ ψήφισματα διαφόρων πόλεων, ὅπως τῆς Ναυπάκτου, τῆς Κεφαλληνίας καὶ ἄλλων, ὑπὲρ Μεσσηνίων δικαστῶν καὶ πρεσβευτῶν ἦλθαν στὸ φῶς στὰ βόρεια καὶ τὰ βορειοανατολικά τοῦ ναοῦ. Φαίνεται ὅτι σχετίζονται μὲ ἐνεπίγραφα θραύσματα στηλῶν ποὺ ἔχουν ἔλθει κατὰ καιροὺς στὸ φῶς στὸ νότιο καὶ νοτιοανατολικὸ μέρος τῆς ἀγορᾶς, δύο μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρουν ὡς τόπο ἀνίδρυσης τὸ ἱερὸ τῆς Μεσσήνης²⁵.

Δύο νέα θραύσματα, ποὺ ἀνήκουν στὸ γνωστὸ ψήφισμα τῶν Ἑρετριέων ὑπὲρ τῶν δύο Μεσσηνίων δικαστῶν καὶ τοῦ γραμματέως των, ἦλθαν στὸ φῶς στὴν ἐπίχωση τοῦ στενοῦ διαδρόμου, ὁ ὁποῖος χωρίζει τὴ νότια στοὰ τοῦ Ἀσκληπιείου ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ βαλανεῖο Ε5. Θὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὴν Βούλα Μπαρδάνη.

Ἱερὸ Ἥρωος

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος, πιθανῶς τοῦ Ἀριστομένη, στὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης ἔφερε φέτος μεταξὺ ἄλλων στὸ φῶς ἓνα σπάνιο σύνολο γλυπτῶν, ποὺ φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τοπικὸ ἐργαστήριο γλυπτικῆς. Βρέθηκαν ἄτακτα ριγμένα σὲ δύο λάκκους (ἀποθέτες) μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἱεροῦ καὶ πάνω στὰ ἐρείπια τοῦ ἐγκαταλειμμένου καὶ κατεστραμμένου λατρευτικοῦ κτίσματος (πίν. 396). Σὲ ἀβαθὴ λάκκο λίγο βορειότερα, μέσα στὰ ὅρια πάντα τοῦ ἱεροῦ ἀποκαλύφθηκε σπάνιος θησαυρὸς ἐξήντα τριῶν (63) ἀργυρῶν δηναρίων μὲ ἡμερομηνία ἀπόκρυψης τὸ ἔτος 4 μ.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα (πίν. 40α).

Πρόκειται γιὰ πέντε ζευγάρια μαρμάρινων πελμμάτων, τρία χέρια καὶ τέσσερα κεφάλια σὲ φυσικὸ μέγεθος αὐτοτελῶς τὸ καθένα δουλεμένο. Τὰ τέσσερα πέλματα (τρία ἀνυπόδута καὶ ἓνα μὲ σανδάλια), εἶναι ἀνδρικὰ καὶ συμφοῦ μὲ

25. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, ΠΑΕ 1989,89, πίν. 69α· ΠΑΕ 1990, 86, πίν. 63.

μέρος ἀπὸ τὶς κνήμες (πίν. 406-γ, 41α-β). Ἡ ἀριστερὴ κνήμη σὲ ὅλα τὰ ἀνδρικά πόδια εἶναι ὑψηλότερη ἀπὸ τὴν δεξιὰ, στοιχεῖο ποὺ πιθανότατα σχετίζεται μὲ τὴ λοξὰ φερόμενη παρυφή τοῦ ἐνδύματος, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξεῖχαν ἀνισομερῶς οἱ κνήμες. Ἀνήκουν ἐνδεχομένως σὲ ἀκρόλιθα ἀγάλματα. Τὸ πέμπτο ζευγὰρι πελμάτων φέρει σανδάλια μὲ χοντρή σόλα καὶ φαίνεται ὅτι ἀνῆκε σὲ γυναικεῖο ἄγαλμα. Ἔχει δουλευτεῖ αὐτοτελῶς τὸ πρόσθιο μόνο μέρος τοῦ πέλματος, ποὺ εἶναι κάθετα κομμένο καὶ λειασμένο πίσω, φέρει μάλιστα καὶ σιδερένιους γόμφους, γιὰ σύνδεση μὲ τὰ πόδια γυναικείας μορφῆς, ποὺ φοροῦσε πιθανῶς ποδήρη χιτῶνα (πίν. 41γ).

Τὰ τρία ἄκρα χέρια, ποὺ ἐξεῖχαν ἀπὸ τὸ ἐνδυμα ἀκρόλιθων μάλλον ἀγαλμάτων, παρουσιάζουν διαφορετικὴ τὸ καθένα κίνηση: τὸ ἓνα ἔχει κλειστὴ τὴν παλάμη, τὰ ἄλλα δύο κρατοῦν χαλαρὰ ράβδο ἢ εἰλητάριο (πίν. 42α-γ).

Τὰ μαρμάρινα κεφάλια εἶναι τέσσερα, τρία ἀνδρικά καὶ ἓνα γυναικεῖο:

1. Ἀρ. εὐρ. 12389, ὕψ. 0.335 μ. Μαρμάρينو ἀνδρικό κεφάλι συμφυές μὲ ὑψηλὸ λαιμό (πίν. 436). Εἰκονίζεται ἡλικιωμένος ἄνδρας ξυρισμένος, μὲ φαλακρὸ τὸ πρόσθιο μέρος τοῦ κρανίου καὶ καλυμμένο μὲ κοντοὺς γραμμικοὺς βοστρύχους τὸ ὑπόλοιπο ὀπίσθιο. Ἔχει σκληρὰ εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικά, μὲ βαθιές ρυτίδες στὸ μέτωπο, γύρω στὰ μάτια, τὸ μεγάλο στόμα καὶ τὸν λαιμό, ἰσχυρὸ πηγούνι, διογκωμένα ζυγωματικά καὶ φρύδια. Τὸ ἄνω χεῖλος ἰδιαίτερα φαρδὺ καὶ προτεταμένο, ἡ ἔκφραση στοχαστικὴ καὶ θλιμμένη. Τῶν χρόνων τῆς ὕστερης δημοκρατίας ἢ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου. Τοῦ ἀνῆκει πιθανῶς ἓνα ἀπὸ τὰ τρία ζευγάρια γυμνὰ πόδια ποὺ ἐξεῖχαν κάτω ἀπὸ τὴ λοξὴ παρυφή τοῦ ἐνδύματός του (toga) καὶ τὸ χέρι μὲ τὴν κλειστὴ παλάμη, ποὺ ἐξεῖχε ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἐνδυμα.

2. Ἀρ. εὐρ. 12452, ὕψ. 0.39 μ. Μαρμάρينو ἀνδρικό κεφάλι συμφυές μὲ τὸν λαιμό, τὸ κάτω μέρος τοῦ ὁποίου ἀδρὰ δουλεμένο γιὰ ἔνθεση σὲ κορμὸ ἀγάλματος (πίν. 43α). Εἰκονίζεται ἄνδρας μὲ ξυρισμένο τὸ πρόσωπο, κοντὰ μαλλιά μὲ γραμμικοὺς βοστρύχους διευθετημένους κατὰ τὸν συρμὸ τῆς Ἰουλοκλαυδιανῆς ἐποχῆς. Τόσο ἡ κόμμωση ὅσο καὶ τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικά προσεγγίζουν πορτραῖτα τοῦ αὐτοκράτορα Κλαυδίου²⁶. Τοῦ ἀνῆκει

26. KL. VIERNEISEL, P. ZANKER, *Die Bildnisse des Augustus* (κατάλογος ἔκθεσης) (Μόναχο 1979) 96, εἰκ. 10.8.

πιθανῶς τὸ μαρμαρίνο ζευγάρι ποδιῶν μὲ τὰ σανδάλια, ποὺ ἐξεῖχαν κάτω ἀπὸ τὴ λοξὴ παρυφὴ τοῦ ἐνδύματός του, καθὼς καὶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία ἄκρα χέρια, πιθανῶς ἐκεῖνο μὲ τὸ εἰλητάριο.

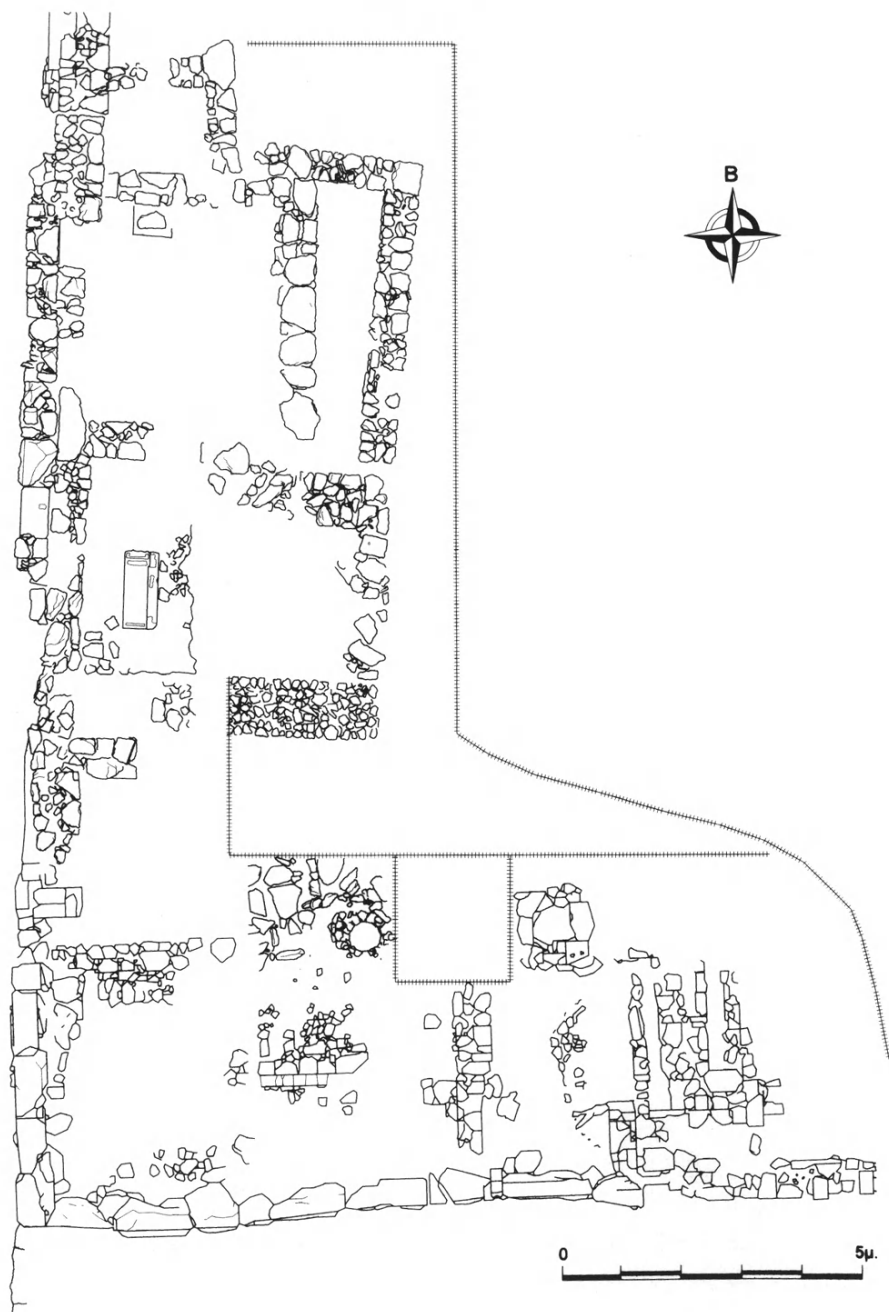
3. Ἀρ. εὐρ. 12384, ὕψ. 0.32 μ.. Μαρμαρίνο ἀνδρικό κεφάλι συμφυές μὲ τὸν λαιμό, ὁ ὁποῖος εἶναι ὀριζόντια κομμένος κάτω (πίν. 43γ). Μαλλιά κοντὰ μὲ ἀνήσυχα κινημένους γραμμικούς βοστρύχους. Πρόσωπο τετράγωνο, πηγούνι γωνιώδες θεληματικό, χεῖλη σαρκώδη, ἔκφραση σοβαρή. Τοῦ ἀνήκει πιθανῶς ἓνα ἀπὸ τὰ γυνὰ ζευγάρια πόδια καὶ τὸ χέρι μὲ τὴ ράβδο. Ἐποχῆς Αὐγούστου.

4. Ἀρ. εὐρ. 12466, ὕψ. 0.42 μ. Γυναικεῖο κεφάλι, σὲ μέγεθος λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικό, λείπει τμῆμα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ μετώπου καὶ τὴ μύτη (πίν. 44α-β). Εἶναι συμφυές μὲ μέρος τοῦ στέρνου, σκαμμένου ἀπὸ πίσω, ὅπως στὶς προτομές. Λειτουργοῦσε αὐτοτελῶς καὶ δὲν προοριζόταν νὰ τοποθετηθεῖ σὲ κορμὸ ἀγάλματος, ἀλλὰ μάλλον σὲ πλαίσιο ἢ σὲ κατακόρυφη ἐπιφάνεια. Σῶζει μάλιστα σιδερένιο γόμφο στὸ πίσω μέρος γιὰ σύνδεση. Τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου. Ἀποτελεῖ παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης τοῦ Πραξιτέλη.

Τὸ εὑρημα ἔρχεται νὰ επιβεβαιώσῃ τὴν ἀκμὴ τῆς πόλης ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. καὶ ἐξῆς καὶ τὴν παρουσία ὀργανωμένου τοπικοῦ ἐργαστηρίου γλυπτικῆς, ποὺ ἐπιδιδόταν στὴν κατασκευὴ τόσο εἰκονιστικῶν ἀνδριάντων ρωμαίων ἀξιωματούχων, ὅσο καὶ ἀντιγράφων φημισμένων ἔργων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ποὺ ἀπευθύνονταν στὸ αἰσθητήριό καὶ τὸ θαλάντιο μιᾶς συγκεκριμένης πελατείας ἀριστοκρατῶν. Ὁ γλύπτης ἦταν πιθανῶς ἐξελληνισμένος ρωμαῖος, πιθανῶς ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Μεσσήνη μετὰ τὴ ναυμαχία στὸ Ἄκτιο. Ὁ θησαυρὸς τῶν 63 δηναρίων ἀποτελοῦσε πιθανῶς μέρος τῶν εἰσπράξεων τῆς ἐργασίας του.

Ρωμαϊκὴ Ἑπαυλις

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε στὴν περιοχὴ νότια ἀπὸ τὴν ἑπαυλὴ τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων μὲ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Ἀριάδνης, μέσα ὅμως στὰ ὅρια τῆς ἰδίας πολιοδμοικῆς νησίδας, στὴν ὁποία εἶναι ἐνταγμένη καὶ ἡ ἑπαυλις. Ἦλθαν στὸ φῶς βοηθητικοὶ χώροι ἐνὸς νέου αὐτοτελοῦς οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος ἄγνωστης χρήσης (εἰκ. 4). Ὅπως καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς ἑπαυλῆς, ἡ προγενέστερη κατώτερη φάση τῶν κτισμάτων ἀνάγεται στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους (3ος-1ος αἰ. π.Χ.), ἐνῶ ἡ ἀνώτερη νεώτερη

Εἰκ. 4. Κάτοψη ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος κοντὰ στὸ Γυμνάσιο.

φάση στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (1ος-4ος αἰ. μ.Χ.). Ἀξιόλογα μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς πρώτης φάσης μπορεῖ νὰ χαρακτηριστοῦν: α) πλήλινη ἑλλειψοειδῆς μήτρα, ἀρ. εὗρ. 12588, μέγ. διάμ. 0.13 μ., μὲ κεφάλι κισσοστεφοῦς Διονύσου (πίν. 44γ), καὶ β) θραῦσμα λακωνικοῦ καλυπτῆρα μὲ ὀρθογώνιο σφράγισμα, ἀρ. εὗρ. 12589, μέγ. μῆκ. 0,071 μ., ΕΠΙ ΝΕΙ[- - -].

Διαπιστώθηκε ὅτι κάθε πολεοδομικὴ νησίδα (insula), διαστάσεων 25×75 μ. περίπου, ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ ἰσομεγέθεις, σχεδὸν τετράγωνες αὐτόνομες οἰκιστικὲς μονάδες (ιδιωτικοῦ, δημόσιου ἢ λατρευτικοῦ χαρακτήρα), διαστάσεων 17×17 μ. περίπου ἢ κάθε μία, ποὺ χωρίζονται μεταξὺ τους ἀπὸ ἀγωγοὺς ὀμβρίων, κάθετους καὶ ὀριζόντιους. Ἡ ἔπαυλις καταλαμβάνει δύο τέτοιες μονάδες, ἐνῶ τὸ νέο συγκρότημα μία.

Τὸ Στάδιο - Γυμνάσιο

Στὰ πλαίσια τοῦ ἔργου «Ἀναστήλωση μνημείων, ἀποκατάσταση-ἀνάπλαση χώρου ἀρχαίας Μεσσήνης», ποὺ εἶναι ἐνταγμένο στὸ 3ο Κοινοτικὸ Πλαίσιο Στήριξης καὶ χρηματοδοτεῖται κατὰ 75% ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα καὶ κατὰ 25% ἀπὸ ἐθνικοὺς πόρους, ἄρχισαν οἱ ἐργασίες τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Γυμνασίου, τοῦ Σταδίου καὶ τοῦ Ἡρώου-Μαυσωλείου τῶν Σαιθιδῶν, καθὼς καὶ τῆς διαμόρφωσης τοῦ στίβου τοῦ Σταδίου καὶ τῶν χωμάτων πρὸς αὐτῶν (πίν. 45). Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, οἱ ὁποῖες ἐκτελοῦνται μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῶν μελετητῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ τὴ συνεχῆ ἐποπτεία ἀρχαιολόγων, ἦλθε στὸ φῶς μεγάλος ἀριθμὸς κινητῶν εὐρημάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται οἱ δύο παρακάτω ἐπιγραφές:

1. Ἀρ. εὗρ. 12799, ὕψ. 1.365 μ., διάμ. κάτω 0.42 μ., διάμ. ἄνω 0.036 μ. Σπόνδυλος ἀρράβδωτου ἀσβεστολιθικοῦ κίονα. Βρέθηκε χρησιμοποιοημένος σὲ νεώτερο μανδρότοιχο στὸ νότιο πέρασ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου. Φέρει κατάλογο ἐφήβων κατὰ φυλὲς σὲ 30 στίχους, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ συνεχιζόταν καὶ στὸν ἐλλείποντα κατώτερο σπόνδυλο τοῦ ἴδιου κίονα (πίν. 46):

Ἀγαθῇ Τύχῃ
Ἐπὶ ἱερέος τοῦ
Διὸς τοῦ Ἰθωμά-
τα Ἀσκληπιάδου

- 5 τοῦ Γναίου, ἔτους
CH ὕ γυμνασίαρχος
Σωτηρίδας Ἡλιοδώ-
ρου, ὑπογυμνασίαρ-
χος Νεικάνωρ < , ἐφή-
- 10 βαρχος Νεικάνωρ < ,
ἀρχέφηβος Σωτηρίδας <
ἔφηβοι
Ἰλλίδος
Λύκος Σωτηρίχου Κλεολαίας
- 15 Φλ. Θρεπτὸς Λύκος
Κλω. Λεωνᾶς Αἴλιος
Φλα. Φίλων Φλα. Ἀγη[- -]
Μᾶρκος < Φιλουμενὸς
Αἴλιος ἔφηβος Δι[- - - - -]
20 Κλ. Δαμᾶς [- - - - -]
Πρεῖσκος Φιλέου [- - - - -]
Λυκίσκος ἀπὸ Φλ. Εὐβίотος
Κλυμένου Δαῖφοντίδος
Εὐρωπᾶς ὕ Διο- Ἀγα[- - - -]
25 νυσίου [- - - - -]
Φλ. Ἐπαφρ[ᾶς] [- - - - -]
[. . . Ζ]ήνων [- - - - -]
[. . .]οκράτης ἀπὸ [- - - - -]
Καλλιμάχου [- - - - -]

Ὡψ. γραμμ. 0.015-0.03 (στ. 1-12) καὶ 0.015-0.018 μ. (στ. 13 κέ.). Χρονολογεῖται τὸ 177 μ.Χ., στὰ χρόνια τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῶν Σαιθιδῶν, εἶναι δηλαδὴ ὁ νεώτερος ἀπὸ τοὺς μέχρι σήμερα γνωστοὺς καταλόγους ἐφήβων τῆς Μεσσήνης, γι' αὐτὸ καὶ παρουσιάζει εἰδικὸ προσωπογραφικόν, ἀλλὰ καὶ δημογραφικὸ ἐνδιαφέρον. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐφήβων στὶς φυλὲς εἶναι ὅχι μικρός. Νέα ὀνόματα ἐμφανίζονται, συμπεριλαμβανομένων καὶ ἀπελευθέρων, ἐνῶ ἄλλα παραπέμπουν ἀκόμα στὶς παλιὰς μεσσηνιακὰς οἰκογένειες, πού γνωρίζουμε ἀπὸ καταλόγους τῆς προηγούμενης ἑκατοντα-

ετίας. Πέντε Φλάβιοι, ἓνας Κλαύδιος, ἓνας Κλώδιος. Ἐνδιαφέρον νέο στοιχεῖο εἶναι ἡ παρουσία ἐφήβαρχου καὶ ἀρχέφηβου, ἀξιώματα πού κατέχουν οἱ γιοὶ τοῦ Ὑπογυμνασάρχου καὶ τοῦ Γυμνασάρχου. Νέο στοιχεῖο γιὰ ἐφηβικὸ κατάλογο ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐπὶ κλήση τῆς Ἀγαθῆς Τύχης στὸν πρῶτο στίχο. Οἱ ἔφηβοι δὲν ὀνομάζονται πλέον τριετίρηνες, ἀλλὰ ἔφηβοι. Οἱ κατάλογοι συντάσσονταν στὸ τέλος τῆς τριετοῦς θητείας τῶν νέων, ὅταν πλέον αὐτοὶ ἦσαν ἐκπαιδευμένοι ἔφηβοι, ἔτοιμοι δηλαδὴ νὰ ἐνταχθοῦν στὴν τάξη τῶν ἀνδρῶν. Τριετίρηνες καὶ ἔφηβοι εἶναι ἐπομένως λέξεις ταυτόσημες.

Ὁλόκληρο τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἐντάσσεται μέσα σὲ γραμμικὸ πλαίσιο, πού ἔχει τὴ μορφή ἀετωματικῆς στήλης μὲ δήλωση μάλιστα καὶ ἀκρωτηρίων. Παρόμοιο πλαίσιο γραμμικῆς δήλωσης στήλης ἀετωματικῆς φέρουν καὶ οἱ γραμμένες σὲ κίονες ἐπιγραφές τῶν χαλειδοφόρων, ἱεροθυτῶν καὶ ἀγωνοθετῶν ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, οἱ ὁποῖες μάλιστα χρονολογοῦνται στὴν ἴδια μὲ τὸν παρόντα ἐφηβικὸν κατάλογο περίοδο²⁷.

2. Ἀρ. εὐρ. 12717, μῆκ. 1.55 μ., ὕψ. 0.30 μ. Ἐπίμηκες ἀσβεστολιθικὸ βάθρο μὲ κυματοφόρο στέψη. Βρίσκεται ἐντοιχισμένο στὸν δυτικὸ τοῖχο, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ Πρόπυλο τοῦ Γυμνασίου. Φέρει δύο ἐπιγραφές στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ θέση ὅπου στέκονταν δύο, μὴ σωζόμενα, χάλκινα ἀγάλματα γυναικῶν, τὴν πρώτη ἐπιγραφή χαραγμένη ἀριστερὰ καὶ τὴν δεύτερη στὸ ἴδιο ὕψος δεξιότερα:

A

Ἀριστίων Θάλωνος Δαμαρχὶν
Χαριδάμου τὰν γυναῖκα.

B

Ἄ πόλις Εὐδαιμῶ Ἀριστίωνος
τὰν αὐτᾶς εὐεργέτιν. νας

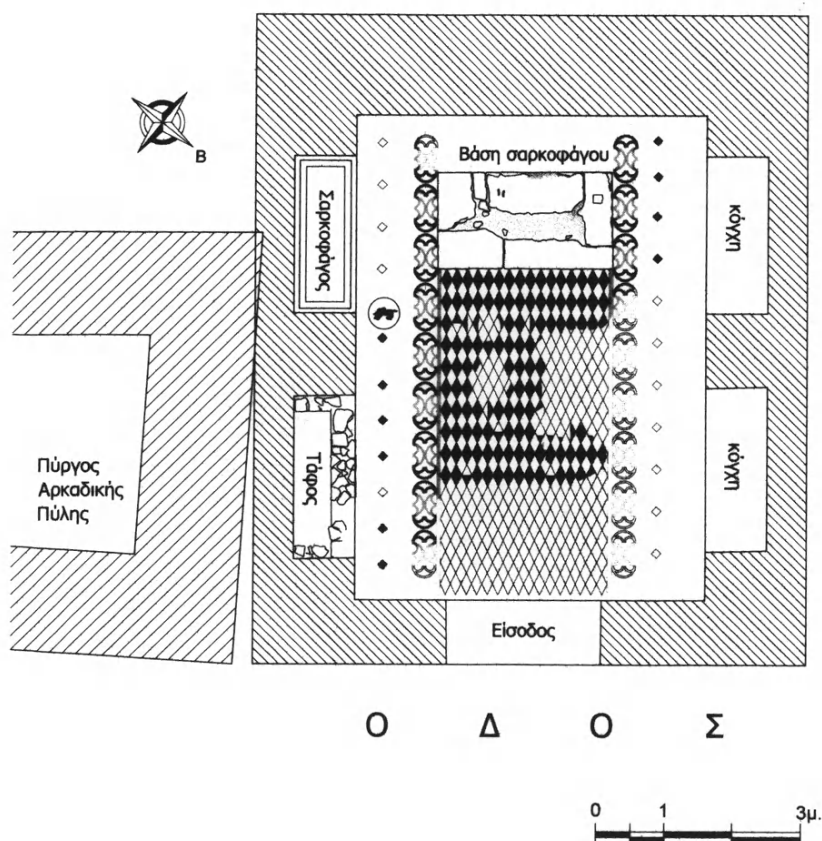
Ὑψ. γραμμ. 0.02 μ. 2ου-1ου αἰ. π.Χ. Ἡ Εὐδαιμῶ πρέπει νὰ εἶναι κόρη τοῦ Ἀριστίωνος Θάλωνος καὶ τῆς Δαμαρχίδος. Τὸ ὄνομα Θάλων, πατὴρ τῆς Ἰππίσκας καὶ τῆς Καλλίστας, εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ὀκτώβολο εἰσφορά²⁸.

27. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 99-100, πίν. 74γ.

28. IG VI, 1433 + Add. σ. 311.

Ταφικὰ κτίσματα Ἀρκαδικῆς Πύλης (πίν. 47)

Πραγματοποιήθηκαν ἐργασίες συντήρησης καὶ διαμόρφωσης τοῦ χώρου τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης με ἀφορμὴ τὴν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν ἀναστήλωσης τοῦ τείχους καὶ τῆς Πύλης, στὰ πλαίσια τοῦ 3ου Κοινοτικοῦ Πλαισίου Στήριξης. Παράλληλα προχώρησαν ἐργασίες στερέωσης τῶν τοίχων τῆς ομάδας τῶν ταφικῶν θαλάμων, ποὺ βρίσκονται κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ, ἔξω ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ ἐπιστρώθηκαν με τοπικὸ

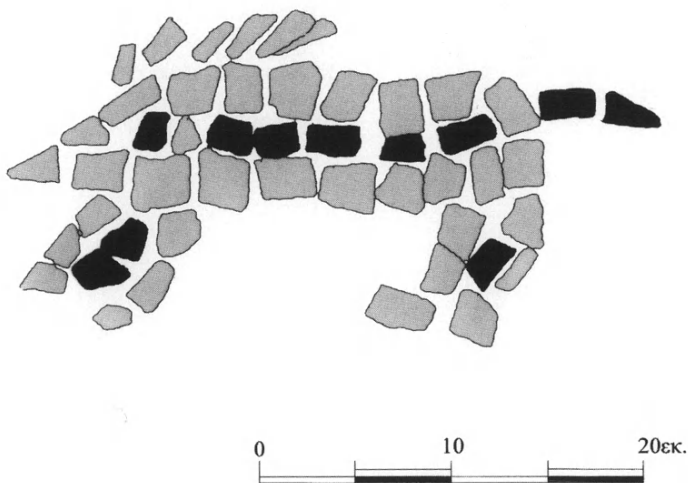
Εἰκ. 5. Κάτοψη ταφικοῦ θαλάμου με ψηφιδωτὸ δάπεδο.

χαλίκι τὰ χωμάτινα δάπεδα τῶν προθαλάμων τους (πίν. 47). Σὲ πρωτοβυζαντινὸ τοῖχο, μπροστὰ ἀπὸ τὸ ταφικὸ κτίσμα 17, ἦταν ἐντοιχισμένη βωμόσχημη ἐπιτύμβια στήλη, ἀρ. εὐρ. 12453, ὕψ. 0.68 μ., πλ. 0.395 μ., πού φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφή (πίν. 48α):

Καλή
 ψυχή.
 3 Πουπλι
 χαῖρε.

Ὑψ. γραμμ. 0.055-0.07 μ. 3ου αἰ. μ.Χ. Τὸ Πούπλι (ἢ Πουπλί) θηλυκὸ τοῦ Πούπλιος. Παρουσιάζει στενὴ συγγένεια μὲ τὴ χαμένη σήμερα ἐπιτύμβια ἐπιγραφή πού μετέγραψε ὁ Le Bas στὴ Σίμιζα (σημ. Ἀρσινόη): *IG V 1, 1487* Ἀσπί φίλανδρε, ψυχὴ καλὴ χαῖρε.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο πύργο ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη, στὰ δυτικὰ τῆς ὁδοῦ, ἀποκαλύφθηκαν οἱ τοῖχοι καὶ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ἐνὸς νέου ταφικοῦ θαλάμου ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ νέο ταφικὸ κτίσμα εἶναι μονοθάλαμο καὶ στερεῖται προστώου. Φέρει ἐσωτερικὰ τέσσερις κόγχες, ἀνὰ δύο σὲ κάθε μακρὰ πλευρά, ἀνοιγμένες στὸ πάχος τῶν τοίχων (εἰκ. 5). Οἱ σωζόμενες δύο

Εἰκ. 6. Γουρουνάκι ψηφοθετημένο στὸ δάπεδο τοῦ ταφικοῦ θαλάμου.

νότιες κόγχες τοῦ θαλάμου καταλαμβάνονται ἀπὸ τάφο ἀκτέριστο ἢ ἀνατολική καὶ ἀπὸ λίθινη σαρκοφάγο με ἀνθοπλόκαμο καὶ βουκράνια ἢ δυτική. Τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀποτελεῖται ἀπὸ ρόμβους σὲ σειρές, λευκοὺς καὶ μελανοὺς ἐναλλάξ, ποὺ πλαισιώνονται στὶς μακρὲς πλευρὲς ἀπὸ σειρὰ κάθετα καὶ ὀριζόντια τοποθετημένων πελτῶν σὲ ζεύγη (πίν. 48β καὶ εἰκ. 5). Μεταξὺ πλαισίου μὲ τίς πέλτες καὶ τῶν τοίχων τοῦ μνημείου ὑπάρχει σειρὰ ἀραιὰ τοποθετημένων μελανῶν ρομβίσκων μέσα στὸ φαιὸ βάθος τοῦ δαπέδου. Στὴν σειρὰ τῶν ρομβίσκων, κοντὰ στὴ σαρκοφάγο, ὁ ψηφοθέτης τοποθέτησε παραδόξως, χάριν ποικιλίας καὶ ἀστεϊσμοῦ φαντάζομαι, ἓνα γουρουνάκι σχηματισμένο ἀπὸ γκρίζες καὶ κόκκινες ψηφίδες (εἰκ. 6).

Τὸν χειμῶνα τοῦ 2000 σύγχρονοι βάνδαλοι ἔκοψαν μὲ σιδεροπρίονα τὸ πρόσθιο μέρος τῆς σαρκοφάγου μὲ τὸν ἀετό, τὸν ἀνθοπλόκαμο καὶ τὰ βουκράνια. Ἡ σαρκοφάγος στεκόταν στὴν θέση αὐτῇ, ὁρατὴ στὴν ἐπιφάνεια ἀπὸ αἰῶνες καὶ ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

5. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Ἡ τέταρτη περίοδος τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἰκλαίνα Μεσσηνίας διεξήχθη τὸν Μάιο καὶ Ἰούνιο τοῦ 2002¹. Ἡ ἔρευνα ὁργανώνεται ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Missouri στὸ St. Louis τῶν Η.Π.Α. καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἑδρα Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Missouri καὶ ἀπὸ τὸ Ἰνστιτούτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (INSTAP). Ἡ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες - τοπογράφους Chris Mundigler καὶ Steven Clarke, τὴν ὀστεολόγο Deborah Ruscillo Κοσμοπούλου, τὶς εἰδικούς ἐπὶ θεμάτων κεραμεικῆς Cynthia Shelmerdine καὶ Joann Gulizio, τὸν εἰδικὸ σὲ θέματα ἡλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν καὶ ἡλεκτρονικῆς ἐπεξεργασίας δεδομένων Kevin Pluta, τὸν ἀρχαιολόγο - γεωφυσικὸ Michael Boyd, τὸν εἰδικὸ σὲ συστήματα δορυφορικῆς χαρτογράφησης (GPS) Douglas Edwards καὶ τὶς ἀρχαιολόγους Πόπη Καλογεράκου, Ἀθανασία Πάλλη, καὶ Alicia Carter, οἱ ὁποῖες ἦσαν ἐπικεφαλῆς τῶν ὁμάδων. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος 37 φοιτητὲς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Missouri καὶ ἄλλων πανεπιστημίων.

1. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς ἔρευνας. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὴν Προϊσταμένη τῆς Ζ' ΕΠΚΑ κυρία Ξένη Ἀραπογιάννη γιὰ τὴν ἄδεια διεξαγωγῆς τῆς ἔρευνας καὶ τὴν ἐπιμελήτρια κυρία Γεωργία Χατζῆ γιὰ τὴ βοήθειά της σὲ πρακτικὰ προβλήματα ποὺ ἀνέκυψαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται καὶ πρὸς τὸν ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Πύλου κ. Κώστα Σικαλιᾶ ποὺ ἐπέβλεψε τὴν ἔρευνα ἐκ μέρους τῆς Ἑφορείας, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ προσωπικὸ τοῦ Μουσείου Πύλου γιὰ τὴν εὐγενική τους βοήθεια.

Ἀποτελέσματα²

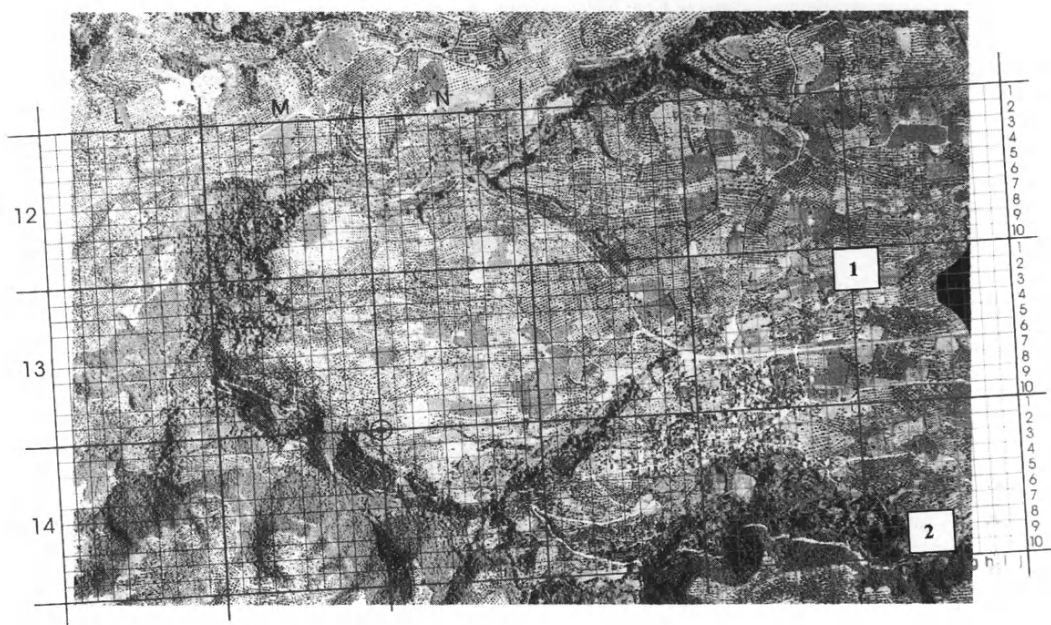
Στὴν περίοδο 2002 καλύψαμε ἑκτασὴ περίπου 1.5 τ.χλμ. στὰ τετράγωνα P-Q/12-14 (εἰκ. 1). Ἡ ὁρατότητα γενικὰ ἦταν καλή (μέσος ὅρος 70%). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς φετινῆς ἔρευνας ἀποκαλύψαμε τὶς ἀκόλουθες δύο σημαντικές νέες θέσεις καὶ καταγράψαμε πάνω ἀπὸ 25.000 ὄστρακα.

1) *Θέση Παναγίτσα* (τετράγωνα P13/il-j3 καὶ Q13/al-e5, εἰκ. 1:1). Στὰ δυτικά καὶ νοτιοδυτικά τοῦ ἐξωκκλησίου Παναγίτσα, σὲ ἀκτὶνὰ 300 μ. βρέθηκε μεγάλη συγκέντρωση μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς (καλῆς καὶ μεσαίας ποιότητος ὄστρακα ἀπὸ ἀδιακόσμητα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, κυρίως στελέχη κυλίκων, χονδροειδῆ ὄστρακα ἀπὸ πίθους καὶ πολλὰ θραύσματα κεραμίδων), τεμάχια σκωρίας καθὼς καὶ 41 θραύσματα ἀπὸ ἀνθρώπινα ὀστά, τὰ ὁποῖα ἴσως προέρχονται ἀπὸ κατεστραμμένο τάφο. Στὴ μαλακὴ σκάρπα (τετράγωνο Q13/e2) βρέθηκε μεγάλη καὶ βαθιὰ ὀπή καλυμμένη ἀπὸ λίθους, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγεῖ σὲ θαλαμωτὸ τάφο.

2) *Θέση Κατσιμιγὰ* (τετράγωνα Q14/e9-g10 εἰκ. 1:2). Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη καὶ πιὸ πλούσια σὲ εὐρήματα θέση πού ἔχει βρεθεῖ στὴν περιοχὴ μετὰ τὶς Τραγάνες. Καταλαμβάνει τὴν κορυφὴ καὶ τὴ νότια παρειὰ πλατώματος μὲ τὴν ὀνομασίαν «Κατσιμιγὰς», περίπου 1 χλμ. στὰ ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ, στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τετραγώνου e9. Πρὸς τὴ βόρεια πλαγίαν κατεβαίνει ὀμαλά, ἀλλὰ πρὸς τὰ νότια εἶναι πιὸ ἀπότομη καὶ ἔχει καθαρισθεῖ πρόσφατα μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα γιὰ νὰ φυτευθοῦν ἐλαιόδενδρα.

Ἡ κορυφὴ τοῦ πλατώματος καλύπτεται ἀπὸ ἐλαιώνα καὶ τμήματά της ἔχουν ἐπίσης ἰσοπεδωθεῖ ἀπὸ μηχανικὸ ἐκσκαφέα. Ἡ θέα εἶναι ἀπεριόριστη καὶ φθάνει μέχρι τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἑλίου Ἐγκλιανοῦ στὰ βόρεια, τὸ Ἴονιο πέλαγος στὰ δυτικά, καὶ μακρὰ σειρὰ λόφων στὰ νότια. Τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς θέσης ὀρίζεται ἀπὸ μακρὺ (53 μ.) καὶ ἀρκετὰ παχύ (πάχ. 0.40-0.70 μ.) πολυγωνικὸ τοῖχο, σωζόμενο σὲ ὕψος 0.40-0.90 μ., χτισμένο μὲ σύστημα ξερολιθιάς (εἰκ. 2). Τὰ εὐρήματα συνίστανται σὲ πολλὰ τεμάχια ἀπὸ σκωρία,

2. Γιὰ τὶς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὴ γεωφυσικὴ ἔρευνα εὐχαριστῶ ἀντίστοιχα τὴν καθηγήτρια κ. Cynthia Sheldermine καὶ τὸν Δρα Michael Boyd.

Είκ. 1. Αεροφωτογραφία της περιοχής που έρευνήθηκε με τόν κάναβο.

λίθινα κωνικά βαρίδια άργαλειού, πήλινες κωνικές άγνύθες, ταυρόσχημα πήλινα ειδώλια, λίθινους μυλόλιθους, καθώς και μεγάλες ποσότητες μυκηναϊκής κεραμεικής των ΥΕ ΙΙ, και ΙΙΑ-Β περιόδων. Τα ΥΕ Ι-ΙΙ όστρακα συνίστανται σέ βαθιές κύλικες με κοντά στελέχη και κοίλες βάσεις και μικρά κύπελλα με επίπεδη βάση. Τα ΥΕ ΙΙΑ-Β όστρακα είναι και διακοσμημένα και άδιακόσμητα. Τα διακοσμημένα όστρακα άνήκουν σέ βάσεις, στελέχη, λαβές και λίγα χείλη από κύλικες των ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ1 περιόδων με γραπτή μονόχρωμη ή ταινιωτή διακόσμηση χρώματος μαύρου, σκούρου καστανού ή σκούρου έρυθρού. Η μεγάλη πλειονότητα των εύρημάτων άνήκει σέ άδιακόσμητα όστρακα από άνοικτά άγγεϊα καλής ποιότητας, κυρίως ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ2 κύλικες με βραχύ έξω νεύον χείλος, κοίλες ή επίπεδες βάσεις, και στελέχη με διαμέτρους κυμαινόμενες από 1.7 μέχρι 2.1 εκ. Επίσης βρέθηκαν πολυάριθμα όστρακα από κύπελλα με κοντά έξω νεύοντα χείλη και δακτυλιό-

Εἰκ. 2. Τμῆμα τοίχου στὴ θέση Κατσιμιγά.

σχημες βάσεις ἀπὸ ΥἼΕ ΠΙΑ1-Β2 βαθεῖς σκύφους καὶ κρατῆρες. Πιθαμοφορεῖς καὶ πρόχοι ἐπίσης ἀναγνωρίσθηκαν στὸ ὕλικό, ἀλλὰ ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν διαγνωστικῶν στοιχείων καθιστᾷ ἀδύνατη τὴ χρονολόγησή τους.

Στὴ θέση Τραγάνες, στὴν περιοχή τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου, συνεχίσαμε καὶ ἐπεκτείναμε τὴ γεωφυσικὴ διερεύνηση, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ δρ. Michael Boyd τοῦ Fitch Laboratory τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, μὲ μαγνητόμετρο (Geoscan FM36 Fluxgate Gradiometer) καὶ μετρητὴ ἡλεκτρικῆς ἀντίστασης (Geoscan RM15 resistance meter). Ἡ περιοχή ποὺ ἐρευνήθηκε μὲ μαγνητόμετρο ἐφέτος εἶναι 6.354 τ.μ. καὶ μὲ τὸν μετρητὴ ἡλεκτρικῆς ἀντίστασης 6.971 τ.μ. Συνολικὰ τὰ τελευταῖα τρία χρόνια ἔχουμε καλύψει 16.229 τ.μ. μὲ μαγνητόμετρο καὶ 25.835 τ.μ. μὲ μετρητὴ ἡλεκτρικῆς ἀντίστασης 6.971 τ.μ. Τὸ πιὸ σημαντικὸ φετινὸ εὑρημα εἶναι ἓνα μακρὺ (18 μ.) γραμμικὸ στοιχεῖο σὲ ἀπόσταση 100 μ. πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ τύμβου, ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ ἀρχαῖο τοῖχο.

Κατὰ τὴν περίοδο 2003 ἡ ἔρευνα θὰ συνεχισθεῖ στὰ βόρεια τῆς Ἰκλαινας καὶ θὰ καλύψει τὴν περιοχή ἀνάμεσα στὴν Ἰκλαινα καὶ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἀνω Ἐγκλιανοῦ.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 49-50)

Συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή τῶν μυκηναϊκῶν νεκροταφείων Καλλιθέας Πατρῶν, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου μὲ μικρὴ χρηματοδότηση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῆς ἐπικ. καθηγήτριας Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας κ. Λίτσας Κοντορλῆ Παπαδοπούλου καὶ ὁμάδας μεταπτυχιακῶν καὶ προπτυχιακῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων¹.

Στὴ θέση Λαγανιδιά, ὅπου κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους εἶχαν ἐρευνηθεῖ ἓνας θολωτὸς καὶ εἴκοσι δύο λαξευτοὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι, ἀνεσκάφη καὶ ἓνας ἀκόμη (XXIII) θαλαμοειδὲς τάφος, σὲ μικρὴ ἀπόσταση καὶ ΒΔ τοῦ τάφου XXII, τοῦ ὁποίου εἶχαν καταστραφεῖ σχεδὸν πλήρως ὁ δρόμος καὶ ὁ μικρὸς (διαστ. 2×1.50 μ.) πεταλόσχημος θάλαμος ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα, πού εἶχε χρησιμοποιοθεῖ, πρὸ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ νεκροταφείου, ἀπὸ τὸν τότε ἰδιοκτήτη τοῦ κτήματος². Εὐτυχῶς ὅμως δὲν εἶχε θιγεῖ τὸ κατώτατο τμήμα τοῦ θαλάμου μὲ τὶς ταφές καὶ τὰ κτερίσματα (πίν. 49α). Ὁ τάφος περιεῖχε μία πρωτογενὴ ταφὴ ἐνηλίκου (Α) σὲ πλάγια συνεσταλμένη στάση καὶ ἐννέα (Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Θ, Ι) – παραμερισμένες στὰ ἀνατολικά καὶ νότια τοιχώματα τοῦ θαλάμου – δευτερογενεῖς ταφές, κτερισμένες μὲ ἑξὶ ἀγγεῖα (δύο

1. Οἱ μεταπτυχιακοὶ ὑποψήφιοι διδάκτορες, Κ. Πασχαλίδης, Δ. Μπασάκος, Κ. Σατολιάς καὶ Α. Σοφιανοῦ ἐπόπτευσαν ἀντίστοιχους τομεῖς τῆς ἀνασκαφῆς, βοηθούμενοι ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς Β. Παπαδόπουλο, Σ. Καζάνη, Ν. Πετρόπουλο, Σ. Ζύγουρα, Ἄ. Ρετσίνα, Π. Κατσαρίδη, Κ. Βαμβάτσικου, Ἰ. Καρτεζίνη, Κ. Μαρμαρά, Ἀ. Πέτρου, Εἰρ. Δημητρακοπούλου, Π. Θωμοπούλου καὶ Μ. Νάκα, ἐνῶ ἡ κ. Α. Κοντορλῆ - Παπαδοπούλου εἶχε τὸν γενικὸ συντονισμό τῶν ἐργασιῶν. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους θερμὰ.

2. Βλ. ΠΑΕ 1991, 69.

ἄρτόςχημα ἀλάβαστρα, ἓνα ἄωτο σφαιρικό πιθάριο, ἓνα τετράδυμο κέρνο, ἓνα τρίωτο πιθαμορίσκο καὶ ἓνα ἀβαθὴ ἡμισφαιρικό κύαθο), μία χάλκινη λόγχη, ἓνα χάλκινο μαχαίριδιο, μία χάλκινη βελόνη καὶ τέσσερα πήλινα σφονδύλια, ποὺ χρονολογοῦν τὸν τάφο στὴν ΥἼΕ ΙΙΑ1 περίοδο.

Ἕνας ἄλλος θαλαμοειδὴς τάφος (Ψ) προστέθηκε στὸ σύνολο τῶν εἴκοσι τριῶν ἀνασκαφέντων κατὰ τὶς προηγούμενες περιόδους τάφων τοῦ ἑτέρου μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Καλλιθέας, στὴ θέση *Ραμπαντάνια* ἢ *Σπέντζες*. Ἡ δικλινὴς ὀροφὴ τοῦ θαλάμου³ εἶχε καταρρεῦσει καὶ ὁ τάφος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ δύο πρωτογενεῖς ταφές (Ζ, Η) σὲ συνεσταλμένη στάση καὶ δεκατρεῖς δευτερογενεῖς (Α, Β, Γ, Δ, Ε, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ, Ο) παραμερισμένες σὲ σωροὺς στὰ τοιχώματα τοῦ μικροῦ (διαστ. 2.51×1.84 μ.) πεταλόςχημου θαλάμου⁴. Οἱ πρωτογενεῖς ταφές ἦσαν κτερισμένες μὲ πέντε ἀγγεῖα (τρεῖς ψευδόστομους καὶ δύο ἀμφορίσκους) καὶ οἱ δευτερογενεῖς μὲ δέκα ἀγγεῖα (ἓνα κυλινδρικό ἀλάβαστρο, δύο ἄρτόςχημα ἀλάβαστρα, μία μόνωτη λήκυθος, πέντε ψευδόστομους, ἓνα δίωτο κύαθο) καὶ ἓνα στεάτινο σφονδύλι, ποὺ χρονολογοῦν τὸν τάφο στὴν ΥἼΕ ΙΙΑ-Γ περίοδο (πίν. 496, 50α).

Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ ἀνασκαφέντος τάφου Ψ ἐντοπίσθηκαν οἱ δρόμοι καὶ δύο ἄλλων τάφων, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ ἔρευνα, ὅπως καὶ μερικῶν ἄλλων στὴν Λαγανιδιά, ἀναβλήθηκε γιὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, λόγω ἐλλείψεως χρόνου καὶ χρημάτων.

Τέλος, μὲ τὴν εὐγενικὴ ἄδεια τοῦ ιδιοκτῆτη - ἱερέως π. Π. Κορκόντζηλα, ἀνοίχθηκαν τέσσερις δοκιμαστικὲς τομές στὸν ἀπέναντι καὶ ἀνατολικά τοῦ νεκροταφείου τῆς Λαγανιδιάς γήλοφο (θέση *Πουρναράκια*), ὅπου κατὰ τὶς δύο προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους εἶχαν ἐντοπισθεῖ, ὕστερα ἀπὸ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, λείψανα μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ. Ἀποκαλύφθηκαν θεμέλια κτιρίων καὶ

3. Πρβ. ΠΑΕ 1997, 122, σημ. 3. Δικλινὴ ὀροφὴ ἔχουν ἀρκετοὶ τάφοι αὐτοῦ τοῦ νεκροταφείου. Τὸ σχῆμα αὐτὸ συνδυαζόμενο μὲ τὴ σκληρότητα τοῦ πετρώματος συνετέλεσε στὴ διατήρηση τῆς ὀροφῆς τῶν περισσοτέρων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ὀροφές τοῦ νεκροταφείου τῆς Λαγανιδιάς, ποὺ εἶχαν καταρρεῦσει.

4. Γιὰ τὸ ἔθιμο παραμερισμοῦ τῶν ὁστῶν προγενέστερων ταφῶν σὲ σωροὺς στὰ πλάγια τοιχώματα ἢ τὶς γωνίες τῶν θαλάμων βλ. WACE, *ChT*, 144 κέ., ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, *Περατὴ Β'*, 68-76, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Mycenaean Achaea*, 56.

μυκηναϊκή κεραμεική (πίν. 506), πού ἐπιβεβαιώνουν τήν ὕπαρξιν σημαντικοῦ οἰκισμοῦ στή θέση αὐτή, ἀσφαλῶς συνδεομένου μέ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Λαγανιδιάς, καθὼς κεῖται στὰ ἀνατολικά καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτό. Δὲν ὑπάρχει ἀντίρρηση ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη νὰ συνεχισθεῖ ἡ ἔρευνα κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, ἐνῶ παράλληλα θὰ ἐπιδιωχθεῖ, κατόπιν συνεννόσεως μέ τὴν ἐποπτεύουσα ΣΤ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, ἡ ἀπαλλοτρίωση τοῦ χώρου.

Ἡ συνέχισή τῆς ἔρευνας στὰ νεκροταφεῖα καὶ στὸν νέο οἰκισμό τῆς Καλλιθέας κρίνεται ἀναγκαία γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψή τους καὶ γιὰ τὴν ἀποτροπὴ κινδύνου σύλησης καὶ καταστροφῆς τους ἀπὸ σπεῖρες ἀρχαιοκαπήλων τῆς περιοχῆς.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

7. ΕΡΕΥΝΑ ΙΕΡΟΥ ΜΗΤΡΟΣ ΘΕΩΝ ΣΤΟΝ ΣΩΡΟ ΤΑΝΑΓΡΑΣ

(Πίν. 51-52)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1874 καὶ τὰ εὐρήματά της

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2002 διενεργήθηκαν δοκιμαστικὲς τομὲς γιὰ τὸν ἐπανεντοπισμὸ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μητρὸς Θεῶν, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὰ 1874 στοὺς ἀνατολικοὺς πρόποδες τοῦ ὄρους Σωρὸς κοντὰ στὸ χωριὸ Καλλιθέα, πρώην Μουσταφάδες, στὴν Τανάγρα Βοιωτίας ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Σταματάκη. Στὸ ἱερὸ εἶχαν βρεθεῖ πληθὸς γλυπτῶν, ἀναγλύφων, κεραμεικῆς, κυρίως λύχνων, καθὼς καὶ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές ἀφιερωμένες στὴ Μητέρα τῶν Θεῶν. Οἱ ἐπιγραφές συμπεριλαμβάνονται στὶς IG VII, ὑπ' ἀρ. 560-562 καὶ σήμερα φυλάσσονται στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο. Μία ἀπὸ αὐτές¹, μνημονεύει τὴν ἀνάθεση Ἀθηναίας γυναίκας καὶ μὲ βάση τὴ μορφή τῶν γραμμάτων χρονολογεῖται στὸν 2ο π.Χ. αἰ.:

[- - - - K]ο<ρ>νηλίᾱ Ε[ὕφροσύνῃ Ἀθην]αία ὑπέ[ρ τῶν ιδί]ων τ[έκ]νων
εὐχὴν Μητρί·
[- - - -]ιος, Κόιντο[ς - - - - -]ις Ἀθηναῖο[ς - - - Εὐ]φροσύνου
Ἀθηναῖος [- - -]
Εὐφροσύνου[υ Ἀθηναῖ]ος, Εὐφρόσυ[νο]ς, Λαῖς Εὐ[φροσύνου Ἀθηναῖ]α, Μητρό-
δωρος [- - -]
[Ἀθηναῖο]ς, Ἀντιοχία [- - -] ἐκ Κρι[. .]έων· φ[- - - -]οντος [- - - - -]οδῶ-
ρου [τ]ὸ δεύτερον.

Στὴν πρόσθια ὄψη θραύσματος ἄλλου ἐνεπίγραφου ἀναγλύφου, EM 3264,

1. IG VII 560 (θρ. a: EM 3300, θρ. b: EM 3024+3243, θρ. c, d: EM 3266, θρ. e: EM 2876).

ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ἱερὸ εἰκονίζεται τὸ ἀριστερὸ χέρι τῆς θεότητος νὰ κρατᾷ τύμπανο² (πίν. 51α). Πρόκειται γιὰ τὸ σωζόμενο τμήμα ναΐσκου, συνηθισμένο εἶδος ἀναθήματος σὲ ἱερὰ τῆς Μητρὸς Θεῶν, ὅπου ἡ θεὰ μὲ πόλο στὸ κεφάλι καὶ μακρὸ ἱμάτιο εἰκονίζεται καθισμένη μὲ λιοντάρι στὰ πόδια τῆς νὰ κρατᾷ τύμπανο στὸ ἀριστερὸ καὶ φιάλη στὸ δεξιὸ χέρι. Ἡ εἰκονογραφία αὐτὴ ἀνήκει στὴν ἀφομοιωμένη Ρέα-Κυβέλη, πού ἤδη ἀπὸ τὸν ὕστερο 5ο π.Χ. αἰ. προσφωνεῖται Μητέρα Θεῶν.

Τὰ γλυπτὰ καὶ οἱ ἐπιγραφές ἀναφέρονται σὲ ἄρθρο τοῦ G. Körte στὰ *AM* 3, 1878, 388 κέ. χωρὶς ὅμως σχέδια καὶ φωτογραφίες. Ἐνα ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ἀνάγλυφο ἐκτίθεται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν μὲ ἀρ. εὐρ. 1421 καὶ ἔχει γίνεи ἀντικείμενο πολλαπλῶν μελετῶν³, δύο ἄλλα γλυπτὰ, μία γυναικεῖα κεφαλὴ ἀρ. εὐρ. 500 (πίν. 516)⁴ καὶ τὸ ἄνω τμήμα Ἑκαταίτου ἀρ. εὐρ. 1613⁵, φυλάσσονται στίς ἀποθήκες τοῦ ἰδίου Μουσείου, ἐνῶ ὁ τόπος εὕρεσης τῶν ὑπολοίπων γλυπτῶν δὲν εἶναι γνωστός.

Ἡ Μητέρα Θεῶν στὰ ἱστορικὰ χρόνια

Ἡ Ρέα ἦταν ἡ μητέρα τοῦ Δία, τοῦ Ποσειδῶνος, τοῦ Ἄδῃ, τῆς Ἥρας, τοῦ Ἄρη σύμφωνα μὲ τὸν Ὅμηρο (*Ξ* 203, *Ο* 187-188), ἐπιπλέον τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Ἑστίας κατὰ τὸν Ἡσίοδο (*Θεογονία* 453-458, 624-626). Ἐπειδὴ ἦταν ἡ μητέρα τοῦ ὑψίστου θεοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ δωδεκάθεου εἶχε καὶ τὴν ἐπωνυμία Μητέρα Θεῶν. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα Μητέρα Θεῶν ὡς κύριο ὄνομα καὶ ὄχι ὡς ἐπίθετο στὸν Ἡρόδοτο (4, 76) καὶ στὸν XIV Ὀμηρικὸ ὕμνο εἰς Μητέρα Θεῶν. Στὴ Μητέρα Θεῶν ἐπίσης χωρὶς ἄλλη ἐπωνυμία εἶναι ἀφιερωμένες πολλές ἐπιγραφές ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τίς ἀποικίες.

2. *IG* VII 561.

3. Πρβ. πρόσφατα καὶ μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία: E. VIKELA, *Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereliefs: Vom phrygischen Vorbild zur griechischen Eigenständigkeit*, *AM* 116, 2001, 86 πίν. 18, 1.

4. M. ΖΑΓΟΡΑΦ-GLEIBNER, *Κεφαλὴ Μητρὸς Θεῶν ἀπὸ τὸν Σωρὸ Βοιωτίας στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο*, ἀρ. εὐρ. 500, *Τὸ Μουσεῖον* 2, 2001, 57 κέ.

5. Ὁ.π. σημ. 4.

Ἡ συγχώνευση τῆς Ρέας μὲ τὴν φρυγικὴ θεὰ Ματὰρ ἄρχισε τὸν 5ο π.Χ. αἰ. Ἡ τελευταία ἔφερε σὲ μερικὲς ἐπιγραφὰς τὴν ἐπωνυμία Kybeleia καὶ Kybeleya, ποὺ εἶχε υἱοθετήσῃ ἀπὸ τὴν παλαιοασσυριακὴ θεότητα Kubaba⁶. Οἱ Ἕλληνες ὀνόμαζαν τὴ φρυγικὴ θεὰ Κυβέλη. Ἐκείνη παριστανόταν συνοδείᾳ λιονταριῶν καὶ ἄλλων ἄγριων θηρίων καὶ ἡ λατρεία τῆς στὴν Ἀνατολὴ ἦταν ὀργιαστικὴ. Στὸν XIV Ὀμηρικὸ ὕμνο εἰς Μητέρα Θεῶν ἀναφέρεται, ὅτι ἡ θεότητα εὐφραίνεται μὲ τοὺς ἤχους τῶν τυμπάνων καὶ τῶν αὐλῶν καὶ μὲ τὶς κραυγὰς τῶν λύκων καὶ τῶν λιονταριῶν. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ ἀναφορὰ στὶς Βάκχες τοῦ Εὐριπίδη (στ. 58-59). Ὁ θίασος μακαρίζει ἐκείνους ποὺ μποροῦν νὰ χαροῦν τὶς ὀργιαστικὰς γιορτὲς τῆς Μεγάλης Μητέρας, Ρέας.

Τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ Κυβέλη θεωροῦνταν μητέρα ὅλων τῶν ὄντων, τῆς ἐπέτρεπε τὴν ἀφομοίωσή της μὲ τὴ Ρέα, παρόλο ποὺ ἡ Κυβέλη δὲν εἶχε παιδιά⁷. Ἡ σύγκραση τῶν δύο θεοτήτων ἄρχισε στὴ Μ. Ἀσία, ἐκεῖ ποὺ οἱ Ἕλληνες ἤλθαν σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Φρύγες καὶ τοὺς Λυδοὺς, ποὺ λάτρευαν τὴν Κυβέλη ὡς μητρικὴ θεότητα.

Στὴν Ἑπειρωτικὴ Ἑλλάδα λατρευόταν ἡ Ρέα ὡς σύζυγος τοῦ Κρόνου χωρὶς ἀνατολικὰς προσμίξεις ὡς τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Στὴν Ἀθῆνα γιόρταζαν κάθε χρόνο τὰ Κρόνια πρὸς τιμὴν τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ρέας⁸. Στὴν Ὀλυμπία ὑπῆρχε βωμὸς τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ρέας, ἡ κτίσις τοῦ ὁποῦ ἀνάγεται στὸν Ἡρακλῆ⁹. Περίπτερος ναὸς τῆς Ρέας, τὸ γνωστὸ Μητρῶο τῆς Ὀλυμπίας χτίστηκε μόλις τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.¹⁰. Τὸ ἄγαλμα τῆς Μητρὸς Θεῶν, ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου γύρω στὰ 440-430 π.Χ. στημένο στὸ Παλαιὸ Βουλευτήριον τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα μνημεῖα τῆς Ρέας-Κυβέλης, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπουν οἱ φιλολογικὲς πηγὲς νὰ ὑποθέ-

6. V. HAAS, Geschichte der hethitischen Religion, *HdO*, 1994, 406.

7. Οἱ παραδόσεις σχετικὰ μὲ τὸν Ἄττι προέρχονται ἀπὸ συγγραφεῖς ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων.

8. Σχολ. Δημόσθ. 24, 26: 113b 10 Baiter: Κρόνια. ἑορτὴ ἀγομένη Κρόνω καὶ Μητρὶ τῶν θεῶν.

9. Βιβλιοθήκη Ἀπολλοῦ. II 7, 2.

10. Γιά τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησής τοῦ Μητρῶου τῆς Ὀλυμπίας βλ. K. HITZL, Die kaiserzeitliche Statuenausstattung des Metroons, *Olympische Forschungen* XIX, 1991, 11 κέ.

σουμε. Τὸ μέχρι στιγμῆς ἀρχαιολογικὰ τεκμηριωμένο πρωιμότερο ἱερὸ τῆς Θεᾶς στὸν ἑλλαδικὸ ὠρὸ βρισκόταν στὸ Μοσχάτο Ἀττικῆς καὶ χρονολογεῖται στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.¹¹.

Ἡ σημασία τοῦ ἱεροῦ στὸν Σωρὸ Τανάγρας – Οἱ στόχοι τῆς ἐκ νέου ἔρευνας

Ὅμως τὸ πρωιμότερο μέχρι τώρα μνημεῖο τῆς θεᾶς προέρχεται ἀπὸ τὸν Σωρὸ Τανάγρας. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀναθηματικὸ λεγόμενο ἀνάγλυφο τῆς Κυβέλης στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. εὐρ. 1421. Ἡ μορφή τῆς θεότητος δὲν σώζεται, μπορεῖ ὅμως μὲ βάση παράλληλα ἔργα νὰ ἀναγνωριστῇ ὡς καθισμένη Μητέρα Θεῶν. Μπροστὰ τῆς στέκονται μιὰ σειρά ἀνδρικών καὶ γυναικείων μορφῶν, ἀνάμεσά τους ἓνας γενειοφόρος ὠριμος ἄνδρας καὶ τρεῖς νεαρές κοπέλες, ἡ μία ἀπὸ τίς ὁποῖες κρατᾷ τύμπανο καὶ ἡ ἄλλη δάδα. Ὁ ἄνδρας πιθανότατα ἦταν ἱερέας καὶ οἱ κοπέλες ἱέρειες ἢ λάτρες μὲ τελετουργικά στὴν περίπτωση αὐτὴ σκεύη στὰ χέρια. Τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο χρονολογεῖται περ. στὰ 425-420 π.Χ. καὶ ἔχει παρθενώεια χαρακτηριστικά παρὰ τὴ χαμηλὴ καλλιτεχνικὴ του ποιότητα.

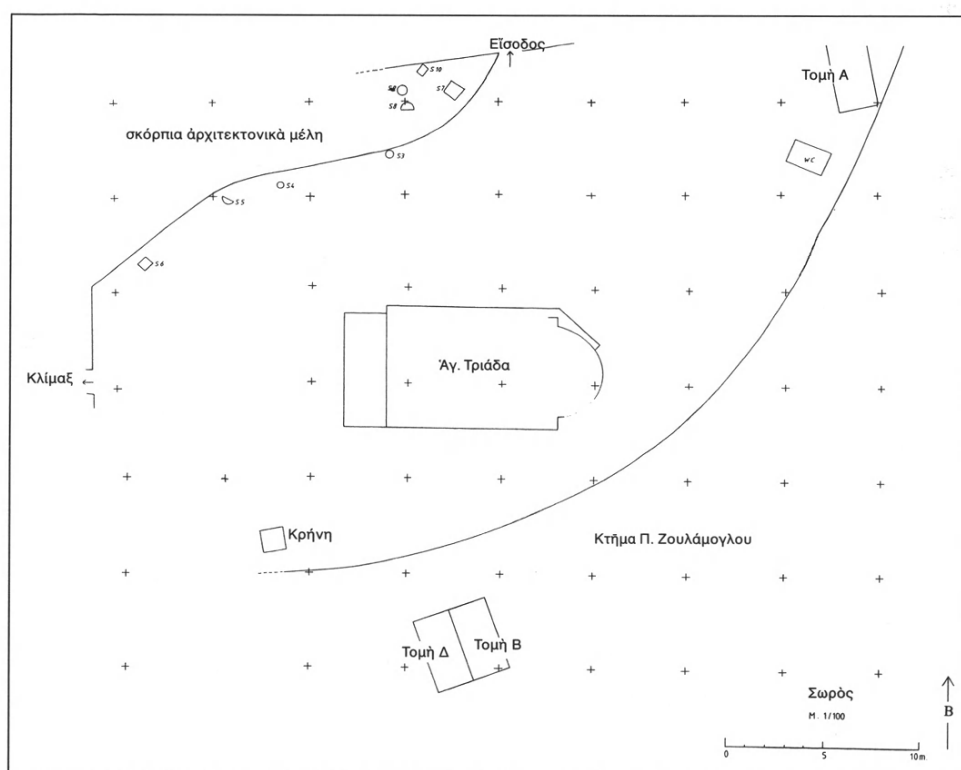
Τὸ παραπάνω ἀνάγλυφο, ἐπιγραφές καὶ ἄλλα γλυπτὰ εἶχαν βρεθῇ σύμφωνα μὲ τὸν Π. Σταματάκη ἐντὸς τετραγώνου οἰκοδομήματος 6×6 μ. ποὺ δικαιολογημένα τὸ ταύτισε μὲ Μητρῶο. Μὲ τὸν καιρὸ καλύφθηκε ὁ ὠρὸς ἀπὸ ὠμα. Ἡ συνοπτικὴ ἀναφορὰ τοῦ Σταματάκη γιὰ τὴν ἔρευνα στὸν Σωρὸ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ σχέδια καὶ φωτογραφίες, ὁ ἀνασκαφὴς ὅμως σημειώνει, ὅτι ἡ περιοχὴ ποὺ βρέθηκαν τὰ γλυπτὰ καὶ ποὺ ἐγινε πενθήμερη ἀνασκαφὴ λέγεται Σωρὸς καὶ Μετόχι. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ μπόρεσε νὰ ἐντοπιστῇ μὲ τὴ βοήθεια πληροφοριῶν τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ Καλλιθέα· ὀνομαζόταν Μετόχι, γιὰτὶ κάποτε ἦταν ἐκεῖ ἐκκλησία, μετόχι τῆς Μονῆς Ἀγ. Σωτῆρος καὶ χρησίμευε ὡς χάνι γιὰ τοὺς ὁδοιπόρους πρὸς τὴ Μονή. Στὴ θέση αὐτὴ βρίσκεται σήμερα ἓνα παρεκκλήσι τῆς Ἀγ. Τριάδας χτισμένο παράνομα στὴ δεκαετία τοῦ '50 καὶ μὲ προσθήκες (τσιμεντένιο προαύλιο, τουαλέτα καὶ βρύση) τῆς δεκαετίας τοῦ '90. Στὸ προαύλιο καὶ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τῆς ἐκκλησίας ὑπάρχουν σωριασμένα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικά μέλη – τύμπανα ἀρράβδωτων κιόνων καὶ δόμοι.

11. Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, ΑΕ 112, 1973, 189-217.

Ἐπειδὴ τὰ ἱερὰ τῆς Ρέας-Κυβέλης εἶναι γενικὰ σπάνια στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ ἐπειδὴ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο ἀρ. εὐρ. 1421 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸ πρωιμότερο στεγασμένο ἱερὸ Μητρὸς Θεῶν στὴν κυρίως Ἑλλάδα, θεωρήθηκε σκόπιμος ὁ ἐπανενοτοπισμὸς τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ ἔρευνα κατὰ τὸ ἔτος 2002 (εἰκ. 1)

Ἡ ἔρευνα διεξήχθη κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 7-28 Σεπτεμβρίου ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα μὲ τὴ συμμετοχὴ τριῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης (Leyla Ayaz, Joachim Jehn, Benjamin Spalthoff) σὲ συνεργασία μὲ τὴ Θ' ΕΠΚΑ Θηβῶν, ἡ ὁποία διέθεσε τρεῖς ἐργάτες, ἀνασκαφικὰ ἐργαλεῖα καὶ

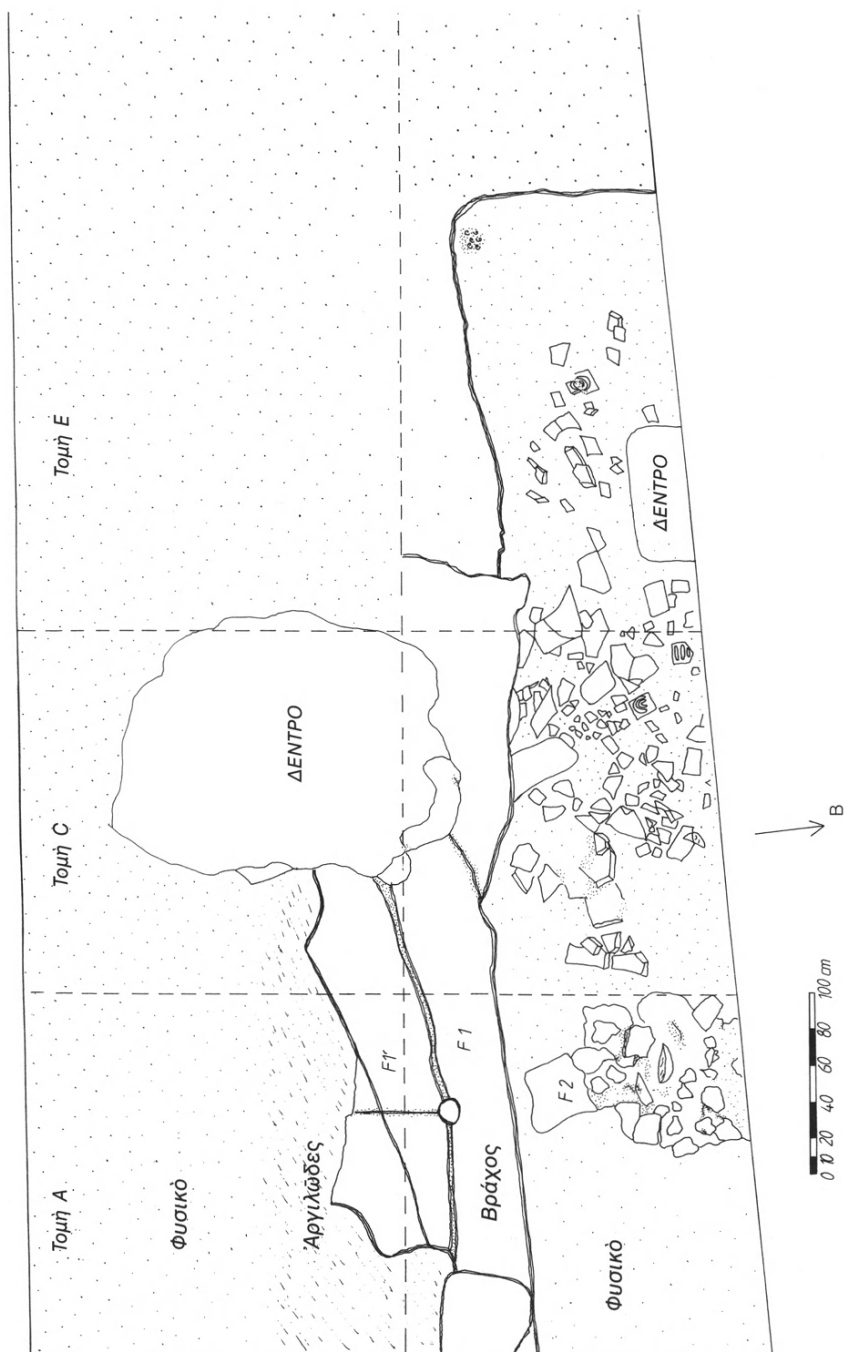
Εἰκ. 1. Σωρὸς Τανάγρας. Ὁ χῶρος τῆς ἀνασκαφείσης περιοχῆς.

έναν ἐκσκαφέα. Ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ γειτονικοῦ κτήματος κ. Ἰ. Καλλαμαράκης χορήγησε ἕναν ἀκόμα ἐργάτη. Ἀρχικά ἔγινε ἐπιφανειακή ἔρευνα σέ ἔκταση 1000 τετρ. μ. βόρεια καί νότια τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγ. Τριάδας, ὅπου συλλέχθηκε κεραμεική κλασικῶν, ἐλληνιστικῶν, ρωμαϊκῶν καί βυζαντινῶν χρόνων.

Τομή βορειοανατολικά τῆς σύγχρονης ἐκκλησίας (εἰκ. 2, πίν. 52α-6)

Ἐπειδὴ στὸν περίβολο τῆς ἐκκλησίας ὑπῆρχαν πολλὰ σκόρπια ἀρχιτεκτονικά μέλη, ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω, ἀποφασίστηκε νὰ γίνεῖ ἡ πρώτη δοκιμαστικὴ τομὴ Α, μήκους 2 μ. καί πλάτους ἀνατολικά 4 μ. καί δυτικά 3.80 μ., ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ τὴν κλίση τοῦ περιβόλου τῆς ἐκκλησίας, στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τοῦ περιβόλου, ἐκεῖ ποὺ τὸ προαύλιο δὲν ἔχει τσιμεντωθεῖ οὔτε ἔχει πυκνοφυτευθεῖ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βορειοανατολικοῦ τμήματος τοῦ περιβόλου βρίσκεται σὲ ἀπόλυτο βάθος -11.06 μ. σὲ σχέση μετὰ τὸν παρακείμενο ἐπαρχιακὸ δρόμο. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα χώματος ἀκολούθησε στρώμα λίθων, ποὺ εἶχαν ριχτεῖ ἄτακτα ἐκεῖ κατὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς σύγχρονης ἐκκλησίας. Σὲ ἀπόλυτο βάθος -11.16 μ., ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται στρώμα πάχους περ. 35 ἐκ. μετὰ ὅστρακα ἐλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων. Σὲ ἀπόλυτο βάθος -11.33 μ. ἐμφανίστηκε ἡ ἄνω ἐπιφάνεια μεγάλου πωρόλιθου F1 πλάτους 0.40-0.50 μ. ποὺ κατελάμβανε ὅλο τὸ μῆκος τοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 2 μ., καί συνόρευε νότια μετὰ ἄλλον πωρόλιθο F1'. Ἐπὶ τοῦ πωρόλιθου 1 ὑπῆρχε ὁπὴ βάθους 0.13 μ. καί διαμέτρου 0.10 μ., προφανῶς γιὰ τὴ στήριξη ὀλμου μονόφυλλης θύρας. Ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς ὁπῆς καί ἐπὶ τοῦ πωρόλιθου F1' ὑπάρχει λεπτὴ τομὴ μετὰ κατεύθυνση βόρεια-νότια, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ θύρα. Γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ ἐδάφους νότια τοῦ πωρόλιθου F1' εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σφιχτὰ πατημένο χῶμα.

Στὸ ἴδιο ὕψος μετὰ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν πωρόλιθων F1 καί F1' ἐμφανίστηκε τμήμα τοίχου F2 ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους ποὺ ἔτεμνε σχεδὸν τὸν πωρόλιθο F1 στὸ βόρειο τμήμα του. Σὲ ἀπόλυτο βάθος -11.76 μ. ἀποκαλύφθηκε ὅτι ὁ πωρόλιθος F1 ἀποτελοῦσε κρηπίδωμα ὕψους 0.60 μ. ποὺ εἶχε λαξευτεῖ στὸ φυσικὸ βραχῶδες ἔδαφος. Γιὰ νὰ δοῦμε τὴν σχέση τοῦ τοίχου F2 μετὰ τὸν ὑπόλοιπο χῶρο καί τὴν ἔκταση τοῦ κρηπιδώματος F1 ἔγινε διεύρυνση τῆς τομῆς πρὸς τὰ δυτικά. Ἡ διεύρυνση ὀνομάστηκε τομὴ C καί εἶχε διαστάσεις ἐπίσης 2×4 μ., ἔχουμε δηλαδὴ ἕνα τετράγωνο σκάμμα 4×4 μ. Ὅμως

Εἰκ. 2. Κάτοψη τομῆς Α/С.

στό βορειοδυτικό τμήμα τοῦ σκάμματος ἔχει φυτευτεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια μία συκιά ἀπὸ τὸν Π. Ζουλάμογλου, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀφαίρεσή της. Ὑποῖτο ἔμεινε ἀνεξερευνήτῃ ἡ περιοχή πού καταλαμβάνει τὸ δέντρο ἔκτασης 1.30×1.80 μ. Δὲν στάθηκε λοιπὸν δυνατόν νὰ δοῦμε μέχρι ποῦ ἀκριβῶς φτάνει τὸ κρηπίδωμα F1.

Στὴ διευρυμένη τομὴ βρέθηκε ἀρχικὰ στρώμα χώματος μὲ πλῆθος ὀστράκων μὴ συνανηκόντων ἀπὸ τὰ κλασικὰ ὡς τὰ πρώιμα βυζαντινὰ χρόνια, πρόκειται δηλαδὴ γιὰ διαταραγμένο στρώμα, πού δημιουργήθηκε προφανῶς μὲ τὴν καλλιέργεια τοῦ χωραφιοῦ πρὶν τὸ κτίσιμο τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγ. Τριάδας. Ὁ φυσικὸς βράχος εἶχε φορὰ ἀνηφορικὴ πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια. Προκειμένου νὰ χρησιμεύσει ὡς δάπεδο εἶχε ἰσοπεδωθεῖ μὲ τὴ βοήθεια στρώματος χώματος, ἀλλοῦ παχύτερο καὶ ἀλλοῦ λεπτότερο, καὶ πάνω του εἶχαν τοποθετηθεῖ πήλινες πλάκες διαστάσεων περ. 0.43×0.42 μ. πού βρέθηκαν μὲν στὴ θέση τους σὲ ἀπόλυτο βάθος -11.43 μ., ἀλλὰ ἀρκετὰ κατεστραμμένες ἀπὸ κεραμίδια καὶ πέτρες, πού εἶχαν πέσει πάνω τους. Οἱ διαστάσεις τους καὶ ὁ διάκοσμος μὲ ὁμόκεντρος κύκλους δείχνει ὅτι ἀνήκουν στὰ χρόνια τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος μὲ παράλληλα ἀπὸ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ.¹² Στὸ στρώμα χώματος πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὑλικὸ γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ φυσικοῦ βράχου βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀγγείων μὴ συνανηκόντων, κλασικῶν, ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὁ τοῖχος F2 ὄριζε πιθανότατα τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο οἰκοδομήματος. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἀνατολικά τοῦ τοίχου F2 τὸ δάπεδο ἦταν ὁ φυσικὸς βράχος, ἐνῶ δυτικὰ τοῦ τοίχου F2 τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο μὲ πήλινες πλάκες.

Ἐπὶ τοῦ κρηπιδώματος καὶ ἀνατολικά τοῦ τοίχου F2 βρέθηκε θραῦσμα βάσης ναῖσκου Κυβέλης (S 13), ἡ μόνη μέχρι στιγμῆς ἔνδειξη γιὰ τὴ σχέση τοῦ χώρου αὐτοῦ μὲ τὸ ζητούμενο ἱερὸ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν.

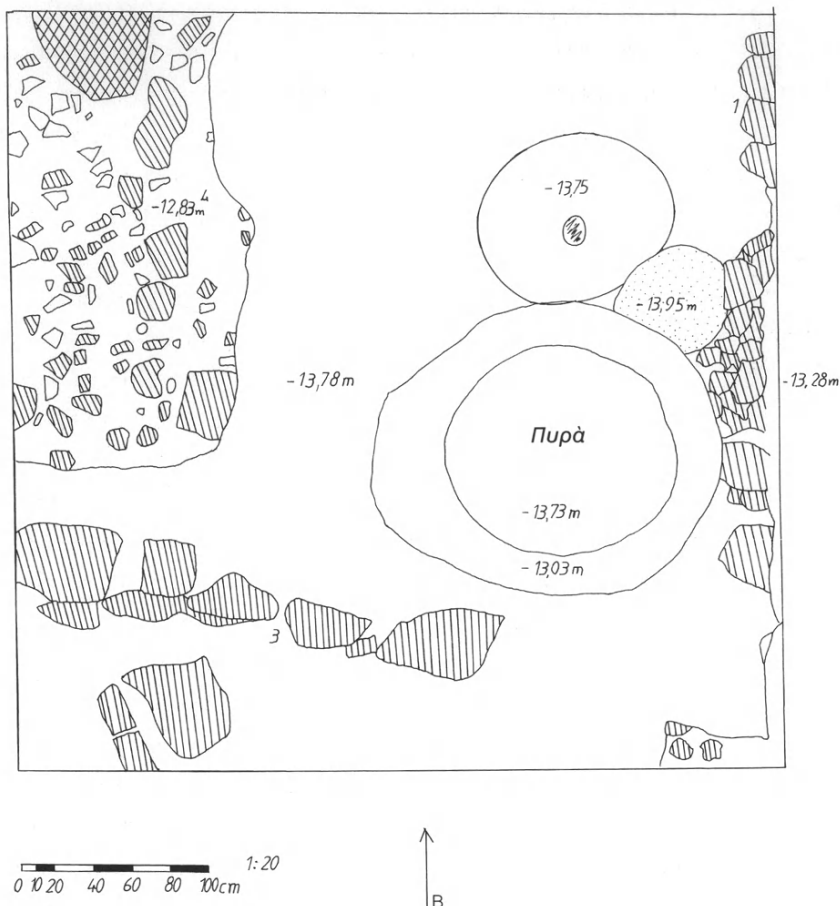
Προκειμένου νὰ ἀποκαλυφθοῦν τὰ δυτικὰ ὅρια τοῦ δωματίου μὲ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο ἔγινε διεύρυνση τῆς τομῆς C πρὸς τὰ δυτικὰ, ἡ ὁποία ὀνομάστηκε τομὴ E μὲ διαστάσεις 4×2 μ. Σὲ ἀπόσταση 0.80 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τομῆς E ὑπάρχει πάλι δέντρο, πού δὲν ἐπιτράπηκε νὰ ξεριζωθεῖ.

12. Πρβ. περιοχή Καρμιογιάννη Ὑργους: *ArchRep* 1999-2000, 33 εἰκ. 44.

Ἔτσι ἡ ὑπόλοιπη ἀνεσκαμμένη περιοχή ἔδωσε τὴν παρακάτω εἰκόνα: σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς τομῆς Ε βρέθηκαν σπασμένα κεραμίδια, πλάκες δαπέδου καὶ ὅστρακα χρηστικῆς κεραμεικῆς, ἀγγείων πόσεως καὶ ἀποθηκευτικῶν, μαγειρικῶν σκευῶν καὶ λύχνων, ὅλα ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. ὡς τὸν 3ο μ.Χ. αἰ., πρόκειται δηλαδὴ πάλι γιὰ διαταραγμένο στρώμα. Τὸ δωμάτιο ἔχει μῆκος 4.40 μ. καὶ ὀρίζεται στὸ δυτικὸ καὶ νότιο ἄκρο τοῦ ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο, ποὺ ἔχει κατάλληλα λαξευτεῖ γιὰ νὰ ἀποτελέσει τοιχοβάτη. Οἱ πλάκες δαπέδου κάλυπταν συνολικὴ ἐπιφάνεια μῆκους 3.70 μ. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου σὲ μικρὴ κατεργασμένη κοίλανση τοῦ βράχου διαμέτρου 0.50 ἐκ. καὶ βάθους 0.55 ἐκ., ποὺ δὲν ἦταν στρωμένη ἀπὸ πλάκες δαπέδου βρέθηκαν ὅστρακα χονδροειδῶν ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων καὶ πλῆθος κελύφων λευκῶν κοχλίων. Πιθανολογεῖται ἡ χρῆση τοῦ χώρου ὡς μαγειρείου, ἐστιατορίου ἢ ἀποθήκης.

Τομὴ νότια τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγ. Τριάδας (εἰκ. 3)

Δεύτερη δοκιμαστικὴ τομὴ, 4×4 μ. ἀνοίχτηκε νοτίως τοῦ περιβόλου τοῦ ἐκκλησιδίου τῆς Ἀγ. Τριάδας ἐντὸς τοῦ κτήματος Π. Ζουλάμογλου, ὅπου κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα εἶχε βρεθεῖ πλῆθος ὀστράκων. Ἡ τομὴ ὀνομάστηκε Β καὶ D. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κτήματος βρίσκεται σὲ ἀπόλυτο βάθος -11.91 μ. Τὸ πρῶτο στρώμα χώματος πάχους περ. 70 ἐκ. ἔχει πολλὰ ὅστρακα κλασικῶν ἕως βυζαντινῶν χρόνων, ποὺ ἀνακατεύτηκαν κατὰ τὴν ἄρωση. Ἀκολουθεῖ στρώμα πάχους περ. 0.45 μ. μὲ μαῦρα σκληρὰ χρώματα καὶ κεραμίδες, ἄφθονα ὅστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων καὶ μαγειρικῶν σκευῶν καὶ δύο γυάλινα πόδια ποτηριῶν. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς καὶ μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ τῶν σκληρῶν χωμάτων βρέθηκε τοῖχος, ἄρ. 4, πλάτους τουλάχιστον 1 μ. ἀπὸ ἀκανόνιστους λίθους καὶ θραύσματα κεραμίδων. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἄρ. 4, βρίσκεται σὲ ἀπόλυτο βάθος -12.83 μ., εἶχε δὲ ἐντοιχισθεῖ καὶ παλαιότερο οἰκοδομικὸ ὑλικό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἀσβεστολιθικὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος μὲ ἀναθύρωση στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ σκάμματος. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀσβεστόλιθου βρίσκεται σὲ ἀπόλυτο βάθος -12.61 μ., οἱ ἀκριβεῖς του διαστάσεις δὲν εἶναι γνωστές, ἀφοῦ δὲν διευρύνθηκε ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ. Στὸ ἴδιο στρώμα καὶ σὲ ἀπόλυτο βάθος -13.03 μ. στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς βρέθηκε κυκλικὴ πυρὰ διαμ. 1.20 μ. καὶ βάθους 0.70 μ., ἡ ὁποία περιεῖχε χρώματα πολὺ ἐλαφρὰ καὶ τεφρὰ καὶ λίγα ὅστρακα ρωμαϊκῶν

Εἰκ. 3. Κάτοψη τομῆς B/D.

καὶ βυζαντινῶν χρόνων, μία χάλκινη αἰχμὴ βέλους, κελύφη ὠν καὶ ἄχινοῦ καὶ δύο σκελετοὺς μικρῶν ζώων (αἶγας καὶ ἄμνου;).

Ἀκολούθησε στρώμα μὲ χώματα λιγότερο σκληρά, χρώματος καστανοῦ ἀνοικτοῦ καὶ λίγα ὄστρακα κλασικῶν, ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ σκάμμα ἔφτασε σὲ βάθος -13.78 μ., ὅπου εἶναι τὸ φυσικὸ ἔδαφος ἀπὸ πῶρο. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ σκάμματος βρέθηκαν τοῖχοι, ἀρ. 2 καὶ 3, ἀπὸ μεγάλους ἀδρά τετραγωνισμένους πωρόλιθους πλάτους περ. 0.38 μ. Στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ σκάμματος B/Δ βρέθηκε σὲ ἀπόλυτο βάθος -13.28 μ. τοῖχος ἀρ. 1.

Βόρεια τῆς πυρᾶς καὶ στὸν ἄξονά της καὶ σὲ ἀπόσταση 0.80 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ τοίχου 1 ὁ φυσικὸς βράχος ἔχει σκαλιστεῖ κυκλικά μὲ διάμετρο 1 μ. Στὸ κέντρο τῆς κυκλικῆς κατασκευῆς ὑπάρχει ὀπὴ βάθους 0.10 μ. πού φανερώνει ὅτι πρόκειται μάλλον γιὰ τὴν κάτω πλάκα μυλόλιθου. Ἀμέσως νοτιοανατολικά τοῦ μυλόλιθου εἶναι σκαμμένος ὁ βράχος σὲ βάθος 0.20 μ. Μέσα στὴν κοιλότητα βρέθηκαν λίγα ὄστρακα, K 92-96, ἓνα μάλιστα ἀπὸ αὐτά, K 96, εἶναι χεῖλος λεκάνης διαμέτρου 26.2 ἐκ. καὶ πάχους 0.5 ἐκ. Ἡ λεκάνη ἦταν τὸ πιὸ διαδεδομένο ἀγγεῖο χρηστικῆς κεραμεικῆς στὴν Ἀττικὴ¹³ καὶ Βοιωτία. Ἡ εὐθύγραμμη ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους, τὸ σχεδὸν γωνιώδες προφίλ του καὶ ὁ διάκοσμος μὲ ἐγχάρακτες κυματιστὲς καὶ εὐθεῖες γραμμὲς ἐπιτρέπουν τὴ σύγκριση τοῦ παραπάνω θραύσματος μὲ ἄλλες λεκάνες ἀπὸ τὴ Βοιωτία τοῦ ὕστερου 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.¹⁴ Εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι τὰ προϊόντα τοῦ μυλόλιθου ἔπεφταν μέσα στὴν κοιλότητα, στὴν ὁποία ἦταν τοποθετημένο δοχεῖο ὑποδοχῆς καὶ συγκεκριμένα ἡ παραπάνω λεκάνη. Στὴ συνέχεια ἀδειάζαν τὸ περιεχόμενο τῆς λεκάνης μὲ τὴ βοήθεια ἀρύταινας ἢ ὁποιοδήποτε ἄλλου μικροῦ ἀνοιχτοῦ ἀγγείου. Πιστεύω, ὅτι ἡ λεκάνη ἀνήκει στὴν πρώτη φάση τοῦ χώρου, ὅπως καὶ ὁ μυλόλιθος. Ἡ ἄμεση ἢ ἔμμεση σχέση τοῦ μυλόλιθου μὲ τὸ ζητούμενο Ἱερὸ τῆς Μητρὸς Θεῶν δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ στὸ στάδιο αὐτῆς τῆς ἔρευνας. Χρειάζεται μελλοντικὰ ἐκτεταμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ χωράφι Π. Ζουλάμογλου. Τὸ σκάμμα καλύφθηκε μὲ πλαστικὸ καὶ ἀπὸ πάνω μὲ χῶμα καὶ δόθηκε πάλι πρὸς καλλιέργεια.

Νότια τοῦ τοίχου 3 βρέθηκαν ὄστρακα μόνον ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, γεγονὸς πού ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση, ὅτι πάνω σὲ ἐλληνιστικὸ-ρωμαϊκὸ οἰκοδόμημα ἔγινε οἰκοδομικὴ επέμβαση στὰ βυζαντινὰ χρόνια.

Τομὴ βορειοδυτικὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγ. Τριάδας

Τέλος ἀνοίχτηκε τρίτη δοκιμαστικὴ τομὴ F, 2×2.5 μ., βορειοδυτικὰ τοῦ ἐκκλησιδίου ἐκεῖ πού ἔχουν σωριαστεῖ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ μέλη. Ἡ ἀνασκαφὴ

13. Βλ. πρόσφατα: G. LÜDORF, *Die Lekane. Typologie und Chronologie einer Leitform der attischen Gebrauchskeramik des 6.-1. Jahrhunderts v. Chr.* (ιδ. διατρ. Bochum 2000).

14. U. HEIMBERG, *Die Keramik des Kabirions, Theben III* (1982) πίν. 21 ἀρ. 448.

ἦταν ἀρκετὰ δύσκολη, γιατί τὸ ἔδαφος περιεῖχε πολλές ρίζες ἀπὸ πουρνάρια. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσή τους καὶ σὲ βάθος -10.96 μ., βρέθηκε τὸ φυσικὸ βραχῶδες ἔδαφος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶχε κατασκευαστεῖ τοῖχος μὲ ἀνατολικοδυτικὴ κατεύθυνση (ἀπόλ. βάθ. -10.73 μ.). Ὁ χρόνος δὲν ἐπέτρεπε νὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ πλάτος τοῦ τοίχου, πού αὐτὴ τῇ στιγμῇ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σειρὲς μεγάλων ἀδρὰ κατεργασμένων ἀσβεστολίθων πλ. 0.40 μ. ἡ κάθε σειρά. Σὲ στρῶμα χώματος πάχους μόλις 4 ἐκ. μεταξὺ φυσικοῦ βράχου καὶ ἀσβεστόλιθων βρέθηκαν ἐλάχιστα ἐλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ ὄστρακα. Ἀμέσως νοτίως τοῦ σκάμματος βρίσκεται ὁ τσιμεντένιος περίβολος καὶ τὸ τσιμεντένιο προαύλιο τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγ. Τριάδας. Προκειμένου νὰ δοῦμε τὴν ἔκταση τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος πιθανότατα νὰ ἀποτελοῦσε τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν πρέπει νὰ συνεχιστεῖ ἡ ἀνασκαφὴ ἀνατολικά, δυτικὰ καὶ νότια τοῦ σκάμματος, δηλαδὴ πρέπει νὰ σπάσει τὸ τσιμέντο.

Λόγω χρόνου καὶ περιορισμένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ δὲν μπόρεσε νὰ γίνῃ ἔρευνα δυτικὰ τῆς ἐκκλησίας, ὅπου ὁ χώρος εἶναι δύσβατος καὶ πυκνὰ δεντροφυτευμένος. Ἡ ἀπλὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἔδειξε, ὅτι τὸ ἔδαφος παρουσιάζει ἀρκετὲς ὑψομετρικὲς ἀνωμαλίες πού προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὴν ἐκρίζωση πουρναριῶν ἢ ἄλλων δέντρων ἢ ἀπὸ ἄλλες παλαιότερες σκαφικὲς δραστηριότητες. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους δὲν μπόρεσε νὰ γίνῃ ἔρευνα μέσα στὸ περιφραγμένο καὶ δεντροφυτευμένο κτῆμα τοῦ κ. Καλλαμαράκη, δυτικὰ τοῦ περιβόλου τῆς ἐκκλησίας, παρόλο πού εἶχε ἐνημερωθεῖ καὶ συγκατατεθεῖ ὁ ἰδιοκτήτης του γι' αὐτό.

Συμπεράσματα

Μιὰ γενικὰ ἐκτίμηση τῆς πρώτης ἐρευνητικῆς - ἀνασκαφικῆς περιόδου εἶναι ἡ ἑξῆς: Στόχος ἦταν καὶ εἶναι ἡ ἐκ νέου ἀποκάλυψη τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν, ἡ ἀναγνώριση τῆς μορφῆς τοῦ Ἱεροῦ, τῶν διαστάσεών του, τῆς σχέσης του μὲ τὸν παρακείμενο οἰκισμό, ἂν ὑπάρχει τέτοιος, καὶ ἡ χρονολόγησή του. Οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς ἀπέδειξαν τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν κλασικὴ ὡς τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Τὰ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὸ προαύλιο τῆς ἐκκλησίας προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ἱερό, γιατί εἶναι τὰ μόνα μέχρι στιγμῆς στοιχεῖα ὑποτυπώδους μνημειακῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν περιοχὴ. Πρόκειται γιὰ ἀρράβδωτους κίονες καὶ γιὰ

ὀρθογωνισμένους δόμους μὲ ἀναθύρωση. Τὰ ἱερά τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν δὲν διακρίνονταν γιὰ τὴ μνημειακότητα καὶ τὴν πολυτέλειά τους, ἀλλὰ ἀντίθετα γιὰ τὴν ἀπλότητά τους καὶ θύμιζαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ οἰκιῶν. Τὸ θραῦσμα βάσης νάϊσκου Κυβέλης S 13 συνηγορεῖ ἐπίσης γιὰ τὴν ὕπαρξιν Μητρῶου στὴν περιοχὴ, δὲν ἀποτελεῖ ὅμως ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο. Σὲ σχέση μὲ τὸ ἱερὸ μπορεῖ νὰ βρίσκονται ἐπίσης τόσο ὁ τοῖχος στὸ σκάμμα F, ὅσο καὶ οἱ τοῖχοι 1 καὶ 2 στὸ σκάμμα B/D σὲ στρώμα μὲ κλασικά, ἐλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ ὀστρακὰ. Μόνον ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας μπορεῖ νὰ δώσῃ εἰκόνα τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ἱεροῦ. Ἡ παλαιότερη κεραμεικὴ πού βρέθηκε μέχρι τώρα χρονολογεῖται στὸν 5ο π.Χ. αἰ. καὶ εἶναι πρὸς τὸ παρὸν πολὺ περιορισμένη.

ΜΑΡΙΑ ΞΑΓΟΡΑΡΗ GLEIBNER

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 53-57)

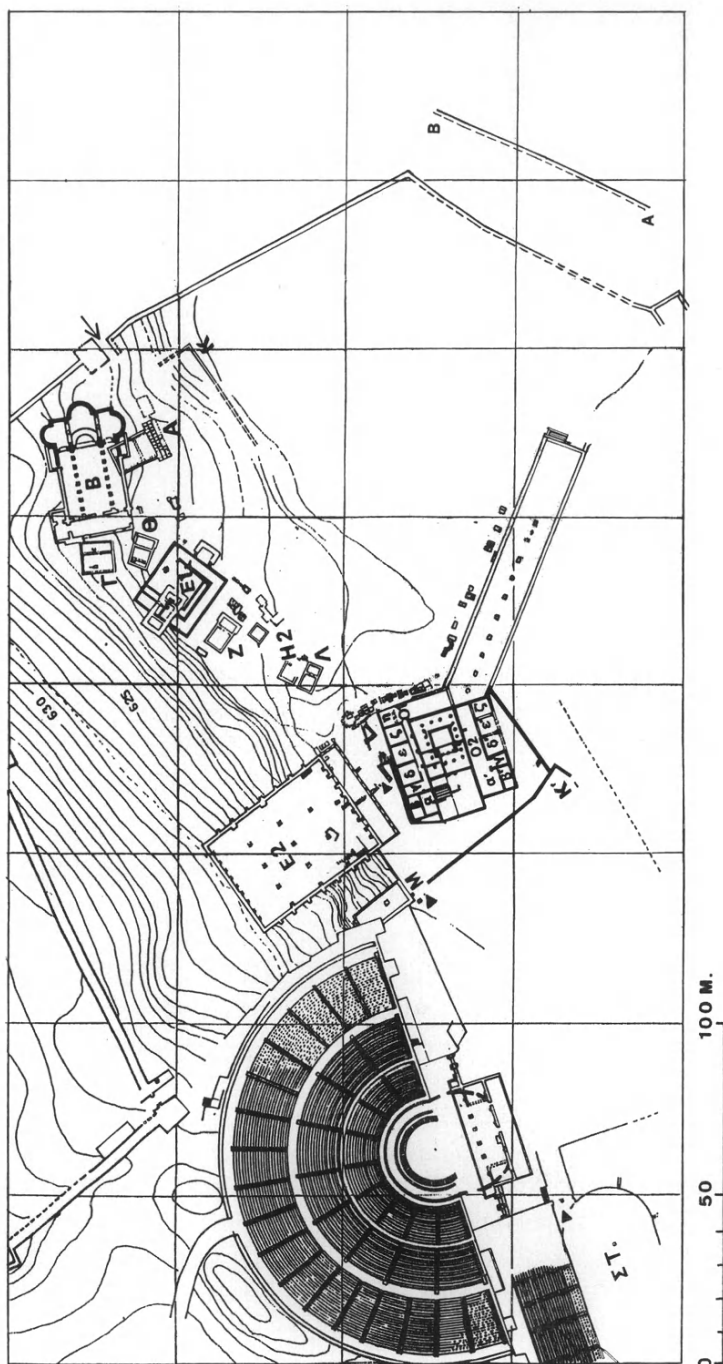
Ἡ ἀνασκαφή τῆς Δωδώνης¹ κατὰ τὸ ἔτος 2002 διενεργήθηκε ἀπὸ τὶς ὑπογράφουσες μὲ δαπάνες τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὴν περιοχὴ νότια καὶ ἀνατολικά τοῦ Πρυτανείου (εἰκ. 1-2, πίν. 53α) στοὺς παρακάτω τομεῖς: α) στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ καὶ β) στὸν νότιο περίβολο.

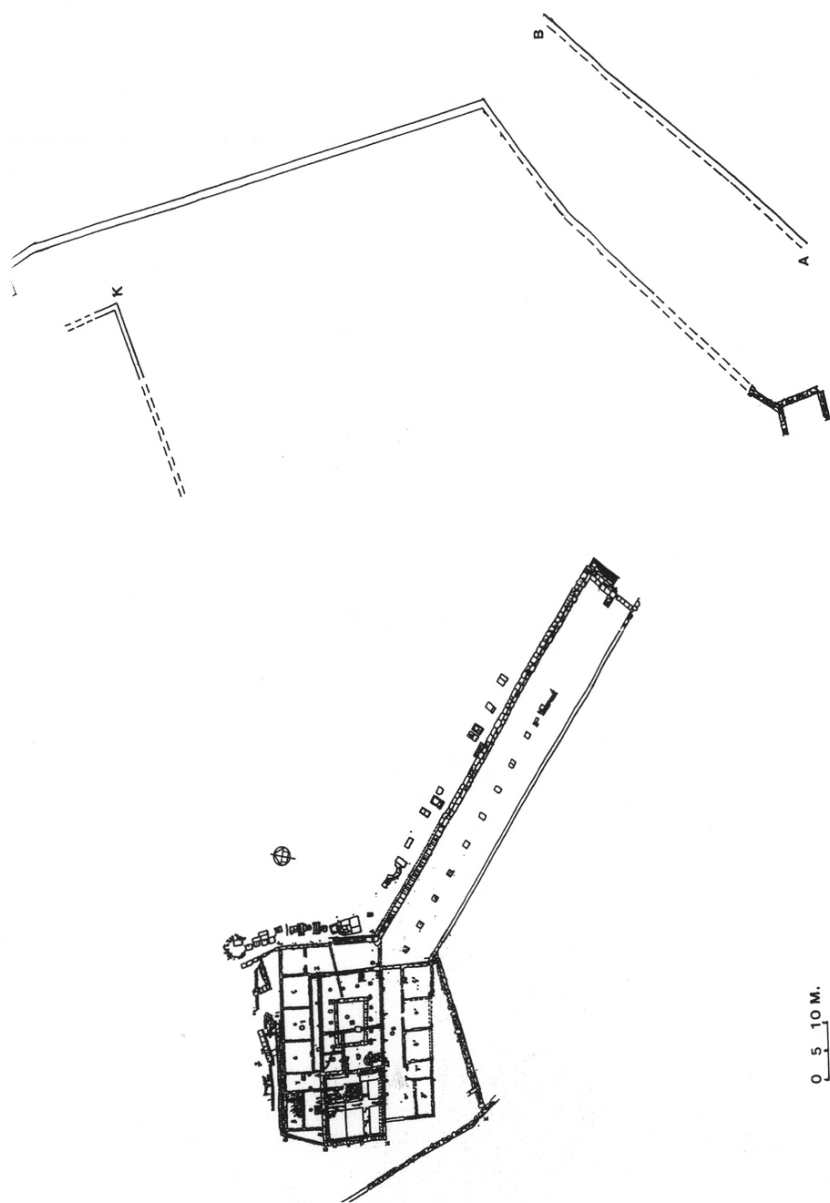
Ἐρευνες στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ, μὲ τὸ σεβαστὸ πλάτος τῶν 10.50 μ., ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ τὶς ὑπογράφουσες ἀπὸ τὸ 1997², στὰ πλαίσια τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου, μὲ τὴν ὁποία ἡ δυτικὴ στοὰ συνδέεται. Κατὰ τὶς ἀνασκαφές αὐτὲς εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὸ βόρειο τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς, ὁ στυλοβάτης, μέρος τῆς δίδαθμης κρηπίδας, τμήμα τοῦ στε-

1. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκαν ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰ. Διαμαντόπουλος, οἱ ὑποψήφιοι διδάκτορες Γ. Βαβλιάκης καὶ Φ. Λύρου καὶ ἡ πτυχιούχος Ἀρχαιολογίας Δ. Δρόσου. Ἔλαβαν μέρος οἱ πτυχιῶχοι Ἀρχαιολογίας: Γ. Βασιλείου, Π. Γιούλη καὶ Ἐ. Σαλταγιάννη καὶ ἐκπαιδεύτηκαν οἱ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων: Ἰ. - Α. Γαϊτάνου, Ἀ. Γουγουλάκη, Ὁ. Δαγίου, Μ. Δεμερτζῆς, Ἐ. Δημητρακοπούλου, Ἐ. Δημητριάδου, Μ. Εὐαγγελينوῦ, Σ. Εὐθυμίου, Σ. Ζαφείρη, Μ. Ζαχαροπούλου, Ἐ. Ζώη, Δ. Κάλιατζόγλου, Κ. Καλομπάτσου, Τ. Καλπακλῆ, Ἀ. Καπούλα, Μ. Καστορίνη, Ἐ. Κοκκινάκου, Β. Κοσμᾶς, Ἀ. Κρίκη, Ἐ. Μάλλιαρη, Π. Μαχαίρα, Ἐ. Λαμοδέτη, Ἐ. Λυρώνη, Β. Παπαδόπουλος, Δ. Πάτης, Ν. Πεγιοῦδης, Θ. Σαρδέλη, Σ. Σιαφάκα, Μ. Σιταρᾶ, Δ. Σκουλαρίκη, Μ. Σουροπάνη, Ἀ. Σφυρῆ, Χ. Ταμπάκη, Δ. Τεμπονέρας, Π. Τσίλογιάννη, Μ. Τύρου καὶ Ἀ. Χριστοφορίδης.

2. Γιὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴ δυτικὴ στοὰ βλ. Χρ. ΣΟΓΓΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1997, 163, εἰκ. 1-3, πίν. 916· ΠΑΕ 1998, 143-146 καὶ 150, εἰκ. 1-2, πίν. 84, 85α καὶ 86α· ΠΑΕ 2000, 149-150, Ἔργον 2000, 82, εἰκ. 87 καὶ 90.

Εἰκ. 1: Κάτοψη τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης.

Εἰκ. 2: Πρυτανεῖο, δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ, νότιος περίβολος, ἀνατολικὸς πύργος τῆς κύριας εἰσόδου στοῦ Ἱεροῦ, ἐπίμηκες οἰκοδόμημα πρὸ τοῦ νοτίου περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ.

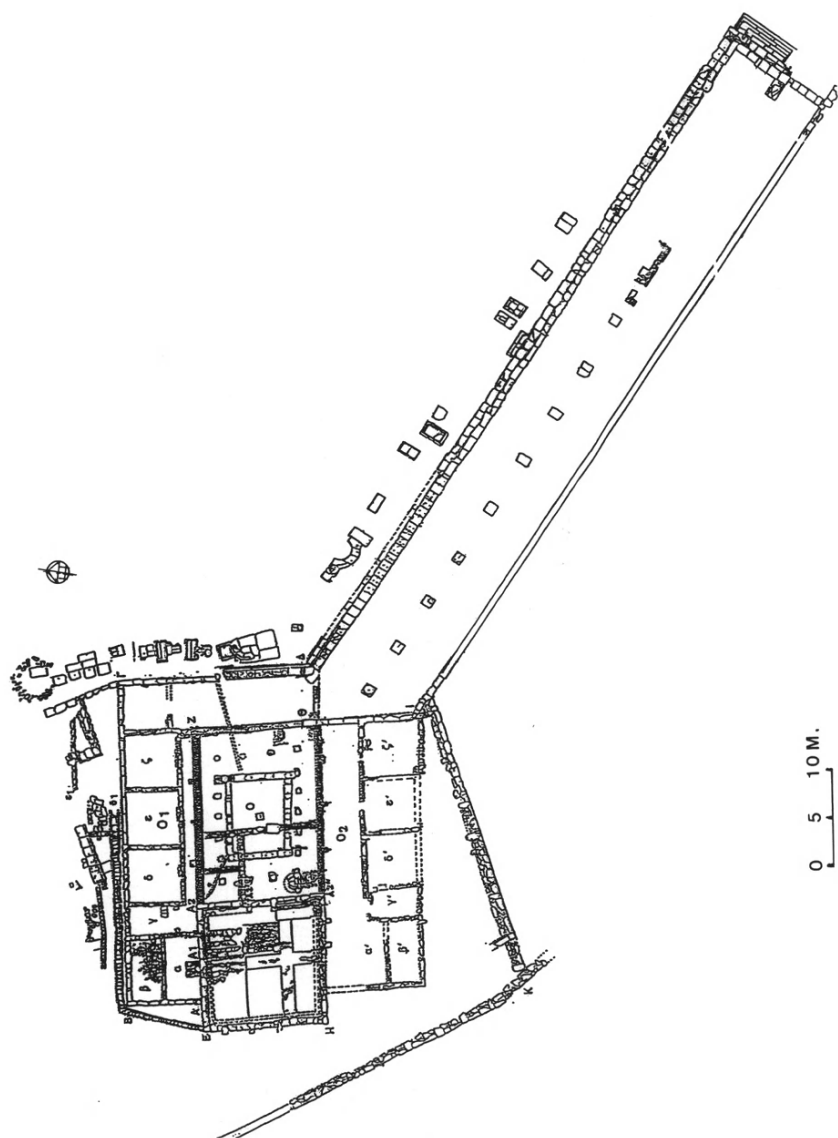
ρεοβάτη, ὅκτῳ βάσεις κίωνων ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας καὶ ἔξι βάθρα πρὸ τῆς ἀνατολικῆς τῆς μακρᾶς πλευρᾶς. Ἐπίσης εἶχε διαπιστωθεῖ ὅτι τὸ νοτιοδυτικὸ σκέλος τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ., ἀποτελεῖ τὴ δυτικὴ, ὀπίσθια, μακρὰ πλευρὰ τῆς στοᾶς.

Κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα ἤλθαν στὸ φῶς ἡ 9ῃ καὶ ἡ 10ῃ βάση τῶν κίωνων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς δυτικῆς στοᾶς, μὲ τὸ γνωστὸ μετακίονιο διάστημα τῶν 4.30 μ. Ἐπὶ τῆς τελευταίας βάσεως καὶ στὸν ἄξονα τῆς κιονοστοιχίας, baίνει μεταγενέστερη τοιχοποιία, ἀμελοῦς κατασκευῆς (πίν. 536), τὸ βόρειο τμήμα τῆς ὁποίας στρέφεται πρὸς Δυσμᾶς, ἐνῶ τὸ νότιο, σύμφωνα μὲ τὰ ὑπάρχοντα σποραδικὰ λείψανα, πιθανότατα ἐκτεινόταν ἕως τὴ νότια στενὴ πλευρὰ τῆς δυτικῆς στοᾶς (βλ. εἰκ. 2-3, πίν. 536).

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ὁλοκληρώθηκε ἐπίσης ἡ ἀποκάλυψη τοῦ στερεοβάτη τῆς δυτικῆς στοᾶς, τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ ὁποίου ἀνέρχεται σὲ 79 μ. Ὁ στερεοβάτης ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο παράλληλες σειρὲς δρομικῶν λιθοπλίνθων διάφορων μεγεθῶν, συνολικοῦ πλάτους 1.60 μ. (βλ. εἰκ. 2-3, πίν. 53α, 54α). Ἡ τοιχοποιία αὐτὴ συνεχίζεται καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νότιας στενῆς πλευρᾶς τῆς στοᾶς. Στὸ δυτικὸ τμήμα ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος τρόπος δόμησης μὲ τὸ νοτιοδυτικὸ σκέλος τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου³ τοῦ Ἱεροῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μιὰ σειρὰ λιθοπλίνθων, πλάτους 0.70 μ. Τὸ γεγονός αὐτό, ὅπως καὶ ἡ ὀργανικὴ σύνδεση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς στοᾶς μὲ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροῦ (βλ. πίν. 546) μαρτυροῦν σύγχρονη κατασκευή, πιθανὸν ἀρχαιότερη τῆς στοᾶς. Ἡ κατασκευὴ τοῦ στερεοβάτη τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς στοᾶς πιθανῶς ἀνήκει σὲ νεώτερη οἰκοδομικὴ φάση.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νότιας στενῆς πλευρᾶς τῆς δυτικῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε μνημειακὴ κλίμακα, ἡ ὁποία ἐκτείνεται πρὸ αὐτῆς σὲ

3. Γιὰ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροῦ (ἀρχαιότερο καὶ νεώτερο) βλ. C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878) 25, πίν. I. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ - Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Τὸ ἱερόν τῆς Δωδώνης, Α. Ἱερὰ Οἰκία, ΑΕ 1959, 18, σημ. 3, πίν. 4, εἰκ. 15. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Τὸ Ἱερό τῆς Δωδώνης, ΑΔ 16, 1960, 13, πίν. 6, ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1966, 80-81, ΠΑΕ 1973, 89-90, Ἔργον 1966, 83. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Δωδώνη, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγός (Ἰωάννινα 1998) 78-80.

Εἰχ. 3: Πρυτανεῖο, δυτική στοὰ τοῦ Ἱεροῦ, νότιος περίβολος, ἀνατολικὸς πύργος τῆς κύριας εἰσόδου στοῦ Ἱεροῦ, ἐπίμηκες οἰκοδόμημα πρὸ τοῦ νοτίου περιβάλλου τοῦ Ἱεροῦ, μεῖ ὑποδήλωση τῆς σύγχρονης περιφράξης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

μῆκος 6.16 μ. καὶ πλάτος 2 μ. Ἀπὸ τὴ διάταξη τῶν ἑξὶ ἀναβαθμῶν ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς προκύπτει ὅτι ἡ ἄνοδος στὴν κλίμακα ἦταν δυνατὴ, τόσο ἀπὸ τὴ νότια κύρια πλευρὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ (πίν. 55α-6). Ἡ βαθμιδωτὴ διαμόρφωση τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ νότιου μετώπου τῆς κλίμακας δὲν συνεχίζεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ, ἡ ὁποία παρουσιάζει σχεδὸν ἐνιαῖο μέτωπο ποὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴν πρόσβαση. Εἶναι πιθανόν, ἡ ἀπότομη ἀπόληξη τῶν βαθμίδων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς κλίμακας νὰ συνδέεται μὲ τὴ διαφορὰ κατασκευῆς ποὺ παρατηρεῖται μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς στοᾶς, ἢ ἐνδεχομένως μὲ τὶς μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις ποὺ διαπιστώθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοᾶς (πιθανὴ ἐσωτερικὴ διαίρεση κατὰ μῆκος). Ἡ χρονολόγηση τῶν διαφορετικῶν, τριῶν πιθανότατα, οἰκοδομικῶν φάσεων ποὺ διαπιστώθηκαν, θὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο τῆς μελλοντικῆς ἔρευνας.

Μικρότερη κλίμακα δύο βαθμίδων ἀποκαλύφθηκε περὶ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς στοᾶς, περίπου στὸν ἄξονα τοῦ 7ου καὶ 8ου μεταξιοῦ διαστήματος καὶ σὲ ἀπόσταση περὶ τὸ 1 μ. ἀπὸ τὸ σχεδὸν προκείμενο βάθρο ἀρ. 3 (εἰκ. 2-3, πίν. 54α, 56α). Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἀπόσταση, ὅπως καὶ ἡ θέση τοῦ βάθρου πρὸ τοῦ νότιου τμήματος τῆς κλίμακας, ἐγείρει προβληματισμὸ γιὰ τὴ μεταξὺ τους σχέση, ἡ ὁποία ἀπομένει νὰ διερευνηθεῖ.

Πρὸ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς (πρόσοψης) τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ, στὸ τμῆμα ποὺ ἀνασκάφηκε, ἤλθαν στὸ φῶς ἑξὶ ὀρθογώνια βάθρα (εἰκ. 2-3 καὶ ἐνδεικτικὰ πίν. 56α-6, 57α). Συνολικά, μπροστὰ ἀπὸ τὴ στοὰ τοῦ πρυτανείου καὶ ἀπὸ τὴ συνεχόμενη δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ, ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ δώδεκα βάθρα κατὰ χώραν καὶ ἓνα καταχωσμένο⁴ (εἰκ. 2-3). Τὰ βάθρα πρὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς ἔχουν βρεθεῖ σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει μεγαλύτερο βάθος πρὸς τὰ νότια, γεγονός ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ἔδαφος στὸν χώρὸ τῆς πλατείας τοῦ Ἱεροῦ ἦταν ἐπικλινές. Ὅπως διαπιστώθηκε, ἡ φυσικὴ αὐτὴ κλίση τοῦ ἐδάφους διακόπτεται στὸ ὕψος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου ἀπὸ τὴν κατασκευὴ μεγάλου ἐπιπέδου (ἀνδῆρου Κ), πρὸ τοῦ τεμένους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ οἰκοδομοῦνται ἡ ἱερὰ οἰκία καὶ οἱ ἄλλοι ναοί (εἰκ. 1 καὶ 2).

4. Χρ. ΣΟΓΑΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1998, 148-149, σημ. 13, πίν. 84, 85α. ΠΑΕ 1999 καὶ 2000. Ἔργον 2000, 82, εἰκ. 87 καὶ 90.

Ἀπὸ τῇ μελέτῃ τῆς στρωματογραφίας καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων προέκυψε ὅτι τὸ νότιο τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς παρέμεινε ἀδιατάρακτο ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Κ. Καραπάνου. Ἀπὸ τὸν χώρο αὐτὸν προέρχονται πλούσια κεραμική, χάλκινα ἐλάσματα, ἀποτμήματα ἐνσφράγιστων κεράμων μὲ ἐπιγραφές ΕΠΙ ΦΟΡΜΙΣΣΚΟΥ⁵, πήλινα ὑποστηρίγματα ἀγγείων (πύραυνα)⁶ κ.ἄ.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων εὐρημάτων ἀπαντοῦν χάλκινα⁷ καὶ σιδερένια ἐξαρτήματα καὶ ἐργαλεῖα, ἐφελίδες, τρία χάλκινα νομίσματα, πήλινες ἀγνύθες⁸ μὲ σφραγίσματα, κ.ἄ.

Σὲ ἀπόσταση 35 μ. νότια τῆς δυτικῆς στοᾶς ἐντοπίστηκε τμήμα τοῦ νότιου περιβόλου καὶ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ πύργου τῆς κύριας πύλης εἰσόδου⁹ στὸ Ἱερό (εἰκ. 1-3, πίν. 576). Ὁ νότιος περίβολος ἀνασκάφηκε σὲ μῆκος 4.50 μ., ἐνῶ μὲ ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς ἤλθαν στὸ φῶς σποραδικὰ λείψανα σὲ ὅλο τὸ μῆκος του, τὸ ὁποῖο ἀνέρχεται σὲ 80 μ. Ἐπίσης ἀνασκάφηκε τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ πύργου, ἐσωτερικοῦ μήκους 7.85 μ., τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ὀρθογώνια κάτοψη (εἰκ. 1-3, πίν. 576). Μετὰ τὴν ἀποκά-

5. Α. VLACHOPOULOU-OIKONOMOU, Τὰ σφραγίσματα κεραμίδων ἀπὸ τὸ Ἱερό τῆς Δωδώνης, *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, 1991*, ἐκδ. Ν. WINTER, *Hesperia*, Suppl. XXVII, 1994, 210-213, πίν. 74-75, 76α.

6. Πήλινα ὑποστηρίγματα κεραμικοῦ κλιβάνου βρέθηκαν ἐπίσης στὶς ἐπιχώσεις τοῦ Θεάτρου καὶ τοῦ Βουλευτηρίου. Σχετικὰ βλ. Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, Ἀνάγλυφοι σκύφοι ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Δωδώνης, *Πρακτικά Δ' Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμική, Μυτιλήνη 1994* (Ἀθήνα 1997) 340, σημ. 95.

7. Παρόμοια χάλκινα ἐξαρτήματα ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Κ. Καραπάνο. Σχετικὰ βλ. C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878) 99, πίν. LII₂₅ καὶ LIII₂₁.

8. Γενικὰ γιὰ ἀγνύθες ἀπὸ τὴν Ἠπειρο βλ. Χρ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ, Ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τῶν ἀγνύθων, *Δωδώνη* 21, 1992, 1, 456-496· ἡ ἴδια, *Seal Impressions on Loomweights from Cassope/Epirus. The Numismatic Types*, BCH Suppl. 29, 1996, 497-509· ἡ ἴδια, *Loomweights from Cassope/Epirus. II. Inscribed, Incised and Impressed*, *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du IIIe Colloque International de Chantilly*, 1996 (Paris 1999) 135-145, εἰκ. 1-10.

9. Πιθανὴ ἀναπαράσταση τῆς κύριας εἰσόδου στὸ Ἱερό τῆς Δωδώνης ἀπὸ Νότο, μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τοῦ Καραπάνου: Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, *Δωδώνη, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγός* (Ἰωάννινα 1998) 78, εἰκ. 35-36.

λυψη τοῦ ἀνατολικοῦ πύργου διαπιστώθηκε ὅτι ὁ δυτικὸς πύργος τῆς κύριας εἰσόδου τοῦ Ἱεροῦ βρίσκεται ἐκτὸς τῆς περιφραξῆς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Ἐκτὸς τῆς περιφραξῆς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἐκτείνεται ἐπίσης καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα ἐπιμήκους κτιρίου, τοῦ ὁποῖου ἡ βόρεια πλευρά (Α-Β) ἐντοπίστηκε μὲ ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς ἐκτὸς τοῦ νότιου περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ καὶ σὲ ἀπόσταση περὶ τὰ 20 μ. νότια ἀπὸ αὐτόν (εἰκ. 1-2). Οἱ ὑπολογιζόμενες διαστάσεις τοῦ κτιρίου καὶ ἡ θέση του ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι ἐνδεχομένως ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ Γυμνασίου τῆς Δωδώνης.

ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 58-75)

Οι έργασίες στην Μινώα Άμοργου κατά τὸ 2002 πραγματοποιήθηκαν χάρις στην παλαιὰ δωρεά (1999) τοῦ Ἰδρύματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ», καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων*.

Μολονότι σοβαροὶ προσωπικοὶ λόγοι δὲν επέτρεψαν τὴν διενέργεια τῆς προγραμματισμένης, ἐγκεκριμένης ἀπὸ τὸ ΥΠΠΟ, συμπληρωματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, πραγματοποιήθηκαν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες:

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΟΙ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

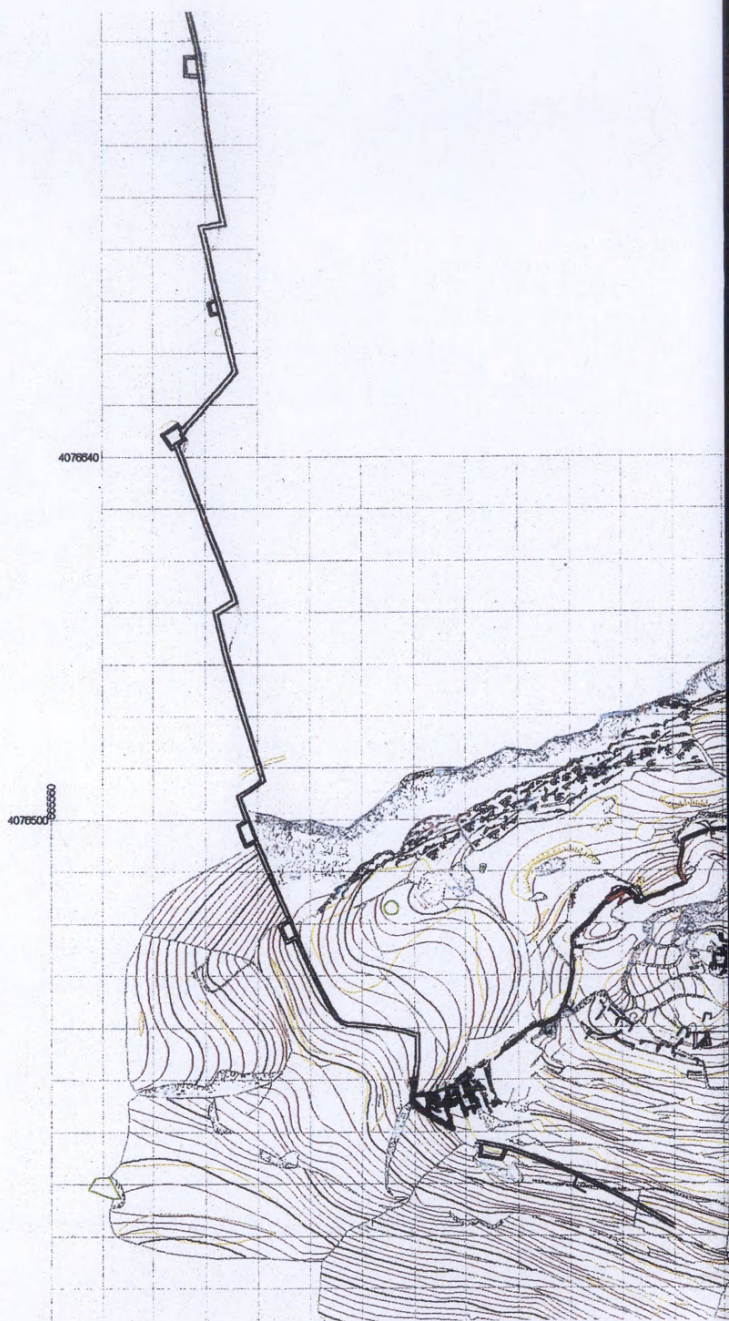
Στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀπαραίτητους ἐπιφανειακοὺς καθαρισμούς, τὴν ἐπιβεβλημένη ἐτήσια μέριμνα γιὰ τὴν προστασίαν ὅλων τῶν ἀνεσκαμμένων λειψάνων στὴν Κάτω πόλη, στὴν ἀκρόπολη καὶ στὸ τεῖχος, καθὼς καὶ τῶν ἀδιάβατων ἀπὸ τὴν αὐτοφυῆ βλάστηση μονοπατιῶν, ἔγινε στερέωση τοῦ κονιάματος στὸν ἐσωτερικὸν χώρον, στὰ τοιχώματα καὶ στὸν πυθμένα τῆς δεξαμενῆς¹ (πίν. 58α-β), ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 2001 στὴν δυτικὴ κλιτύ, ἀνατολικά τοῦ τριγωνικοῦ πύργου.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ

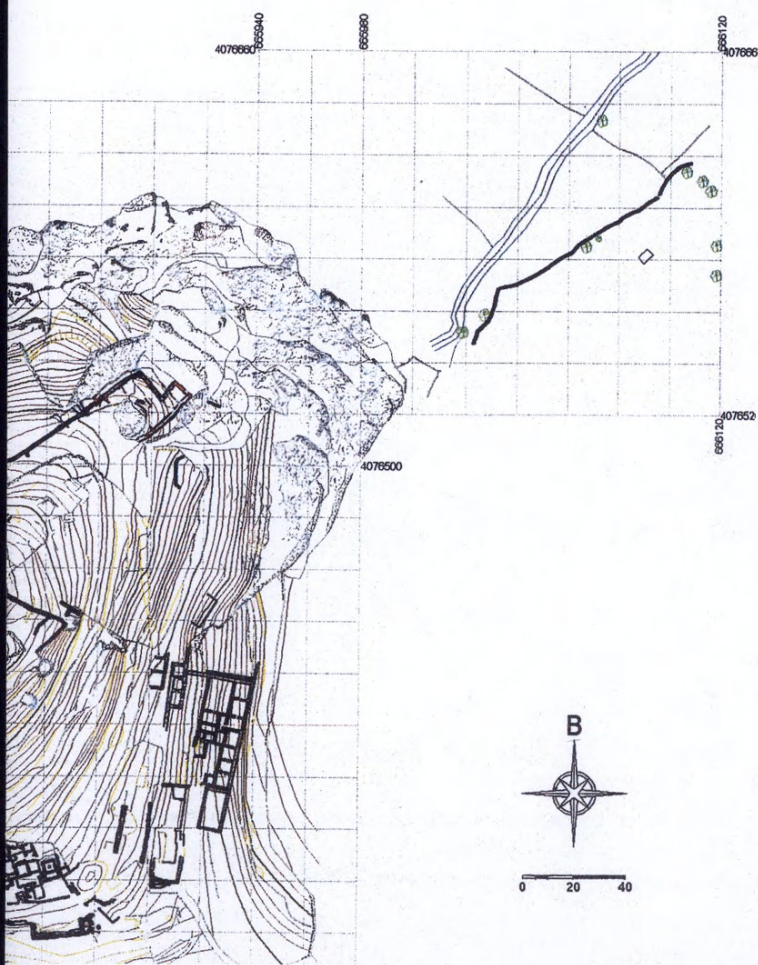
Ἐφέτος ὁλοκληρώθηκαν ἀπὸ τὸν Γ.Ν. Μακρῆ, Α.Τ.Μ. τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, τὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα στὴν βόρεια κλιτύ (εἰκ. 1), ὅπου τὸ 2001 ἀποκαλύφθηκαν σημαντικὰ κατάλοιπα τοῦ βόρειου ὀχυρω-

* Θερμές εὐχαριστίες ἐκφράζω σὲ ὅλους τοὺς χρηματοδότες.

1. Βλ. Ἔργον 2001, 69, εἰκ. 68, ἀρ. 3 καὶ σ. 72 εἰκ. 72.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ διάγραμμα μετὰ τὸν

ο ὀχυρωτικό περίβολο (σχ. Γ. Μακρῆ).

τικοῦ περιβόλου² (πίν. 59α-β), καθὼς καὶ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν φυσικῶν βράχων στὴν Α. καὶ ΒΑ. κλιτὺ τοῦ βουνώδους λόφου, καθὼς καὶ τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν λειψάνων ἀρχαίων τοίχων, ποὺ ἀποκάλυψε ἡ πυρκαϊὰ τὸ θέρος τοῦ 2000 καὶ πιθανότατα ἀνήκουν στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ ὄχυρω-
 τικοῦ τείχους³. Ἐπὶ πλέον, ἐξ αἰτίας τῆς εὕρεσης σημαντικῶν γλυπτῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (βλ. παρακ. 93 κέ.) στὰ χαμηλότερα ἄνδхра τῆς νότιας κλιτύος, συμπληρώθηκαν οἱ πινακίδες τοῦ τοπογραφικοῦ διαγράμματος νοτίως τῆς κάτω πόλεως.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ λίθινα θραύσματα, ἐντοιχισμένα ἢ πεσμένα σὲ λιθοσωρούς, ποὺ ἐπισημάναμε στοὺς ἄσκαφους ἀγρούς στὴν νότια κλιτὺ, ἐκτὸς τοῦ τείχους τῆς πόλεως, ἐνδεικτικὰ⁴ ἀναφέρω ἓνα κομμάτι γλυπτοῦ⁵ ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο (πίν. 60α-β) στὸν ἀγρὸ Ἰ. Κωθαίου, καθὼς καὶ μία εὐμεγέθη, δυσμετακίνητη⁶ λόγῳ βάρους, λίθινη πλάκα ἐλαιοτριβείου Ν ἀπὸ τὸν ἀγρὸ Ἐ. Ἰ. Δεσποτίδη (πίν. 61α-β).

Ξεχωριστὴ σημασία ἔχει ἡ ἀποτοίχιση «τῆς μαρμαρένιας πέτρας», ποὺ εἴχαμε ἐντοπίσει στὰ πρῶτα κιόλας χρόνια (1979-1981) τῶν συστηματικῶν ἐξερευνητικῶν περιοδειῶν μας⁷, νότια ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως στὴν κατηφορικὴ ἀδόμητη πλαγιά, μέσα στὸ τότε κατάφυτο χωραφάκι τοῦ Γ. Δ. Γαβαλᾶ, γνωστὸ ὡς ποτιστικὸ τοῦ Τσεμπέρη⁸. Ἡ πέτρα ἦταν κτισμένη σὲ

2. Βλ. Ἔργον 2001, 64 εἰκ. 3, ἀρ. 1. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἀμοργὸς Ι (2002) 276 στὸ ἐξῆς Ἀμοργὸς Ι, 276-278, εἰκ. 277.

3. Ἀμοργὸς Ι, 276.

4. Ἀπὸ περισυλλογῆς προέρχονται καὶ τὰ μαρμάρινα θραύσματα ἀρ. εὐρ. Μ02/Λγ 6-7, 9, 12-22.

5. Μεταφέρθηκε στὴν Νέα Ἀποθήκη Λιθίνων στὴν Μινώα (βλ. παρακ. σ. 96).

6. Λόγῳ ἐλλείψεως ὑλικοτεχνικῆς ὑποδομῆς παρέμεινε, πρὸς τὸ παρόν, στὸν ἀγρὸ.

7. Τόσον στὸ ποτιστικὸ, ὅσον καὶ στὸ ὄμορο «λιόφυτο τοῦ Συνοδινοῦ», εἴχαμε περισυλλέξει ὅστρακα διαφόρων ἐποχῶν καὶ κυρίως καταγράψαι πολλὰ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ καὶ ἐντοιχισμένα οἰκοδομικὰ μέλη (βλ. παρακ. σ. 93).

8. Βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΝΔ ἀπὸ τὰ σπίτια Στὰ Μάρμαρα καὶ ΒΑ ἀπὸ τὸν ὄρμο Φοινικιές.

ἀναλημματικὸ χωροφότοιχο (πίν. 62α), ἀποτοιχίστηκε (πίν. 62β) ἀπὸ τὸν τέως φύλακα Ἀρχαιοτήτων Σ. Γιαννακό, καὶ μὲ πάμπολλες δυσκολίες μεταφέρθηκε (πίν. 63α-β) στὴν ἀποθήκη γλυπτῶν στὴν Χώρα⁹.

Ἡ εὐμεγέθης¹⁰ μαρμαρόπετρα (μέγιστου σωζ. ὕψ. 0.87 μ.), σώζει σὲ καλὴ σχετικὰ κατάστασι ἀνάγλυφῃ ἀνδρική ἱματιοφόρο μορφή¹¹ (πίν. 64), ἀκέφαλῃ, μὲ σπασμένους τοὺς βραχίονες καὶ τὰ κάτω ἄκρα ἀπὸ τὸ μέσον περιπου τῆς κνήμης. Ἀπὸ τὸ σωζόμενον περίγραμμα στὴν δεξιὰ πλευρὰ τῆς πλάκας (πίν. 64γ) διαπιστώνεται πὺς ὁ δεξιὸς βραχίον τῆς μορφῆς ἦταν λυγισμένος στὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ χέρι ἀκουμποῦσε στὸ δεξιὸ ἰσχίον. Κάτω ἀπὸ τὴν δεξιὰ μασχάλη σώζεται ἡ παρυφὴ τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει ἀπὸ τὴν ράχη, ἀφήνει γυμνὸ τὸ ἄνω δεξιὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ, καλύπτει ἐν μέρει τὸ δεξιὸ ἰσχίον, φέρεται λοξὰ μαζεμένο ἐπάνω ἀπὸ τὸν ὄμφαλὸ καὶ ἀναδιπλούμενο καταλήγει στὸ ἀριστερὸ στήθος κοντὰ στὴν μασχάλη. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ εἶναι εὐδιάκριτα τὰ λείψανα τοῦ λυγισμένου στὸν ἀγκῶνα ἀριστεροῦ βραχίονος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διατηροῦνται ἐν μέρει ἡ ὠλένη καὶ τὸ ἐσωτερικὸ περίγραμμα τῆς ρίζας τοῦ πήχεως (πίν. 64β). Μὲ τὸ ἀποκομμένο ἀριστερὸ χέρι πιθανῶς συγκατατοῦσε στὸ ὕψος περίπου τοῦ ἀριστεροῦ στήθους τὸ ἀναδιπλούμενο πολὺπτυχο ἱμάτιον, ποὺ καλύπτει τὸν ὦμον καὶ πέφτει σὰν χειρίδα στὸ ἄνω μέρος τῆς ὠλένης. Ἡ ἐλλείπουσα κεφαλὴ ἀσφαλῶς θὰ παρακολουθοῦσε τὴν κίνησιν τοῦ σώματος, τὴν στάσιν τοῦ ὁποῖου καθορίζουν μὲ βεβαιότητα τὰ σωζόμενα ἰσχυρὰ σκέλη, τὸ δεξιὸ στάσιμον, τὸ ἀριστερὸ ἄνετον, ποὺ διαγράφονται κάτω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα.

Ἄν καὶ λείπουν τὰ χαρακτηριστικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ὀδηγοῦσαν στὴν ἀσφαλὴ διάγνωσιν τῆς ταυτότητος τῆς εἰκονιζόμενης μορφῆς, τὸ ἔνδυμα, τὸ σχῆμα, ὁ ρυθμὸς καὶ ἡ στάσις ἐπιτρέπουν τὸν συσχετισμὸ μὲ θεϊκὴ ἢ ἥρωικὴ μορφή. Παρόμοια στάσις καὶ ἔνδυσις ἀπαντῶνται κυρίως στὶς πολυάριθμες εἰκόνες τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹² καὶ τοῦ Ἀμφια-

9. Καθαρίστηκε καὶ συντηρήθηκε ἀπὸ τὸν Σερᾶφ. Κορώση.

10. Ἀρ. εὗρ. Μ02/Λγ1. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.87 μ., μέγ. σωζ. πλ. 0.34 μ., μέγ. πᾶχ. ἀναγλύφου 0.19-0.20 μ., μέγ. σωζ. πᾶχος πλάκας 0.06 μ.

11. Ἔργον 2002, 46, εἰκ. 43 (ἐκ παραδρομῆς ἔχει τυπωθεῖ ἀνάποδα).

12. G. HEIDERICH, *Asklepioi* (διδακτ. διατριβή, Freiburg 1966) καὶ γενικὰ *LIMC II* (1984), 879 κέ. λ. *Asklepios* (B. HOLTZMANN). Βλ. ἐπίσης, Π. ΘΕΜΕΛΗ, Ἑρετριακὲς

ράου¹³, εἶναι ὅμως κοινές καὶ σὲ ἄλλες θεότητες, ὅπως τοῦ Διονύσου¹⁴, τοῦ Διός¹⁵, τοῦ Ἀπόλλωνος¹⁶, ἀλλὰ καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου¹⁷, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ σὲ ἐπιτάφιος¹⁸ στῆλες.

Γιὰ τὴν χρονολόγησή μοναδικὸ ἔρεισμα ἀποτελεῖ τὸ τεχνοτροπικὸ ἰδίωμα. Ἡ κατ' ἐνώπιον στάση τοῦ ἡμίγυμνου ἀνδρικοῦ σώματος καὶ τὸ ὑψηλὸ ἔξαρμα τοῦ ἀναγλύφου προσδίδουν στὴν μορφὴ ἀγαλματικὴ ὑπόσταση. Μολονότι δὲν ἀντιγράφεται ἓνας συγκεκριμένος ἀγαλματικὸς τύπος, ἀναμφισβήτητη εἶναι ἡ ἐξάρτηση τοῦ γλύπτη ἀπὸ μιὰ πρωτότυπη κλασσικὴ δημιουργία. Παρὰ τίς ἀποκρούσεις καὶ τίς φθορὲς τῆς ἐπιδερμίδας εὐκολὰ διακρίνεται ἡ δεξιότης τοῦ γλύπτη στὸν διαφορισμὸ τῶν ἐπὶ μέρους λεπτομερειῶν τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἐπιπέδων ποὺ δημιουργοῦν οἱ πτυχές τοῦ ἐνδύματος¹⁹, καθὼς καὶ τὸ σφιχτὸ καὶ συνάμα ἐλαστικὸ πλάσιμο τῆς νεανικῆς σάρκας, γνωρίσματα τῆς τέχνης τοῦ ὄψιμου 4ου π.Χ. αἰ. ἀλλὰ καὶ τοῦ ὕστερου ἑλληνιστικοῦ «ροκοκό».

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν τύπο καὶ τὴν θέση τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸν ὁποῖον προέρχεται τὸ ἀνάγλυφο, λείπουν ἀκόμα οἱ ἐξωτερικὲς ἐνδείξεις ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν

λατρεῖες, στὸ Φίλια Ἔπη εἰς Γεώργιον Μυλωνᾶν (1987) 111 κέ. κυρίως σημ. 41, πίν. 366. Πρβ. καὶ Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, στὸ Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (1997) 47-48, ἀρ. κατ. 29 πίν. 58-61.

13. Βλ. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Ὁ Ὀρωπὸς καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου (1968) 124 ἀρ. 27 πίν. 446. Τοῦ ἴδιου, Ὁ Δῆμος Ραμνοῦντος Ι. Τοπογραφία (1999) 317-318 εἰκ. 227.

14. LIMC III 2 (1986) 308 εἰκ. 126a-c, 309 εἰκ. 129, λ. Dionysos.

15. LIMC II 2 (1984) 239 εἰκ. 691a, λ. Zeus.

16. LIMC VIII 2 (1997) 230 εἰκ. 250, λ. Apollo.

17. Μ. BIEBER, *The Portraits of Alexander The Great in Greek and Roman Art* (1964). Ε. AKURGAL, *Griechische und römische Kunst in der Türkei* (1987) 113 πίν. 187.

18. Πρβ. Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, στὸ Κατάλογος Γλυπτῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (1997) 29-30, ἀρ. κατ. 15, εἰκ. 37 (ἔργο τοῦ πρώιμου 4ου π.Χ. αἰ.). Γιὰ τυπολογικὰ συγγενῆ παραδείγματα στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους βλ. MARIE-THERÈSE COULLLOUD, *Reliefs funéraires des Cyclades*, BCH 98, 1974 (I Études), 438, ἀρ. κατ. 32 εἰκ. 35, 441 ἀρ. κατ. 33 εἰκ. 36, 456 ἀρ. κατ. 52 εἰκ. 53, 459 ἀρ. κατ. 53 εἰκ. 55.

19. Γιὰ τὸ ἐνδύμα πρβ. τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ ὄψιμου 4ου αἰ. στὴν Κοπεγχάγη: METTE MOLTESSEN, *Catalogue. Greece in the Classical Period*, Ny Carlsberg Glyptotek (1995) 144 ἀρ. 76 μὲ βιβλιογραφία (τύπος ἤρωος ἢ θεοῦ).

τὴν συναγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων. Ἔτσι, ὑποθέτομε, μὲ πολλές βέβαια ἐπιφυλάξεις, πὼς ἀνῆκε σὲ μνημειακὸ βωμό.

Οὕτε ὅμως γιὰ τὴν θέση τοῦ μνημείου ὑπάρχουν στοιχεῖα. Πρὸς τὸ παρόν, δὲν γνωρίζομε μὲ βεβαιότητα ἐὰν ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπερκείμενη (πίν. 636) πόλη τῆς Μινώας ἢ ἐὰν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσομε καὶ κτιριακὰ κατὰ-λοιπα στὴν διάσπαρτη μὲ οἰκοδομικὰ μέλη περιοχῇ, ὅπου βρέθηκε τὸ ἀνάγλυφο (εἰκ. 2α). Μολονότι λιγοστὰ ὀπωροφόρα δέντρα καὶ ἐλιές καὶ κυρίως ἡ ἄγρια, αὐτοφυῆς βλάστηση²⁰ ποὺ θέριεψε ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἐγκατάλειψη, δυσχεραίνουν τὸν ἀσφαλῆ ἐντοπισμὸ κτιριακῶν λειψάνων στὸ ποτιστικό, οἰκοδομικὰ μέλη, ἐντοιχισμένα ἢ πεσμένα, κυρίως οἱ ἐπιμελῶς λαξευμένες λιθοπλίνθοι²¹ (εἰκ. 3-4), ἡ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὴν ἀρχαία πόλη καὶ μὲ τὸν ὄρμο Φοινικιές²², καθὼς καὶ ἡ ὑπὴνευμη θέση μὲ τὸ τρεχούμενο, βρυσικὸ νερό, ἐπιτρέπουν τὴν ἀναζήτηση ἀρχαίου Ἱεροῦ.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τίς καλοδοουλεμένες λιθοπλίνθους (εἰκ. 3-4), στὸν ὄμορο ἀγρό, γνωστὸ ὡς τὸ λόφουτο τοῦ Ν. Συνοδινοῦ, εἶναι ὁρατὰ καὶ ἄλλα οἰκοδομικὰ μέλη (εἰκ. 26), κατεργασμένοι λίθοι, ἐντοιχισμένοι στὸ σπιτάκι (πίν. 65α-6), στὴν στέρνα (εἰκ. 26, πίν. 65α), ἢ σὲ διαχωριστικούς χωραφότοιχους, καὶ διάσπαρτοι στὸ χωράφι, καλυμμένοι ἀπὸ τὴν ἄγρια βλάστηση (εἰκ. 5-6). Ἀνάμεσα στὰ διάσπαρτα λίθινα μέλη ξεχωρίζουν δύο θαύσματα²³ μαρμάρινης βάσης ἢ ἐπικράνου (εἰκ. 5-6), καθὼς καὶ εὐάριθμα σπαράγματα ἀπὸ μαρμάρινα γλυπτά (πίν. 66α-γ) ποὺ περισυλλέξαμε²⁴ κατὰ τὴν τελευταία, συστηματικὴ ἐξερεύνηση τῶν ἀγρῶν Γ. Δ. Γαβαλᾶ καὶ Ν. Συνοδινοῦ (περιοδεῖα Αὐγου-στος 2002).

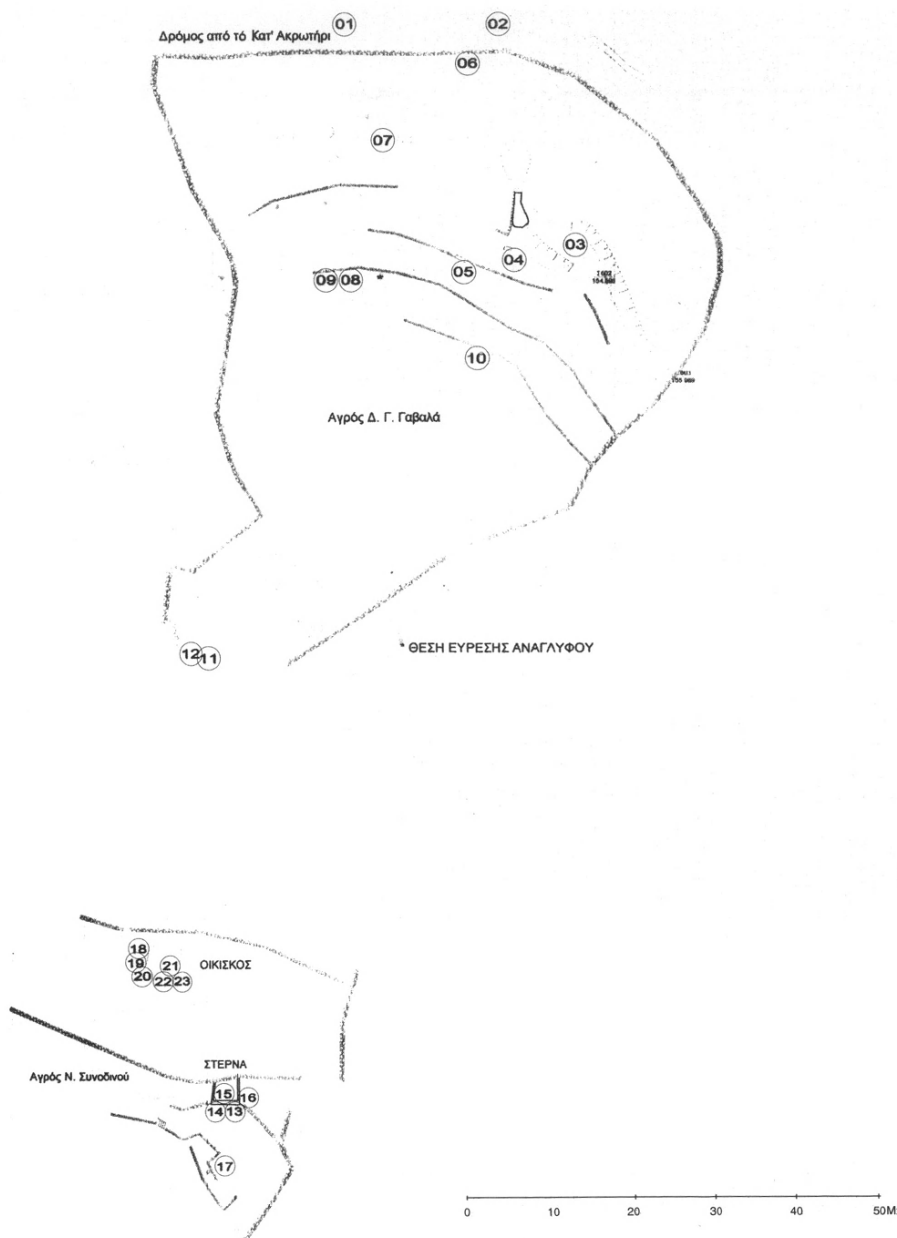
20. Ἐνδεικτικὰ βλ. πίν. 636.

21. Ἀρ. 4 καὶ 5· ἡ ἀποτοίχιση τοῦ ἀναγλύφου ὑπαγόρευσε τὴν φωτογραφικὴ τεκμηρίωση, τὴν περισυλλογὴν θραυσμάτων μαρμαρίνων γλυπτῶν (ἀρ. εὗρ. Μ02/Λγ 2-5), τὴν καταγραφήν ὅλων τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν καὶ ἐντοιχισμένων οἰκοδομικῶν μελῶν (ἀρ. 1-10, εἰκ. 2α-6), τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σχεδίαση τῶν ἀρ. 5 καὶ 4 (εἰκ. 3-4), καθὼς καὶ τὴν ἐκπόνηση τοπογραφικοῦ σχεδίου (εἰκ. 2α-6). Σημειώνω ὅτι ὅλα τὰ ἐντοιχισμένα ἢ μὴ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παρέμειναν κατὰ χώραν.

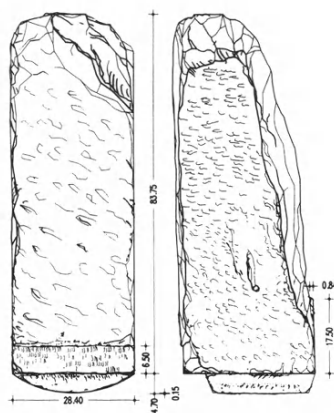
22. Ἀμοργός Ι, 167 εἰκ. 149, σ. 274, 308, 344, σημ. 833, σ. 346.

23. Ἀρ. 16 καὶ 17 (παρέμειναν κατὰ χώραν).

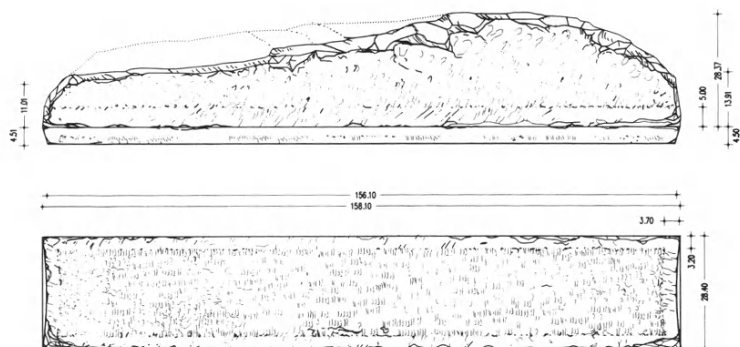
24. Μεταφέρθηκαν στὴν Ἀποθήκη Γλυπτῶν στὴν Χώρα, ὅπου κατεγράφησαν καὶ συντηρήθηκαν.

Εἰκ. 2α. Ἡ θέση τοῦ ἀναγλύφου καὶ τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν καὶ ἐντοιχισμένων οἰκοδομικῶν μελῶν στὸ ποτιστικό (ἀγρός Γ. Γαβαλά) καὶ (6) στὸ λιόφυτο (ἀγρός Ν. Συνοδινού). (Σχ. Γ. Ἀντωνίου.)

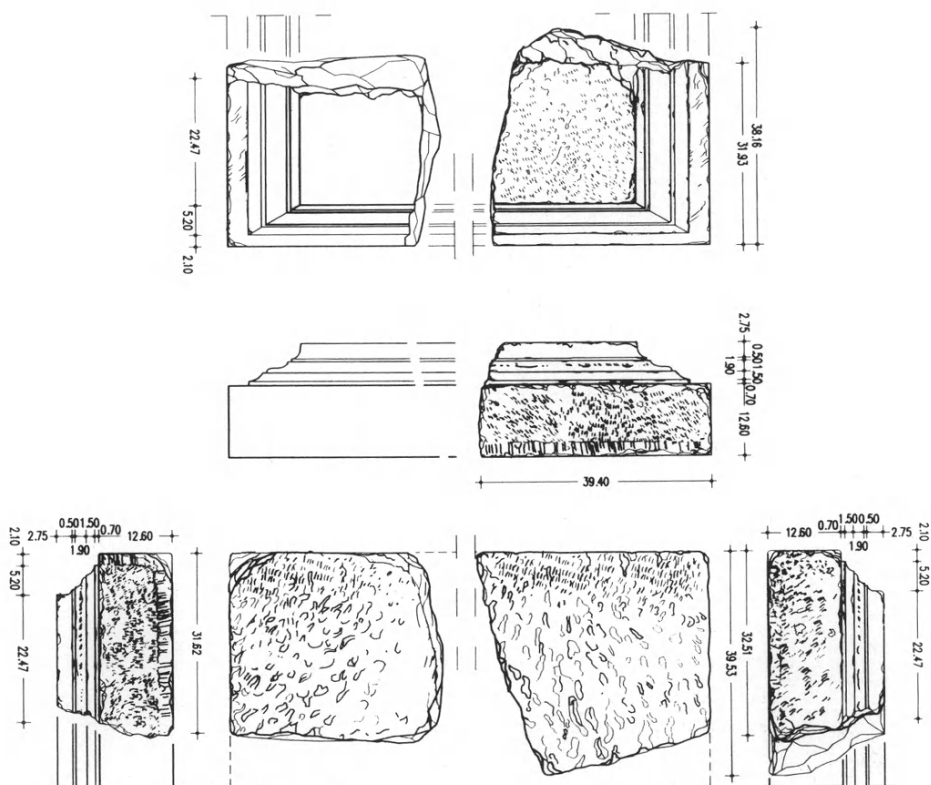
Εἰχ. 3. Λίθος 4.

Εἰχ. 4. Λίθος 5. (Σχ. Γ. Ἀντωνίου.)

Εἰκ. 5. Οἱ λίθοι 16 καὶ 17.

Εἰκ. 6. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν λίθων 16 καὶ 17. (Σχ. Γ. Ἀντωνίου.)

Πρὸς τὸ παρόν, πρὶν ἀπὸ τὴν συστηματικὴ καταγραφή, σχεδίαση καὶ μελέτη ὅλων τῶν οἰκοδομικῶν μελῶν καὶ τὴν διενέργεια διερευνητικῶν τομῶν στὰ σημεῖα, ὅπου διακρίνονται ἐπιφανειακῶς κτιριακὰ λείψανα, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστώσουμε ἐὰν ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν Μινώα ἢ ἐὰν προέρχονται ἀπὸ κάποιο ἀρχαῖο κτίσμα ἢ μνημεῖο ἐκτὸς τῆς πόλεως, στὸ ὁποῖον, ἐνδεχομένως ἀνήκει καὶ τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὴν ἀκέφαλη ἀνδρική μορφή (πίν. 62-64).

ΝΕΑ ΑΠΟΘΗΚΗ ΛΙΘΙΝΩΝ

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς παλαιᾶς κατοικίας τοῦ Λιβανοῦ στὴν Μουντουλιά

Τὸ 2002 πραγματοποιήθηκε ἡ ἀπὸ μακροῦ προγραμματισμένη διάλυση τῆς πρόχειρης ἀποθήκης, ποὺ εἶχαμε κτίσει τὸ 1989²⁵, δυτικὰ ἀπὸ τὸν Δ. τοῖχο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς (πίν. 67α-β), γιὰ τὴν προσωρινὴ φύλαξη δυσμετακίνητων, κυρίως λιθίνων, ἀνασκαφικῶν καὶ ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων (ἀρχιτεκτονικὰ μέλη – κιονόκρανα, θραύσματα κιονίσκων, ἐπίκρανα – ἐπιγραφές, λουτήρες, περιρραντήρια, ἀγάλματα, βάσεις, κονιάματα, κ.ἄ.).

Γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, μὲ δαπάνη τοῦ Ἰδρύματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ», ἐνοικιάσαμε τὴν γειτονικὴ κατοικίᾶ²⁶ τοῦ Ἰ. Κωβαίου²⁷ στὴν Μουντουλιά, ποὺ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ΝΑ τῆς Μινώας, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἐκκλησιάκι τοῦ Σταυροῦ στὰ Μάρμαρα²⁸ (πίν. 686).

Οἱ ἐργασίες²⁹ καθαρισμοῦ καὶ ἐπισκευῶν τοῦ παλαιοῦ³⁰ κτιριακοῦ

25. ΠΑΕ 1990, πίν. 171α-β.

26. Κατοικία ὀνομάζεται στὴν τοπικὴ γλῶσσα ἡ αὐτάρκης ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση: βλ. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, ΑΕ 1990, 174 σημ. 65-66 καὶ ΠΑΕ 1998, 172 σημ. 16.

27. Ὁ Ἰωάννης Κωβαῖος, γνωστὸς καὶ μὲ τὰ παρεπώνυμα Λιβανὸς καὶ Μουντουλιανός, ἦταν ὁ τελευταῖος – ἕως τὸ 1995 – μόνιμος κάτοικος τῆς Μουντουλιάς.

28. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Ἀμοργός Ι, 166, 281 σημ. 625, σ. 341, 344.

29. Τὴν συνολικὴ ἐποπτεία τῶν ἐργασιῶν εἶχε ὁ Σ. Γιαννακός.

30. Σύμφωνα μὲ ἀσφαλεῖς πληροφορίες τῶν ἐπιζώντων, ὁ κτιριακὸς πυρήνας τῆς κατοικίας ἀνάγεται στὸν 18ο αἰῶνα· ὀρισμένοι βοηθητικοὶ χῶροι καὶ τὸ ἄλῳνι (βλ. παρακ. σ. 97) κτίστηκαν μὲ μορφοδολεμένες πέτρες ποὺ μεταφέρανε ἀπὸ τὰ Παλάτια, ἅμα φύγανε οἱ Γάλλοι, προφανῶς μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ G. Deschamps τὸ 1888 (πρβ. ΠΑΕ 1981, 304-306).

συγκροτήματος, τῆς κατοικιᾶς, ἐκτάσεως 280 τ.μ. (εἰκ. 7), ἦταν δαπανηρές καὶ χρονοβόρες: ἡ ὀριστική ἐγκατάλειψη τῆς μόνιμης κατοικίας τὸ 1995, καὶ κυρίως ἡ ἀλλαγὴ χρήσης τοῦ συνανήκοντος ἀγροῦ ποὺ ἐνοικιάστηκε ὡς βοσκότοπος καὶ μάντρα αἰγοπροβάτων, προκάλεσαν σημαντικές φθορὲς κυρίως στοὺς βοηθητικούς χώρους (πίν. 68), στὸ παρακείμενο ἀλώνι (πίν. 756) καὶ στοὺς χωραφότοιχους. Μόνον οἱ παμπάλαιες φραγκοσυκιὲς καὶ μιὰ ὄρεινιά³¹ ἀντιστάθηκαν πεισματικά στὴν ἐγκατάλειψη, καὶ ἄντεξαν τὴν ἐπέλαση τῶν κατσικιῶν.

ΑΠΟΘΗΚΗ ΛΙΘΙΝΩΝ

Μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ περιβάλλοντος χώρου ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῆς πρόσφατης χρήσης, σκουριασμένα συρματοπλέγματα καὶ συσσωρευμένα πλαστικά, τσουβάλια, σπασμένα χρηστικά σκεύη καὶ ἄλλα (πίν. 68), ἄρχισαν οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀποθήκης λιθίνων στὴν θέση τοῦ σταύλου μὲ τὴν μισογκρεμισμένη στέγη (πίν. 69α) στὰ ΒΑ τῆς κατοικιᾶς, στὴν κατηφορική πλαγιά. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἐκμεταλλευτήκαμε τὰ ὑπάρχοντα οἰκοδομικά κατάλοιπα ποὺ ἦταν ἐνσωματωμένα στὴν κατοικία, τοὺς ἰσχυροὺς ξηρότοιχους (πίν. 696), καθὼς καὶ πέτρες ἀπὸ λιθωσορούς. Στὴν ὀροφὴ χρησιμοποίησαμε καὶ τὴν ξυλεία τῆς παλαιᾶς ἀποθήκης καὶ τὴν στεγάσαμε μὲ τσιμεντένια ψευτόπλακα ἀσβεστωμένη ὅπως οἱ ταραττὲς τῆς καθ'αυτὸ κατοικίας.

Ὁ διμερὴς αὐτὸς χώρος τῆς ἀποθήκης (διαστ. 9.40×4 μ.), διαμορφωμένος σὲ δύο ἐπίπεδα, σύμφωνα μὲ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους, φωτίζεται ἀπὸ τρεῖς φεγγίτες στὴν ΒΑ. πλευρά (πίν. 70α), καὶ ἀπὸ ἓνα παραθυράκι στὴν νότια καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ πανωπόρτι³². Γιὰ τὴν ἀσφαλὴ φύλαξη τῶν εὐρημάτων τοποθετήσαμε στοὺς φεγγίτες καὶ στὸ παράθυρο σιδεριεὲς καὶ πίσω ἀπὸ τὴν ξύλινη πόρτα σιδεροδοκίδες.

31. Ἀμοργός Ι, 361.

32. Τυπικὸ γνῶρισμα τῶν ἀμοργιανῶν σπιτιῶν εἶναι «ἡ πόρτα, κομμένη στὰ δύο»: τὸ κάτω τμήμα, τὸ κατωπόρτι, συνήθως παραμένει κλειστό, ἀκόμα καὶ τὸ καλοκαίρι, ἐνῶ τὸ ἐπάνω, τὸ πανωπόρτι, εἶναι σχεδὸν πάντα ἀνοιχτό.

Μετά ἀπὸ τὴν προεργασία στὴν παλαιὰ ἀποθήκη³³, τὸν ἔλεγχο τῶν ἤδη καταγεγραμμένων ἀντικειμένων, τὴν καταγραφή πρόσφατων εὐρημάτων καὶ τὴν εἰδολογικὴ ταξινόμησή τους, ὅλα μεταφέρθηκαν καὶ φυλάσσονται στὴν νέα ἀποθήκη (πίν. 706).

ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΒΟΗΘΗΤΙΚΩΝ – ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΥΛΕΙΩΝ ΧΩΡΩΝ

Μετά ἀπὸ τίς ἄχαρες ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀποθήκης, ἃν καὶ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα τῆς κατοικίας καὶ ὁ περιβάλλων χῶρος νοικοκυρεύτηκαν, προχωρήσαμε στὴν σταδιακὴ ἀποκατάσταση καὶ τῶν βοηθητικῶν χώρων. Χάρis στis πολὺμορφes γνώσεις τοῦ ἀσπύδαχτου μαστορα Σ. Γιαννακοῦ καὶ τὴν πολὺτιμη συνεργασία ὀλίγων ἀμοργιανῶν ἐργατῶν, ὅλες οἱ ἐπισκευές, ἡ ἀνάταξη καὶ ἡ στερέωση τῶν ἐτοιμόρροπων τοίχων καὶ τῶν ἀπειλητικὰ κρεμάμενων ἀνωφλίων, οἱ στέγες καὶ τὰ δώματα, ἔγιναν μὲ τὸν πατροπαράδοτο, δοκιμασμένο τρόπο καὶ οἰκονομικὲς λύσεις. Ἔτσι, στοὺς ξηρότοιχους, ἐκτὸς ἀπὸ χῶμα, ποταμίσις ἄμμο καὶ ἀσβέστη, χρησιμοποιήθηκαν τὰ ὑπάρχοντα, ἐγνωσμένης ἀντοχῆς οἰκοδομικὰ ὕλικά, πασπαρόπετρες, ἀσπρόπετρες, ἀσβεστόλιθος καὶ ἀμοργιανὴ πέτρα. Στις στέγες τοποθετήθηκαν πλακόπετρες, πετροδόκακα καὶ τὰ λιγοστὰ ξυλοδόκακα, ποὺ βρέθηκαν σκεπασμένα ἀπὸ αὐτοφυῆ βλάστηση· στὰ δώματα, γὰρ τὴν καλύτερη στεγάνωση καὶ τὴν θερμικὴ μόνωση, φύκια, καλάμια καὶ δωματοχώμα³⁴.

Ἐπισκευάστηκαν ὅλοι οἱ βοηθητικοὶ χώροι, οἱ δύο φοῦρνοι (πίν. 71α) μὲ τὴν παραστιά γὰρ τὸ θερμό (νερό) γὰρ τὴν προετοιμασία τοῦ ζυμωτοῦ, τὸ μικρὸ πλυσταριὸ μὲ τὴν κτιστὴ σκάφη, οἱ παγκάδες, τὰ κτιστὰ πεζούλια, στοὺς αὐλείους χώρους (πίν. 716), τὸ πατητήρι (πίν. 72α), οἱ σταῦλοι τῶν αἰγοπρο-

33. Πρὶν ἀπὸ τὴν διάλυση τῆς παλαιᾶς ἀποθήκης, κατὰ τὴν διάρκεια τῶν καθαρισμῶν καὶ τῶν ἐκτεταμένων οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν στὴν κατοικίαν τοῦ Κωδαίου, ἐργάστηκε ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῆς ἐπιστημονικῆς συνεργάτιδος Βασιλικῆς Π. Δημητρίου, ὀλιγομελὴς ὁμάδα πτυχιούχων καὶ φοιτητῶν: Νικολέττα Βάσσιου, Δημ. Βλαχᾶκος, Ἀναστασία Λουδάρου, Κατερίνα Μπούρα, Βασ. Οἰκονόμου καὶ Νικ. Πάσσαρης.

34. Μὲ δωματοχώμα καλύψαμε καὶ τίς τσιμεντένιες ψευτόπλακες, ὅπως στὸν χῶρο μὲ τὸ ντεπόζιτο τοῦ νεροῦ (πίν. 75α) καὶ στὸν νεότευκτο ἀπόπατο.

βάτων, ἡ μάντρα τοῦ γαϊδάρου, καθὼς καὶ τὸ ζευγόσπιτο³⁵ ἢ βουδόσπιτο (πίν. 726, 73α) μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ πησσο³⁶ στὸ μέσον. Στὸ ξεστεγιασμένο ζευγόσπιτο ἔστεκαν ἀκόμα ὄρθιοι οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι καὶ ὀρισμένοι ἐτοιμόρροποι μεσότοιχοι. Ὁ Σ. Γιαννακὸς ἔστησε μὲ περισσὴ σοφίαν τέχνης ἐξ ἀρχῆς τὴν στέγη μὲ ξυλοδόκαρα ἀκτινωτὰ τοποθετημένα (πίν. 726).

Τὰ μισογκρεμισμένα δώματα ἐπισκευάστηκαν καὶ καλύφθηκαν μὲ στεγανὸ δωματόχωμα (πίν. 73α-β). ἀντικαταστάθηκαν οἱ σπασμένοι φανοί (οἱ καμινάδες), πέτρινοι καὶ πῆλيني (πίν. 74α-β) καὶ οἱ αὐχλεις, οἱ ὑδρορροές (πίν. 70α) καὶ ἀσβεστώθηκαν οἱ ταρατσες τοῦ σπιτιοῦ (πίν. 746).

Χάρης στὴν βιωμένη ἀγροτοποιμενικὴ ζωὴ τῶν ἀμοργιανῶν ἐργατῶν³⁷, περισυλλέξαμε καὶ ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ τὶς παλιές χρεῖες, τὰ ἀπαραίτητα σύνεργα τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν, ὅπως τὰ φουρνέυτρια³⁸, ἡ ξύλινη ἔχερη³⁹ γιὰ τὸ ὄργωμα, καὶ ἄλλα.

Μολονότι οἱ ἐργασίες ἐπισκευῆς τοῦ σπιτιοῦ, τῆς κυρίως κατοικίας, στὸν ἐξωτερικὸ καὶ ἐσωτερικὸ χῶρο, δὲν ὀλοκληρώθηκαν, τὸ κτιριακὸ συγκρότημα τῆς κατοικίας τοῦ Λιβανοῦ ξαναπῆρε τὴν ἀλλοτινὴ του μορφή (πίν. 75α).

Τὴν εἰκόνα συμπληρώνει τὸ γειτονικὸ ἀλώνι, δυτικὰ ἀπὸ τὴν κατοικίαν, τὸ ὁποῖο καθαρίσαμε καὶ ἀνακατασκευάσαμε (πίν. 756). Μολονότι εἶναι κτισμένο μὲ ἀρχαῖες πέτρες, κατὰ τὴν ἀνάταξη τῶν ἀντραλύκων, τῶν ὀρθίων λίθων στὴν περιφέρεια, ἀπομακρύναμε μόνον τοὺς τέσσερις ἀρχαίους λίθους, οἱ ὁποῖοι πρόσφατα⁴⁰ σχεδιάστηκαν καὶ ἀναγνωρίστηκαν ὡς τμήματα δρομικῶν λιθοπλίνθων ἀπὸ τὸν ἐλληνιστικὸ ναὸ τῆς Μινώας.

Τὴν παράτολμη ἀπόφασή μας γιὰ τὴν συντήρηση τοῦ μοναδικοῦ κοντὰ στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Μινώας νεώτερου κτιριακοῦ συγκροτήματος μὲ τὰ

35. Γ. ΜΕΓΑ, Αἱ Ἀγροτικαὶ οἰκίσεις τῆς Ἀνδρου, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὁρλάνδον*, Δ' (1967) 83-118.

36. Αὐτόθι 112-113 σχ. 41· (ἐσφαλμένα γράφεται πησός).

37. Στέλιος Θεολογίτης, Ἰωάννης Οἰκονομίδης καὶ Ἀθανάσιος Δεσποτιδής.

38. Σχετικά βλ. Μουσεῖο Μπενάκη, *Παραδοσιακὲς καλλιέργειες* (Ἐκθεσὴ τοῦ 1978), εἰκ. 45.

39. Παρεφθαρμένη μορφή τῆς ὁμηρικῆς λέξης ἔχετλη.

40. ΠΑΕ 1998, 172, 175 εἰκ. 9 α-δ.

χαμηλά, προσαρμοσμένα στὸ τοπίο κτίσματα, ὑπαγόρευσε, μεταξύ ἄλλων, ἡ ἀκοίμητη ἔγνοια νὰ κρατήσομε ζωντανή τὴν μνήμη τοῦ κοντινοῦ παρελθόντος, τὴν χθεσινὴ εἰκόνα τῆς Ἀμοργοῦ, ἡ ὁποία, ἂν καὶ ἐξίσου σημαντικὴ ὅσο καὶ κάθε ἄλλη παλαιότερη, τὰ τελευταῖα χρόνια, εἴτε ἀλλοιώνεται θάναυσα ἀπὸ τὴν τουριστικὴ «ἀξιοποίηση», εἴτε χάνεται ὀριστικά.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ

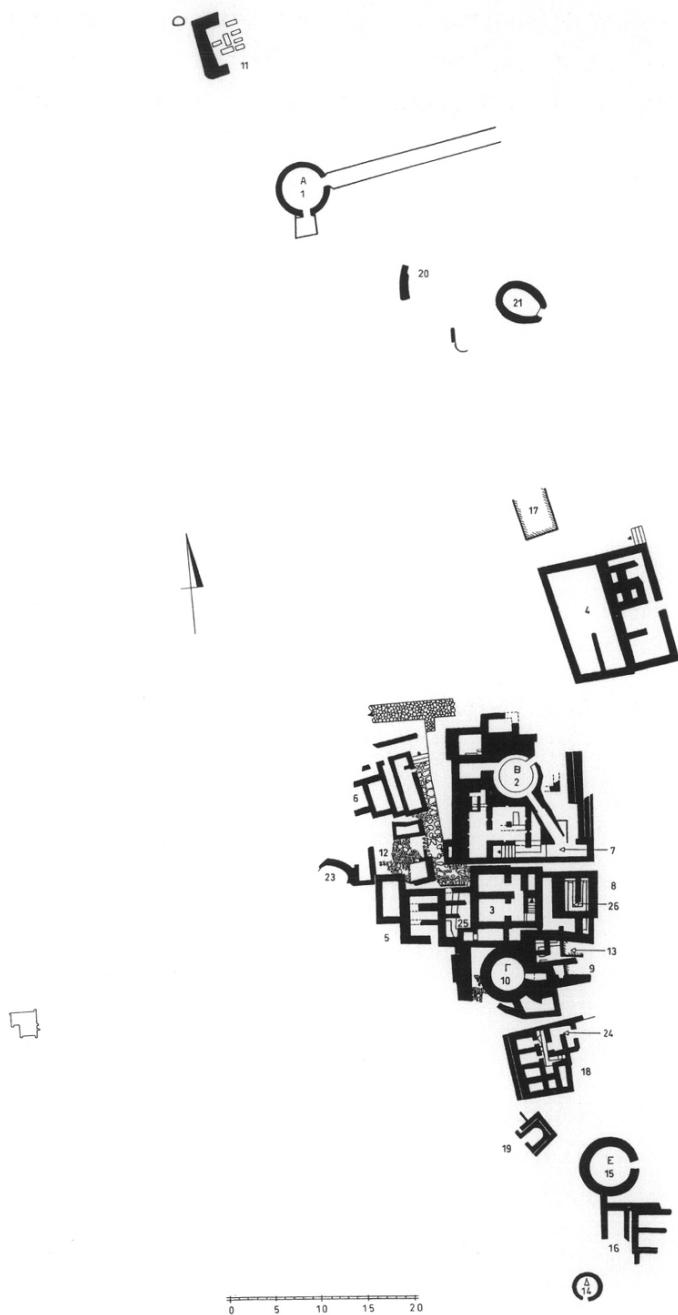
(Πίν. 76-77)

Τὸ 2002 ἔγινε μικρὴ σκαφικὴ ἔρευνα στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνὶ Ἀρχανῶν (εἰκ. 1), ἀμέσως δυτικὰ τοῦ Θολωτοῦ Τάφου Γ καὶ τοῦ Ταφικοῦ Κτιρίου 18, γιὰ τὴν διερεῦνση τῆς ἀκριβοῦς χρονολογίας ἱδρύσεως τῶν δύο κτιρίων ἀλλὰ καὶ τῆς μελέτης τῶν μέτρων ποὺ εἶχαν ληφθεῖ γιὰ τὴν προστασία τους.

Κατὰ τὴν ἔρευνα δυτικὰ τοῦ Θολωτοῦ Τάφου Γ ἀποκαλύφθηκε παχὺς διπλὸς τοῖχος, ποὺ ἱδρύθηκε γιὰ τὴν προστασία τοῦ θολωτοῦ τάφου. Στὸν χῶρο μεταξὺ τοῦ τοίχου καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου ἦλθαν σὲ φῶς σὲ διάφορα ἐπίπεδα κάποιες ἀποθέσεις ἀγγείων, καθὼς καὶ μιὰ διαταραγμένη ταφὴ μὲ κτέρισμα ἕναν κέρνο (πίν. 76α).

Κατὰ τὴν ἔρευνα δυτικὰ τοῦ Ταφικοῦ Κτιρίου 18 ἀποκαλύφθηκε πρόσθετος τοῖχος, προσκολλημένος στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ταφικοῦ κτιρίου καὶ γιὰ τὴν ἐνίσχυσή του, ἀμέσως δυτικὰ τοῦ ὁποίου ἦλθαν στὸ φῶς μερικὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (πίν. 76β).

Τέλος κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ δυτικότερου τμήματος τῆς λεγομένης περιοχῆς τῶν βράχων ἀνάμεσα σὲ πολλὰ κομμάτια ἀγγείων καὶ σαρκοφάγων ποὺ εἶχαν ἀπορριφθεῖ ἐκεῖ, βρέθηκαν τμήμα βάσης σαρκοφάγου στὸ ὁποῖο ἔχει

Εἰχ. 1. Φουρνὶ Ἀρχανῶν. Κάτοψη μινωικοῦ νεκροταφείου.

ἀποτυπωθεῖ πλέγμα ψάθας (πίν. 77α), καθὼς καὶ τμῆμα πώματος σαρκοφάγου ποῦ σώζει ἔχνη δύο ἐγγάρακτων γραμμῶν πρὶν τὸ ψήσιμο (πίν. 77β), πιθανότατα λείψανα σημείων γραφῆς, παρόμοια τῶν ὁποίων ἔχουν ἔλθει καὶ ἄλλοτε στὸ φῶς, ὡς γνωστόν, στὸ Φουρνί.

ΓΙΑΝΝΗΣ - ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

11. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

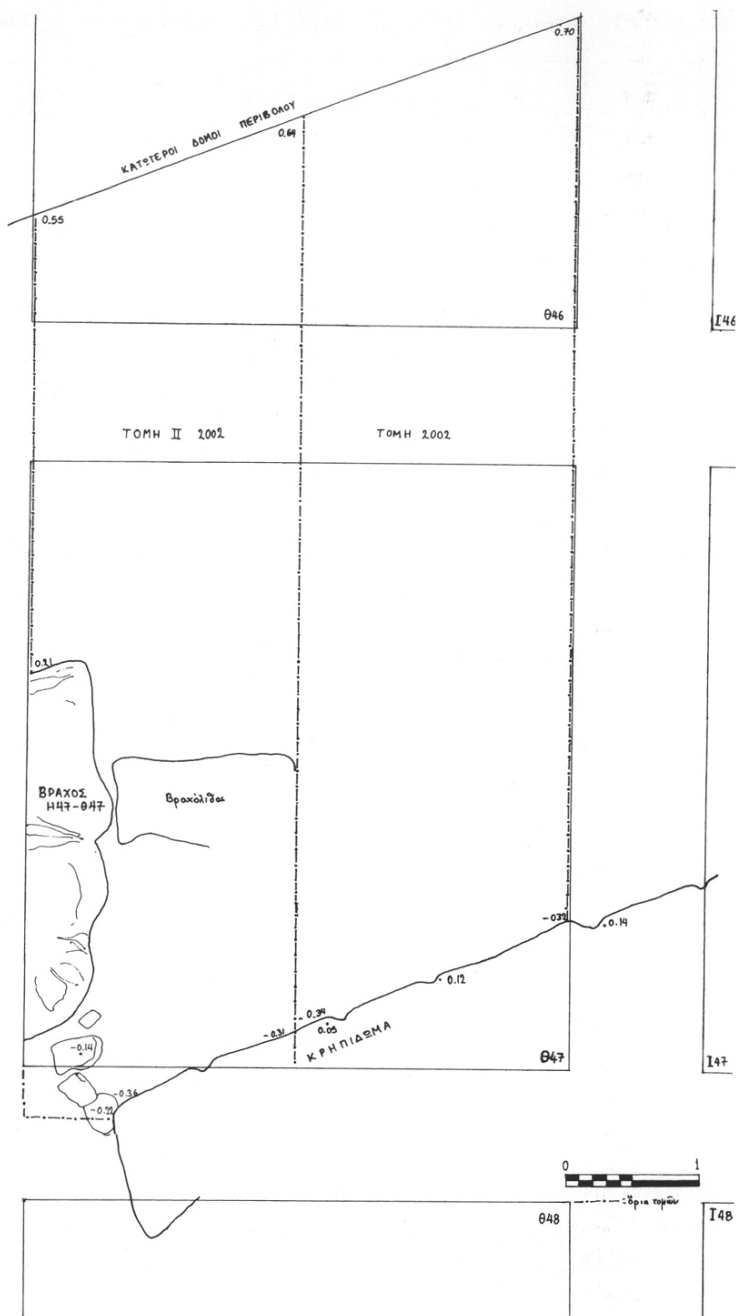
(Πίν. 78-90)

Ἡ ἀνασκαφὴ καὶ οἱ ἐργασίες στερέωσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης κατὰ τὸ 2002 ἀποτελοῦν τὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ 2000, πού δὲν ὁλοκληρώθηκε, καὶ τοῦ ἐτήσιου ἔργου συντήρησης¹. Χρειάσθηκε νὰ συνεχισθῇ τὸ σκάψιμο ἕως τὸ φυσικὸ ἔδαφος σὲ ἔκταση 255 τ.μ. περίπου, πού βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νεοανακτορικοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου (βλ. ΠΑΕ 1997, πίν. 110-111), ὥστε νὰ ἀνοιχθοῦν ἀπρόσκοπτα στὸ στέρεο τὰ πέδιλα γιὰ τὴ στήριξη τοῦ στεγάστρου, τὸ ὁποῖο πρόκειται νὰ κατασκευασθῇ στὸ ἱερό. Τὸ σύνολο τῶν ἐργασιῶν εἶχε διάρκεια πέντε ἐβδομάδων καὶ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα, τοὺς συνανασκαφεῖς ἀρχαιολόγους Πολύμνια Μεταξᾶ - Muhly καὶ Γιώργο Παπασάββα, τὸν συντηρητὴ μνημείων Κωστῆ Νικάκη καὶ τοὺς ἐξειδικευμένους ἐργάτες Ἀντρέα Κλίνη καὶ Ἀντώνη Λαμπάκη.

Χάρis στὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, τοῦ Institute for Aegean Prehistory τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα στὴν ἔκταση, πού ὀρίζεται ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νεοανακτορικοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου καὶ τὶς ἀντίστοιχες ὀψεις τοῦ κρηπιδώματος, τὸ ὁποῖο περιχλεῖ ὁ περίβολος (πίν. 78)². Ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε καὶ στὸν χώρο τοῦ ὀρθογωνίου H47, ὅπου ἔχει καταρρεύσει τὸ

1. Βλ. Ἔργον 2000, 102-103 καὶ ΠΑΕ 2000, 181-191.

2. Ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφὴ καὶ οἱ ἐργασίες στερέωσης συνεχίσθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη παρουσίαση αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ γιὰ τὴν ὥρα ὑπαίθριου θρησκευτικοῦ οἰκοδομήματος (Α. LEBESSI - P. MUHLY, Aspects of Minoan Cult. Sacred Enclosures. The Evidence from the Syme Sanctuary (Crete), AA 1990, 315-336), δίνεται συμπληρωμένο σχέδιο μὲ τὰ νέα τμήματα ὁδευσης τῆς πομπικῆς ὁδοῦ πρὸς τὸν Ἱερὸ Περιβόλο.

Εἰκ. 1. Ἡ θέσις τῶν τομῶν στὸν χώρο Θ46-47/2002.

μεγαλύτερο μέρος τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ περιβόλου (πίν. 80α), ὅπως καὶ νοτιότερα στὰ ὀρθογώνια Η-Θ48-49, ὅπου κάποια κατάλοιπα τῆς ὑπαίθριας λατρείας δὲν εἶχαν πλήρως καθαρισθεῖ.

Ἡ ἔρευνα τοῦ 2002 ἔδωσε ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς γεωμορφολογίας τοῦ ἐδάφους, ποῦ εἶχε σχηματισθεῖ σταδιακὰ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ. Τὸ στέρreo ὕδατοστεγὲς σχιστολιθικὸ ἔδαφος στὸν ἀμφιθεατρικὸ χῶρο, ὅπου ιδρύθηκε τὸ ἱερό (πίν. 79), παρουσιάζει κοιλότητες καὶ ἀνωμαλίες στὴν ἐπιφάνεια, ποῦ ἐπικαλύπτονται ἀπὸ χαλαρὰ προσχωσιγενῆ στρώματα, τὰ ὁποῖα περιέχουν μεγάλες συγκεντρώσεις ἀπὸ χαλίκια, λίθους καὶ μικροὺς βραχολίθους.

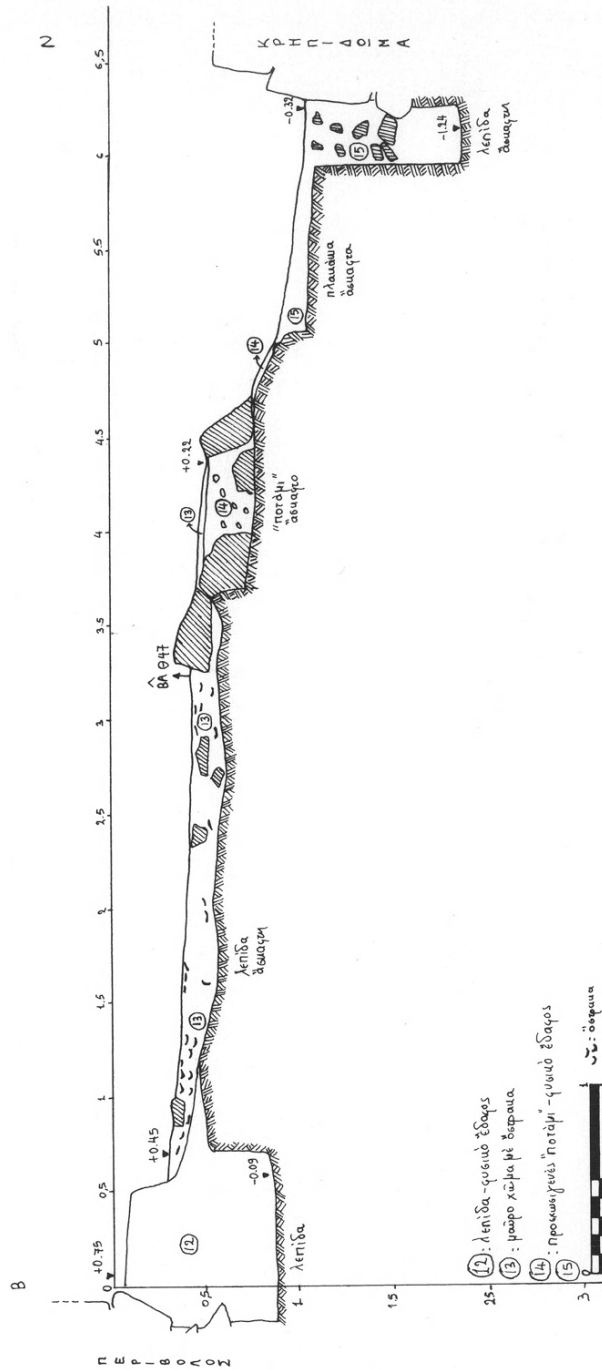
Κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα, ὁ συμπαγὲς σχιστόλιθος ἀποκαλύφθηκε σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ περιβόλου (πίν. 80β). Μικρὴ τομὴ στὸν χῶρο Θ46-47 ἔδειξε ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος θεμελιώθηκε στὸν σταθερὸ σχιστόλιθο (πίν. 81α). Χάρη στὴν ἐπέκταση τῆς ἔρευνας βόρεια τῆς σωζόμενης ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε τὸ πάχος του, ποῦ κυμαίνεται ἀπὸ 1.50-1.80 μ. (πίν. 80β). Φάνηκε ἐπίσης ὅτι ἀνάμεσα στὸ καλοχτισμένο μέτωπο (πίν. 89) καὶ τὸν σχιστόλιθο, ποῦ κόπηκε γιὰ τὴ θεμελίωσή του, ὑπάρχει λιθορριπὴ. Προφανῶς, γιὰτὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ περιβόλου λειτουργοῦσε ὡς ἀντρεισματικὸς τῶν φυσικῶν στρωμάτων τοῦ ἀμφιθεατρικοῦ χώρου, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ βόρειο σκέλος τοῦ δυτικοῦ τοῦ τοίχου³. Μὲ τὴν τομὴ στὸν χῶρο Θ46-47, ποῦ ἀποκάλυψε τὸν θεμέλιο δόμο τοῦ βόρειου τοίχου, τὸ σωζόμενο ὕψος του φθάνει τὰ 2.50 μ.

Ἡ κλίση τοῦ σχιστολιθικοῦ ἐδάφους ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο γίνεται πολὺ ἔντονη σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κρηπιδώματος, ὅπου ἀρχίζουν νὰ συσσωρεύονται τὰ προσχωσιγενῆ στρώματα (πίν. 81β). Ἔτσι, μόνο ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ κρηπιδώματος θεμελιώθηκε στὸν σχιστόλιθο⁴, ἐνῶ τὰ θεμέλια τῆς ὑπόλοιπης βόρειας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του θυθίζονται στὸ χαλικῶδες προσχωσιγενὲς χῶμα (εἰκ. 1-3, πίν. 82α).

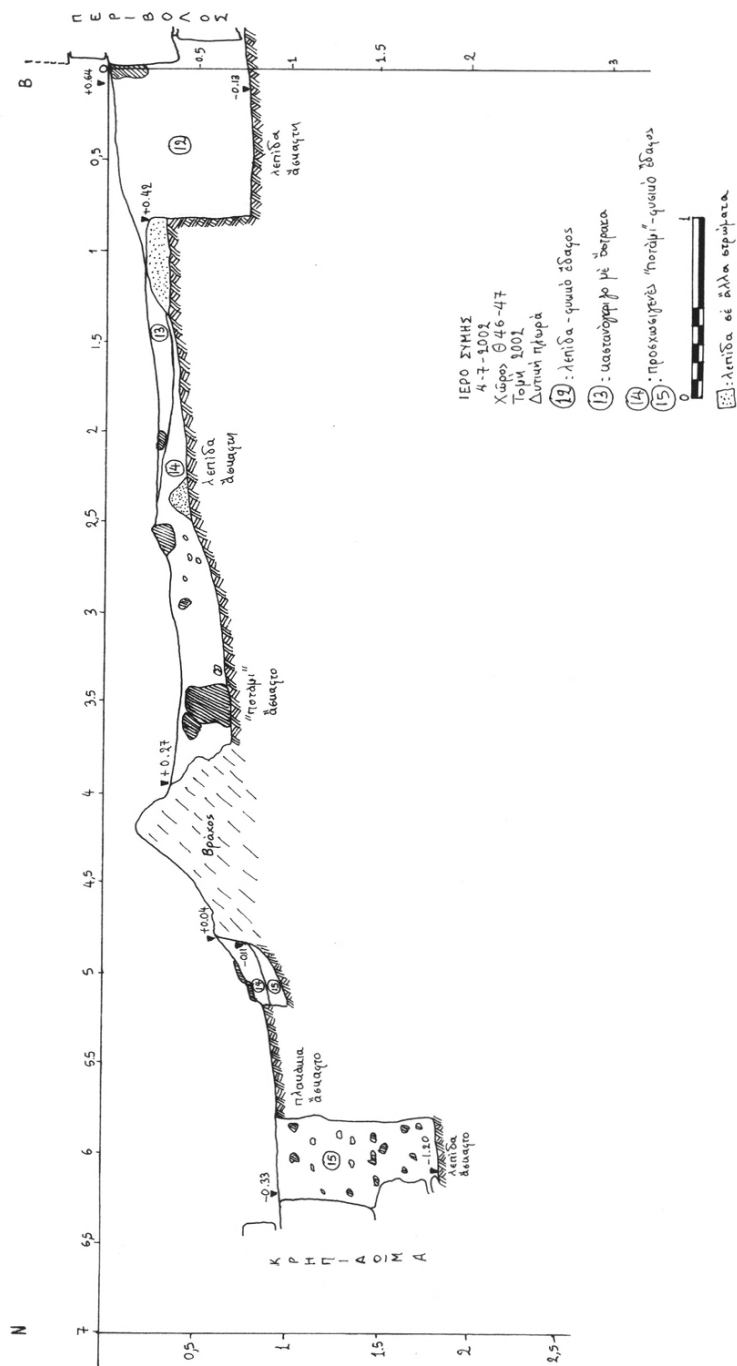
Τὸ σχιστολιθικὸ ἔδαφος ὑψώνεται πρὸς τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ

3. Βλ. ΠΑΕ 1987, 271-272.

4. Γιὰ τὰ ἀντίστοιχα φυσικὰ στρώματα ὅπου θεμελιώθηκε ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κρηπιδώματος, βλ. ΠΑΕ 1988, 260-261 εἰκ. 9 πίν. 1726 καὶ ΠΑΕ 1987, 274-277 εἰκ. 1 καὶ 3.

Εἰκ. 2. Ἀνατολική πλευρά τῆς τομῆς στὸν χορὸ 46-47/2002.

Εἰκ. 3. Δυστική πλευρά τῆς τομῆς στὸν χῶρο Θ46-47/2002.

πλευρὰ τοῦ φυσικοῦ ἀμφιθεάτρου, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου νὰ ἐδράζεται στὸν σχιστόλιθο (πίν. 826), ἐνῶ τὸ νοτιότερο τμήμα του (ὀρθογ. H-Θ49-50 εἰκ. 1-2) εἶναι θεμελιωμένο στὸ προσχωσιγενές μὲ βραχολίθους ἔδαφος (πίν. 83α). Τὸ ὕψος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου φθάνει τὰ 2.30-2.35 μ. ἀπὸ τὸν θεμέλιο δόμο του ἕως τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια. Ὁριο τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἐδάφους, ὅπου θεμελιώθηκε αὐτὸς ὁ τοῖχος, ἀποτελεῖ ὁ τεράστιος ἐπιμήκης ριζιμιὸς βράχος, ποὺ ἐνσωματώθηκε στὸν τοῖχο, προεξέχοντας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου (πίν. 78, 826).

Ἐνα δεύτερο στοιχεῖο τοῦ χώρου εἶναι καὶ ὁ ὑπερμεγέθης βράχος, ποὺ βρίσκεται βορειοδυτικὰ τῆς ἀντίστοιχης γωνίας τοῦ κρηπιδώματος (πίν. 78, 836). Ὁ βράχος πατάει ἐν μέρει στὸ ἐπικλινές σχιστολιθικὸ ἔδαφος, ἐνῶ μεγάλο τμήμα του βυθίζεται στὸ προσχωσιγενές (πίν. 84α), ποὺ ἀρχίζει νὰ συσσωρεύεται σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο. Ὁ δεύτερος αὐτὸς βράχος εἶναι μάλλον μέρος μιᾶς βραχύπτωσης ἀπὸ τὴ βόρεια ἀπότομη πλαγιά τοῦ ἱεροῦ. Πάντως, ξεκαθάρισε φέτος ἀνασκαφικὰ ὅτι ἡ κατακρήμνισή του εἶναι προγενέστερη τοῦ κρηπιδώματος⁵ καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο θὰ ἐπηρέασε —ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ ἐνσωματωμένος στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου τεράστιος βράχος— τὸ σχέδιο ὅλου τοῦ συγκροτήματος, τὸ ὁποῖο κτίσθηκε κατὰ τὰ δύο τρίτα σὲ ἔκταση ὅπου δὲν ὑπῆρχαν προγενέστερα οἰκοδομήματα. Αὐτὰ τὰ δύο φυσικὰ στοιχεῖα τοῦ χώρου δικαιολογοῦν τὴν ἐκκεντρὴ τοποθέτηση τοῦ κρηπιδώματος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀρθογώνιου περιβόλου (πίν. 78), ἐνῶ ἡ γεωμορφολογία τοῦ ἐδάφους δικαιολογεῖ καὶ τὶς μεγάλες διαφορές, ποὺ παρουσιάζει τὸ βάθος θεμελίωσης τῶν τοίχων τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ κρηπιδώματος.

Τὰ πιὸ σημαντικὰ κατάλοιπα τοῦ στρώματος τῆς πυρᾶς ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας ἔδωσε φέτος ἡ βόρεια πτέρυγα τοῦ ἱεροῦ περιβόλου, καθὼς ἡ παλαιότερη ἔρευνα στὴ δυτικὴ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα, μὲ ἐξαίρεση τὴν ἐπίχωση ἔδρασης τοῦ τοίχου H471-481 (εἰκ. 1-2, διάδρ. H47/48, πίν. 78, 84α)⁶.

5. Γιὰ τὸν σχετικὸ προβληματισμό, βλ. ΠΑΕ 2000, 187 εἰκ. 5.

6. Γιὰ τὴν ἀποκάλυψή του, βλ. ΠΑΕ 2000, 182-184 εἰκ. 1-2. Ἀποτελούμενος ἀπὸ ἕναν δόμο, εὐκόλα μετακινήθηκε φέτος γιὰ νὰ σκαφεῖ ἡ ἐπίχωση καὶ νὰ ἀνασυνταχθεῖ ὁ τοῖχος H471-481 πάνω σὲ πλάκα-δοκὸ ἀπὸ ἐπιχρισμένο σκυρόδεμα.

Αὐτὰ τὰ κατάλοιπα τῆς πρώτης χρήσης τοῦ περιβόλου —κυρίως τμήματα καὶ ὄστρακα κυπέλλων “κοινωνίας” τῶν γνωστῶν ἤδη MM III-ΓΜ I τύπων καὶ λίγα δείγματα λίθινων τραπεζῶν— βρέθηκαν σὲ μία μεγάλη κοιλότητα τοῦ σχιστολιθικοῦ ἐδάφους, ἀσύμμετρου ἐλλειψοειδοῦς σχήματος, ποὺ περιελάμβανε περισσότερο ἢ λιγότερο βαθεῖς λάκκους (πίν. 806, 846). Ἡ κοιλότητα ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ περιβόλου καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μέτωπό του, καταλαμβάνοντας τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἔκτασης τῶν ὀρθογωνίων Θ46-47 καὶ Ι46-47 (πίν. 78). Ἀνάμεσα στὴν κοιλότητα καὶ τὸ μέτωπο τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου τὸ σχιστολιθικὸ ἔδαφος σχηματίζει ἐπίμηκες ἔξαρμα, ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἢ παράλληλα μὲ τοὺς λάκκους ἢ σὲ κάποια μεταγενέστερη φάση γιὰ ἀποθέσεις ἀγγείων, κυρίως κυπέλλων “κοινωνίας” (πίν. 85α). Τὰ κατάλοιπα τῶν ἀποθέσεων ὀριοθετοῦνται μὲ λιθοσειρὰ μόνο στὴν ἔκταση τῶν ὀρθογωνίων Ι46-47 (πίν. 816, 856). Πάντως, ἡ λωρίδα τοῦ ἐδάφους κατὰ μῆκος τοῦ μετώπου τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ περιβόλου δὲν ἔπαψε νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο σὲ μεταγενέστερες φάσεις, ὅπως ἔδειξε ἡ ἔρευνα τῶν ὑψηλότερων στρωμάτων τῆς πυρᾶς κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 2000⁷.

Δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ, ἂν οἱ κοιλότητες-λάκκοι στὴ βόρεια πτέρυγα τοῦ περιβόλου εἶναι φυσικοὶ ἢ τεχνητοί. Ἡ δεύτερη ἐκδοχὴ εἶναι ἴσως πιὸ πιθανὴ γιὰ τρεῖς λόγους: ἡ ἐπιφάνεια τοῦ σχιστολιθικοῦ ἐδάφους ἀνατολικά καὶ δυτικὰ τῆς κοιλότητας εἶναι ὁμαλή (πίν. 806)· κάποια ἔχνη ἀπὸ τὸ κόψιμο τοῦ συμπαγοῦς σχιστολίθου διακρίνονταν στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τῆς ἐλλειψοειδοῦς κοιλότητας· τέλος, εἶναι μάλλον ἀπίθανο νὰ σχηματίσθηκαν χωρὶς ἀνθρώπινη ἐπέμβαση τέτοιες βαθύνσεις-ἀνωμαλίες στὸ στέρεο ἔδαφος ἀκριβῶς βόρεια τοῦ σημείου, ὅπου ὁ σχιστόλιθος παρουσιάζει ἀπότομη κλίση πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κρηπιδώματος (πίν. 816, 856).

Ἐὰν οἱ κοιλότητες-λάκκοι εἶναι τεχνητοί, δηλαδὴ ἂν ἀνοίχθηκαν γιὰ νὰ δεχθοῦν ἀποθέσεις, τότε εἶναι ἐπίσης πιθανὸ ὅτι καὶ τὸ ἔξαρμα κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ περιβόλου ποὺ καλύπτει τοὺς δύο κατώτερους δόμους του (πίν. 85α) εἶναι, τουλάχιστον ἐν μέρει, τεχνητό· δηλαδὴ, νὰ σχηματίσθηκε ἕνα

7. Βλ. ΠΑΕ 2000, 188.

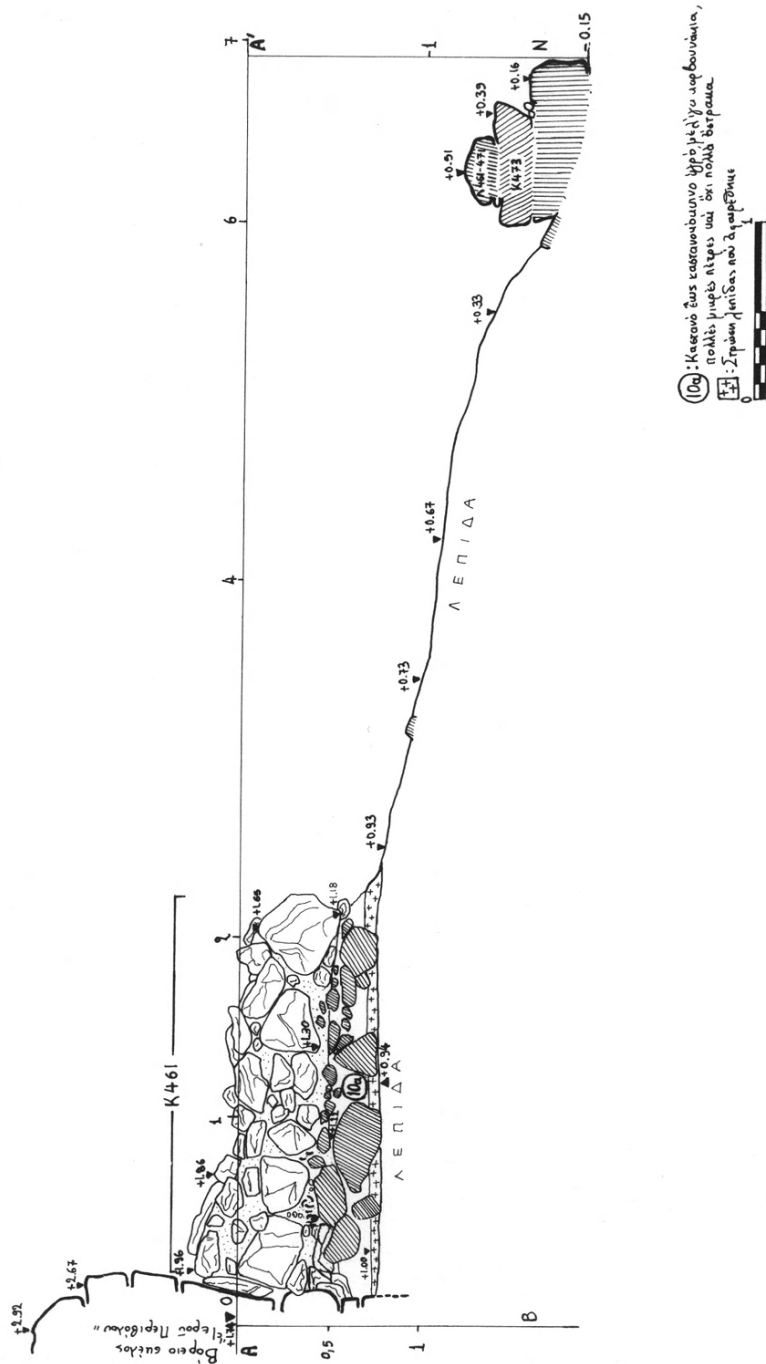
εἶδος “θρανίου” ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ λεπιδοχώματος τῶν λάκκων γιὰ νὰ δέχεται ἀποθέσεις.

Μόνο στὴν περιοχὴ τῶν τομῶν, ποὺ ἔγιναν στὸ δυτικὸ τμήμα τῶν ὀρθογωνίων Θ46-47 (εἰκ. 1), ὅπου καὶ κατέληγε ἡ λιθόπτωση τοῦ κατεστραμμένου βορειοδυτικοῦ τμήματος τοῦ περιβόλου, ἀποδεικνύεται ἀνασκαφικὰ ὅτι οἱ ἀποθέσεις, ποὺ ἐρευνήθηκαν φέτος, εἶναι προγενέστερες τῆς μερικῆς καταστροφῆς τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου.

Ἀνάλογο κεραμικὸ σύνολο εἶναι τὰ ὅστρακα ὅπου ἐδράζεται ὁ ἀναλημματικός τοίχος H471-481 (βλ. ΠΑΕ 1997, πίν. 110-111 καὶ πίν. 84α), ὁ ὁποῖος χτίστηκε γιὰ νὰ ἀπομονώσει καὶ νὰ συγκρατήσῃ τὴ λιθόπτωση τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ περιβόλου, ἂν ὅχι ἀμέσως, τουλάχιστον σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα μετὰ ἀπὸ τὴ μερικὴ καταστροφή του. Κλειστὴ κεραμεικὴ ὁμάδα εἶναι καὶ τὰ λίγα ὅστρακα, ποὺ ἔδωσε ἡ τομὴ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἐξέδρας στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ περιβόλου (εἰκ. 4, πίν. 78, 86α), καθὼς τεκμηριώθηκε ἀνασκαφικὰ ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ προσθήκη, μεταγενέστερη τῆς μερικῆς καταστροφῆς τοῦ περιβόλου.

Μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καίριο πλήγμα δέχθηκε ὁ περίβολος στὴ βορειοδυτικὴ γωνία, ὅπου οἱ πεσμένοι βράχοι, οἱ γκρεμισμένες πέτρες τῶν τοίχων καὶ τὸ ὑλικὸ ποὺ παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν πλαγιά δὲν ἀπομακρύνθηκαν ποτέ (πίν. 84α). Προαναφέρθηκε ἤδη ὅτι ἡ λιθόπτωση αὐτῆς τῆς γωνίας καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ περιβόλου ἐκτεινόταν ἕως καὶ τὴν περιοχὴ τῶν ὀρθογωνίων Θ46-47. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ λιθόπτωση δὲν ἐκάλυψε στρώματα πυρᾶς κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα της. Ἴσως γιὰ τὴν βορειοδυτικὴν περιοχὴ τοῦ περιβόλου, ἀπότομη καὶ ἐν μέρει ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὸν μεγάλο βράχο στὰ βορειοδυτικὰ τῆς ἀντίστοιχης γωνίας τοῦ κρηπιδώματος (πίν. 83β, 84α), δὲν χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ὑπαίθριας λατρείας πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή του.

Ἀνάλογη κατάστασις δὲν διαπιστώθηκε στὴ λιγότερο κατεστραμμένη βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ περιβόλου. Φαίνεται ὅτι ὁ χώρος καθαρίστηκε ἀπὸ τὰ γκρεμισμένα ὑλικά αὐτῆς τῆς γωνίας ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴν πηγὴ, γιὰ νὰ χτισθεῖ ἡ ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα (πίν. 85β). Ἡ πρόχειρα χτισμένη ἐξέδρα θεμελιώθηκε σὲ στῶμα καταλοίπων ὑπαίθριας λατρείας, ἀνάμεικτο μὲ πέτρες (εἰκ. 4, πίν. 86α) καὶ ὅμοιο κατὰ τὴ σύστασι μὲ τοῦ στρώματος τῶν παλαιότερων ἀποθέσεων στὶς κοιλότητες-λάκκους τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου.

Εἰκ. 4. Τομή κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἐξέδρας.

Συμπληρωματική ἀνασκαφική ἔρευνα ἔγινε καὶ στὸν χώρο τοῦ ὀρθογωνίου M50 (ΠΑΕ 1997, πίν. 110-111), ὅπου τὸ 1984 ἀποκαλύφθηκε ἓνας ἰσχυρός, ἀλλὰ μισοδιαλυμένος καὶ ἀποσπασματικά σωζόμενος τοῖχος (= τ. M501)⁸. Παρὰ τὴν ἀντιστήριξή του μὲ ξηρολιθοδομή, ἡ περισσότερο κατεστραμμένη δυτική του ὄψη κατέρρευσε τὸν χειμῶνα τοῦ 2001, συμπαρασύροντας καὶ τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς ὄψης. Ἔτσι ἔμεινε ἀκάλυπτο τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπίχωσης, ὅπου ἐδραζόταν ὁ τοῖχος. Ἐπειδὴ στρώμα ὑπαίθριας λατρείας ἀποτελοῦσε τὴν ἐπίχωση, ποὺ περιεῖχε πολλὰ τελετουργικά ἀγγεῖα καὶ σκεύη, πήλινα καὶ λίθινα τῆς 2ης χιλιετίας, ὅπως καὶ ἀναθήματα τῆς 1ης, δὲν μποροῦσε νὰ παραμείνει ἐκτεθειμένη ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν δύο τρίτων τοῦ τοίχου M501⁹. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο καὶ ἐπειδὴ ὁ προσανατολισμὸς αὐτοῦ τοῦ τοίχου ἀποκλείει τὴ σύνδεση μὲ κάποιον ἀπὸ τὰ κτίρια τοῦ ἱεροῦ, ἀποφασίστηκε ἡ διάλυσή του.

Μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ 2002 ἐπαληθεύτηκε ἡ στρωματογραφία τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1984¹⁰. Ὁ τοῖχος M501, ἐγκλωβισμένος στὰ δύο ἄνδρα τῆς γεωμετρικῆς περιόδου I-II, ἐδράζεται σὲ ἐκτεταμένο παχὺ στρώμα ὑπαίθριας λατρείας, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται λεπτὸ στρώμα ἀπὸ κίτρινο λεπιδόχωμα (εἰκ. 5). Αὐτὸ τὸ βαθύτερο στρώμα ἐπικαλύπτει τὸ ὑπαίθριο πλακόστρωτο τοῦ παλαιονακτορικῶν κτιρίου U καὶ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν προσωρινὴ ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου, καθὼς δὲν ἔδωσε οὔτε ἓνα ὄστρακο τόσο κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1984, ὅσο καὶ τοῦ 2002.

Οἱ δύο συστάδες ἀσβεστολιθικῶν καὶ σχιστολιθικῶν πλακῶν, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν δυτικὰ καὶ ἀνατολικὰ τοῦ τοίχου M501 τὸ 1984, ἐπαυξήθηκαν μὲ ἑπτὰ πλάκες κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα (εἰκ. 5). Οἱ πέντε ἀπὸ αὐτὲς βρέθηκαν ἐπιστρωμένες στὸ προσχωσιγενὲς ἔδαφος, ἐνῶ οἱ δύο ἐπικάθονται σὲ μικρὸ βραχόλιθο καὶ σὲ ἐπίπεδο 60 ἐκ. ὑψηλότερο τοῦ ἐπιπέδου τῶν ὑπολοίπων πλακῶν (πίν. 86β, 87α). Αὐτὴ ἡ ὑψομετρικὴ διαφορά ὀφείλεται στὴ γεωμορφολογία τοῦ ἀμφιθεατρικοῦ χώρου, ὅπου ἰδρύθηκε τὸ ἱερό. Δηλαδή, στὸ

8. ΠΑΕ 1984, 443-454 εἰκ. 4-5 πίν. 225α.

9. Ἡ περόνη ποὺ ἀναφέρεται παρακάτω περισυλλέχθηκε τὸν χειμῶνα τοῦ 2001 ἀπὸ τὸν φύλακα τοῦ ἱεροῦ.

10. Βλ. π.π., σημ. 8.

ἀπότομο βύθισμα πού παρουσιάζει τὸ συμπαγὲς σχιστολιθικὸ ἔδαφος πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου U καὶ στὴν πλήρωση τοῦ βυθίσματος μὲ τὸ χαλαρὸ προσχωσιγενὲς στρώμα, τὸ ὁποῖο ὑφίσταται καθιζήσεις, συμπαρυσύροντας πλακόστρωτα καὶ ὅσους ἀπὸ τοὺς τοίχους τῶν κτιρίων εἶναι ἀνάβαθα θεμελιωμένοι. Ἡ θέση τῶν πλακῶν δείχνει ὅτι ἡ καθίζηση ἔγινε μάλλον τῇ MM IIB φάση, ὅταν καταστρέφεται τὸ κτίριο U καὶ ἀχρηστεύεται ἡ βόρεια πτέρυγά του, ἐνῶ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ἀνακατασκευάζεται ἡ νοτιοανατολικὴ πτέρυγα καὶ κατατέμνονται οἱ ἀρχικοὶ χῶροι τῶν δωματίων τῆς μὲ τὴν προσθήκη νέων διαχωριστικῶν τοίχων¹¹.

Ἡ σύσταση τῆς λωρίδας τοῦ μαύρου στρώματος τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ὅπου ἐδραζόταν ὁ τοίχος M501, εἶναι ἴδια μὲ τοῦ στρώματος ἀνατολικά καὶ δυτικά τοῦ τοίχου, πού σκάφηκε τὸ 1984. Διαπιστώθηκε καὶ πάλι ἡ πρόσ-
 μεϊξη ὀστράκων τῆς 2ης καὶ τῆς 1ης χιλιετίας, ὅπως καὶ νεοανακτορικῶν τελετουργικῶν ἀγγείων ἢ σκευῶν μὲ ἀναθήματα τοῦ πρώτου μισοῦ τῆς 1ης χιλιετίας. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ, ὡς παράδειγμα τῆς διαταραχῆς τῶν στρωμάτων τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ἡ ἀνεύρεση πήλινου εἰδωλίου αἰλουροειδοῦς, πού θὰ ἦταν προσαρτημένο στὸ χεῖλος νεοανακτορικοῦ τελετουργικοῦ κυπέλλου “κοινωνίας”, ἀπὸ τὸ ὁποῖο πολλὰ θραύσματα βρέθηκαν σὲ ἀπόσταση 25 μ. περίπου βορειοδυτικά τοῦ τοίχου M501, κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 2000 στὴ βόρεια πτέρυγα τοῦ νεοανακτορικοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου¹².

Δύο ἀκέραιες τράπεζες προσφορῶν στρογγυλοῦ τύπου ἀπὸ ὀφίτη προστίθενται στὶς 13 ἀκέραιες ἢ ἀποσπασματικὰ διατηρημένες, πού βρέθηκαν τὸ 1984 στὸ ἴδιο στρώμα τοῦ ὀρθογωνίου M50. Δὲν ἔλειψαν τὰ θραύσματα ἀπὸ τροχήλατο τετράποδο τῆς ΥΜ IIIB-Γ περιόδου, οὔτε τὰ ἀναθήματα τῆς πρώτης 1ης χιλιετίας. Ἐπισημαίνονται τρία χάλκινα γεωμετρικά ζώδια (πίν. 876), πού προστίθενται στὰ 34 ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο¹³, τὰ θραύσματα πήλινων

11. Βλ. ΠΑΕ 1997, 205-206 εἰκ. 7.

12. ΠΑΕ 2000, 188 πίν. 131α. Γιὰ τὰ ὅστρακα μὲ αἰλουροειδῆ ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο, βλ. ΠΑΕ 1983, 354 πίν. 237γ καὶ γιὰ ἓνα ἀκόμη ὅστρακο πού βρέθηκε ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἐξέδρα τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ περιβόλου, βλ. ΠΑΕ 1991, 318 πίν. 205α-β.

13. Βλ. W. SCHÜRMANN, *Das Heiligtum des Hermes und der Aphrodite in Syme Viannou: II. Die Tierstatuetten aus Metall* (Athen 1996) 2-3, εἰκ. 1.

τετραπόδων τῆς γεωμετρικῆς ἐπίσης ἐποχῆς, ὅπως καὶ χάλκινες λεπίδες τοῦ τύπου τῆς “σπάτουλας”, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ κατὰ δεκάδες στὸ ἱερό. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα προέρχεται χάλκινη γεωμετρικὴ περόνη καὶ χάλκινη λαβὴ ἀναθηματικοῦ ἐγγχειριδίου, τῆς ὁποίας ὁ τύπος ἀνάγεται σὲ ἀνατολικά πρότυπα (πίν. 876).

Πολλὲς εἶναι οἱ ἐργασίες στερέωσης ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸ ἱερό τὸ 2002. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιδιόρθωση μικροζημιῶν, ἐπισημαίνονται οἱ πρὸ χρονό-
βορες, οἱ ὁποῖες δίνουν συχνὰ ἀξιόλογες πληροφορίες.

Μὲ τὴν ἐπιδιόρθωση τμήματος τοῦ μετώπου τοῦ ἀνδρόρου III τοῦ πρώιμου 7ου αἰ. στὸν χώρο τῶν ὀρθογωνίων Ε-Ο51 (βλ. ΠΑΕ 1997, πίν. 110-111 καὶ πίν. 88α), ποὺ κατέρρευσε τὸν χειμῶνα τοῦ 2001, διαπιστώθηκε ἀνασκαφικὰ ὅτι ἀνάλογη κατάρρευση θὰ εἶχε ὑποστῇ τὸ ἄνδρρο καὶ στὴν ἀρχαιότητα. Ἡ ἐπιδιόρθωση τῆς ἀρχαιότητος ἴσως χρονολογεῖται στὴν ἐλληνιστικὴ-ρωμαϊκὴ περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, ἂν τὸ θραῦσμα ἀγάνωτου στρωτήρα κερά-
μου, ἐνσωματωμένου στὸ γέμισμα τῶν ἀρμῶν τῆς ἀργολιθοδομῆς τοῦ μετώπου τοῦ ἀνδρόρου, ἀποτελεῖ ἐπαρκὴ χρονολογικὴ ἔνδειξη.

Πληροφορίες δίνει ἀκόμη καὶ τὸ ἀρμολόγημα τῶν λίθων τῶν τοίχων, καθὼς κατὰ τὸν καθαρισμὸ λασπωμένου ἀρμοῦ τοῦ μετώπου τοῦ βόρειου τοί-
χου τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου βγήκε στρογγυλὴ τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη, σχεδὸν ἀκέραιη, ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς μὶλωμα (= παράβυσμα, πίν. 886). Ἔτσι, διαπιστώθηκε γιὰ πολλοστὴ φορὰ ὅτι τὰ τελετουργικὰ σκεύη μετὰ ἀπὸ μία καταστροφή, ἀκέραια ἢ ἀποσπασματικὰ σωζόμενα, δὲν δια-
τηροῦσαν τὸν βαθμὸ ἱερότητας ποὺ θὰ εἶχαν κατὰ τὴν ἀνάθεσή τους, ἀφοῦ συχνὴ εἶναι ἡ χρῆση τους ὡς δομικοῦ ὕλικου.

Ἡ ἀντικατάσταση τῶν ξερολιθιῶν, ποὺ ἀντιστηρίζουν προσωρινὰ τὴν ἐπίχωση ἀνάμεσα σὲ δύο τοίχους ἐπάλληλων καὶ διαφορετικῆς περιόδου κτι-
σμάτων, προϋποθέτει τὴν ἀφαίρεση ἐπίχωσης γιὰ νὰ χτισθεῖ, ἀντίστοιχου πάχους καὶ ὕψους, τοιχίο ὑποστήριξης τοῦ νεώτερου τοίχου. Τὰ νεώτερα ὄστρακα, ποὺ τυχὸν δίνει τὸ σκάψιμο αὐτοῦ τοῦ εἵδους ἐπίχωσης, βοηθοῦν τὴ
χρονολόγηση τοῦ ὑπερκειμένου τοίχου. Ἔτσι, ὑπάρχει ἐλπίδα νὰ χρονολογηθεῖ ὁ ἐπιφανειακὸς περιμετρικὸς τοῖχος τοῦ ἱεροῦ, ποὺ περνᾷ πάνω ἀπὸ τὸν βόρειο
τοῖχο τοῦ νεοανακτορικοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου (βλ. ΠΑΕ 1997, πίν. 110-111, ὀρθογ. Η-Κ46-45), ἀφοῦ μελετηθεῖ διεξοδικὰ ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ὅπου ἐδραζόταν αὐτὸς ὁ τοῖχος. Πάντως, ὁλοκληρώθηκε φέτος τὸ χτίσιμο τοῦ

τοιχείου τῆς ὑποστήριξής του στὸ μῆκος τῶν 22 μ. (κυμαινόμενου ὕψους $\pm 1.30-1.90$ μ.) ἀνάμεσα στοὺς δύο τοίχους διασφαλίζοντας τὸν νεώτερο ἀπὸ τὴν καταστροφή (πίν. 89).

Ἡ ἴδια ἐργασία χρειάστηκε νὰ γίνει στὸν πυκνοδομημένο χώρο τῶν ὀρθογωνίων H-Θ50-51 (βλ. ΠΑΕ 1997, πίν. 110-111), ὅπου ἡ ξερολιθιά πού ὑποστήριζε τὸν ἀποσπασματικὰ σωζόμενο τοῖχο HΘ501 τοῦ ὑπομινωικοῦ - πρωτογεωμετρικοῦ κτιρίου L κατέρρευσε, συμπαρασύροντας καὶ δύο λίθους τοῦ τοίχου. Ὁ χώρος ἐρευνήθηκε τὸ 1995 καὶ ἔδωσε ἀσφαλῆ στρωματογραφικὴ διαδοχὴ γιὰ τὰ κτίρια L, S, Ub, U καὶ V¹⁴. Φέτος ἐπαληθεύθηκε πλήρως ἡ στρωματογραφία τοῦ 1995 κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ἔδρασης τοῦ τοίχου HΘ501¹⁵, μὲ τὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκε τὸ σωζόμενο ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ τοίχου HΘ511 τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου S, ὅπως καὶ πρόσθετα στοιχεῖα τῶν παλαιοανακτορικῶν κτιρίων Ub, U καὶ V (πίν. 90α). Ἀπὸ χαλικῶδες στρώμα αὐτῆς τῆς ἐπίχωσης, πού ἀντιπροσωπεύει μάλλον τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου, βγῆκε ἀποσπασματικὰ σωζόμενο καλυκόςχημο μέλος ἀπὸ ὀφίτη λίθο μὲ ἀνάγλυφα παπυρόσχημα φύλλα. Τὸ θραῦσμα εἶναι ὅμοιο μὲ ἀκέραιο ἐπίκρανο (;) ἀπὸ ἴδιο κατὰ τὴ σύσταση στρώμα, πού σκάφτηκε κατὰ τὶς ἐργασίες συντήρησης τοῦ ἱεροῦ τὸ 1994¹⁶.

Στὶς ἐργασίες συντήρησης μεγάλης κλίμακας ἐντάσσεται καὶ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ βόρειου μετώπου τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δωματίων 2 καὶ 1 τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου U, πού ἐκκρεμοῦσε ἀπὸ τὸ 1994¹⁷. Καθὼς τὸ φυσικὸ σχιστολιθικὸ ἔδαφος βαθαίνει πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, στὸ σημεῖο τοῦ δυτικοῦ τμήματος θεμελίωσης αὐτοῦ τοῦ τοίχου καὶ οἱ λιθόπλινθοί του δὲν κλειδώνουν, τὸ μεγαλύτερο τμῆμα του ξέφυγε ἀπὸ τὴν κατακόρυφο καὶ τὴν

14. Βλ. ΠΑΕ 1995, 256-260 εἰκ. 9-11, ὅπου ἀναφέρεται μὲ τὸν κωδικὸ “Ἐπίχωση S-L”.

15. Ἡ ἐπανατοποθέτηση τοῦ τοίχου HΘ 501 πάνω σὲ ἐλεύθερη πλάκα-δοκὸ ἀπὸ σκυρόδεμα θὰ γίνει τοῦ χρόνου, γιατί δὲν ἐπαρκοῦσε ὁ χρόνος τοῦ φετινοῦ προγράμματος ἐργασιῶν γιὰ μία τόσο χρονοβόρο διαδικασία.

16. Βλ. ΠΑΕ 1994, 244 πίν. 1506.

17. Γιὰ τὴν ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ δωματίου, βλ. ΠΑΕ 1994, 243-244, πίν. 151 καὶ 1995, 247-251 εἰκ. 2 καὶ 4 πίν. 115α.

ὀριζόντιο, σχηματίζοντας μεγάλη “κοιλιά”. Μὲ τὴν τμηματικὴ ἐπαναφορὰ στὴν ἀρχικὴ, κατὰ τὸ δυνατό, θέσση τῶν ἀνοιγμένων λιθοπλίνθων διαπιστώθηκε ὅτι οἱ ἔντονα προεξέχοντες λίθοι στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 2 δὲν ἀνήκουν σὲ κάποιο θρανίον, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς (πίν. 906). Οἱ λίθοι ἀντιστοιχοῦν στοὺς δύο θεμέλιους δόμους τῆς δυτικῆς ἄκρης τοῦ τοίχου καὶ προεξέχουν πρὸς τὰ βορειοανατολικά, γιὰτὶ ὁ ὑπόλοιπος τοῖχος βουτάει πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, ἐξαιτίας τοῦ ἀπότομου βυθίσματος τοῦ σχιστολιθικοῦ ἐδάφους σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ δωματίου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

Κατά τὸ 2002 στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου στεγάστρου. Ὁλοκληρώθηκε ἡ κατασκευὴ τῶν περιμετρικῶν γεωτοιχῶν, ἡ σκυροδέτηση τοῦ πλείστου τῶν πασσάλων καὶ ἡ τοποθέτηση τῶν ἀντισεισμικῶν ἐφεδρᾶνων σὲ πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς. Ἀρχισε δὲ ἡ τοποθέτηση τῶν μεταλλικῶν στύλων στὴ νότια πεσσοστοιχία καθὼς ἐπίσης ἡ ἐκσκαφὴ μικρῶν τάφρων μεταξὺ περιμετρικῶν πεσσῶν γιὰ τὴ διέλευση τῶν χιαστὶ τενόντων στῆριξης.

Τὸ 2002 ὑπῆρξε ἰδιαίτερα εὐτυχὲς γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι χάρις στὶς χορηγίες ποὺ δέχτηκε καὶ μὲ τίς ὁποῖες κατέστη δυνατὴ ἡ ἐκτέλεση τῶν παρακάτω ἐπὶ μέρους ἔργων:

1. Στὸ ἐργαστήριο τοιχογραφιῶν:

Μὲ τὴ διάθεση δεκάδας συντηρητῶν ἀπὸ τὴ Διεύθυνση Συντήρησης τοῦ ΥΠΠΟ καὶ μὲ χορηγία τοῦ «Ἰδρύματος Θήρας Πέτρος Μ. Νομικός» συνεχίστηκε ἡ συντήρηση τῶν συνθέσεων τοῦ Καλαμιῶνα καὶ τοῦ Βωμοῦ καὶ ἄρχισε ἡ διαδικασία γιὰ τὴ συντήρηση τῶν συνθέσεων τῶν Σπειρῶν καὶ τοῦ «Κυνηγοῦ», ὅλων ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3.

Μὲ χορηγία, γιὰ τρίτη χρονιά, τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τῆς σύνθεσης τῶν «Κυριῶν μὲ τίς Ἀνθοδέσμες» ἀπὸ εἰδικὸ συνεργεῖο συντηρητῶν.

2. Στὸ ἐργαστήριο κεραμεικῆς:

Συντελέστηκε ἡ διαλογὴ καὶ ταξινόμηση τῶν ὀστράκων ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ 37 φρεάτων θεμελίωσης τῶν πεσσῶν τοῦ νέου στεγάστρου καθὼς ἐπίσης ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἀγγείων. Οἱ ἐργασίες αὐτές, στὶς ὁποῖες ἀπασχολήθηκαν περὶ τοὺς δώδεκα ἀρχαιολόγοι καὶ τρεῖς συντηρητές, κατέστησαν δυνατὲς χάρις στὶς γενναῖες χορηγίες ἀπὸ τὸ Institute for Aegean Prehistory καὶ τὸ ΥΠΠΟ ἀντίστοιχα.

3. Στὸ ἐργαστήριο Ὁργανικῶν Καταλοίπων:

Μὲ χορηγία τοῦ «Ἰδρύματος Ἰ. Κωστοπούλου» ἀσχολήθηκαν τρεῖς ἀρχαιολόγοι μὲ τὴ διαλογὴ τῶν δειγμάτων ἀπὸ δεκαπέντε φρέατα πεσσῶν τοῦ νέου στεγάστρου.

4. Στὸ ἐργαστήριο Μετάλλων:

Συνεχίστηκε ἡ συντήρηση μεταλλικῶν εὕρημάτων καὶ ἔγινε ὁ ἐτήσιος ἔλεγχος τῶν παλαιῶν ἀπὸ συντηρήτρια, τὴν ὁποία εὐγενῶς διέθεσε ἡ Ἐφορεία Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων τοῦ ΥΠΠΟ.

Χάρις στὶς παραπάνω χορηγίες κατέστη ἐπίσης δυνατὴ ἡ καταγραφή, σχεδίαση καὶ φωτογράφιση πολλῶν εὕρημάτων καθὼς καὶ ἡ συνέχιση τοῦ προγράμματος ψηφιοποίησης τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου καὶ τῶν ἡμερολογίων τῆς ἀνασκαφῆς, καθὼς καὶ τῶν καταλόγων τῶν ἐπὶ μέρους εὕρημάτων.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 91-93)

Καί κατά τὸ 2002, συνεχίσθηκαν, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ὑπογραφομένου, οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ προκαταρκτικῆς μελέτης εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν Ζάκρου, μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς θέσης. Στὸ ὅλο ἔργο συμμετεῖχαν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἄ. Ἀρχοντάκης, Σ. Βουτσάκης, Ἐ. Γεροντάκου, Μ. Ζαμπανίни, Χ. Καραγιαννόπουλος, Ἄ. Πλάτωνος καὶ Ἄ. Φραντζεσκάκης, ὁ ἀρχιτέκτονας Ἄ. Νακάσης, ὁ συντηρητὴς Κ. Νικάκης, οἱ σχεδιάστριες Ν. Ντόλια καὶ Γ. Θωμαδάκη καὶ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Μεσογειακῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Αἰγαίου. Γιὰ τὴ συντήρηση, σχεδίαση καὶ φωτογράφηση τῶν εὐρημάτων στὸ Ἐργαστήριον Ζάκρου ἐργάσθηκαν, ἐπίσης, τὰ μέλη τῆς Ὀμάδας Δημοσιεύσεων τοῦ Institute for Aegean Prehistory Ἀνατολικῆς Κρήτης. Τὸ ἐφετινὸ πρόγραμμα ὑποστήριξε οἰκονομικά – καὶ γιὰ τὴν ἐφετινὴ περίοδο – τὸ Institute for Aegean Prehistory τῆς Νέας Ὑόρκης, πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τοῦ ὁποίου ὀφείλονται θερμὲς εὐχαριστίες. Τέλος, τὴν πραγματοποίησιν τῶν προγραμματισμένων ἐργασιῶν διευκόλυναν μὲ κάθε τρόπο οἱ ΚΓ' καὶ ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐφετινῶν ἐργασιῶν, κατὰ τομεῖς, ὑπῆρξαν ἀναλυτικὰ τὰ ἀκόλουθα:

α. Συντήρηση κινητῶν εὐρημάτων

Στὸ ἐργαστήριον Ζάκρου, συνεχίσθηκε μὲ γοργοὺς ρυθμοὺς τὸ ἔργο συντήρησης κινητῶν εὐρημάτων παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων. Ξεκίνησε καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση κεραμικῶν καὶ μικροαντικειμένων ἀπὸ διάφορες ὕλες, πού προέρχονται ἀπὸ τὸ λεγόμενον “Κτίριο τῶν

Κογχῶν”, ἓνα οἰκοδόμημα πού θρῖσκοτόταν παρά τήν “Ὀδὸ Λιμένος”, σέ ἄμεση συνάφεια τόσο μέ τὸ ΥἼΜ Ι ἀνάκτορο, ὅσο καὶ μέ τὸ σημαντικὸ γιὰ τὰ εὐρήματά του “Ἀνατολικὸ Κτίριο”. Ἀποκαταστάθηκαν πάνω ἀπὸ τριάντα (30) πήλινα ἄγγεῖα διαφόρων τύπων καὶ μεγεθῶν, πού φαίνεται νὰ χρονολογοῦνται στὸ σύνολό τους στὴν ΥἼΜ ΙΒ περίοδο. Τὸ σχηματολόγιο πού ἀντιπροσωπεύεται περιλαμβάνει τὸν πιθίσκο, τὸν μικρὸ πιθαμοφόρα, τὴν στάμνο, δίωτη καὶ σέ μία περίπτωση γεφυρόστομη, τὴν χύτρα, τὸ καδόσχημο ἄγγεῖο μέ ἡ χωρὶς πρόχυση, τὸν κυλινδρικό γεφυρόστομο καδίσκο, τὴν πρόχου μέ σφαιρικό, ὠοειδὲς ἡ διευρυνόμενο πρὸς τὴ βάση σῶμα, τὸν ἀμφορίσκο μέ ἔλλειψοειδὲς στόμιο, τὸ πυριατήριο, τὴν γαλατιέρα, τὸν ἡμισφαιρικό κύαθο καὶ τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Οἱ διακοσμῆσεις, πάντα στὸ dark on light στύλ, περιλαμβάνουν περιφερικὲς ἐπάλληλες ζῶνες, φυλλοφόρες ταινίες διαφόρων τύπων καὶ φυτικὰ θέματα (καλαμοειδή;) τοποθετημένα κατὰ ἀραιὰ διαστήματα σέ λοξὴ διάταξη.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴν τῆς κεραμεικῆς, ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ συντήρηση τμήματος ἀνάγλυφης τοιχογραφίας μέ διάζωμα σπειρῶν, ἀνάλογης ἐκείνης πού κοσμοῦσε τὴν Αἴθουσα Συμποσίων τοῦ ἀνακτόρου, ὅπως καὶ ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση ἐνὸς λίθινου κυλινδρικοῦ καδίσκου ἀπὸ ὀφίτη.

Παράλληλα μέ τὴ συντήρηση τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ Κτίριο τῶν Κογχῶν, ξεκίνησε καὶ ἡ προεργασία γιὰ τὴ σχεδίαση καὶ ἀποκατάσταση τῆς τοιχογραφίας μέ τὰ καλαμοειδῆ ἀπὸ τὴ βίλλα τῆς Ἐπάνω Ζάχρου, κομμάτια τῆς ὁποίας εἶχαν συντηρηθεῖ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη. Τέλος, συμπληρώθηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε μεγάλη δίωτη πήλινη λεκάνη, προερχόμενη ἀπὸ τὸ γειτονικὸ τοῦ Κτιρίου τῶν Κογχῶν Ἀνατολικὸ Κτίριο.

6. Προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμικοῦ ὕλικου

Στὸ Ἡράκλειο, ὀλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες καταγραφῆς καὶ προκαταρκτικῆς μελέτης κεραμικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ ΥἼΜ Ι ἀνάκτορο (ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1963). Καταγράφηκαν περὶ τὶς 160 ὁμάδες ὀστράκων προερχόμενες κυρίως ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Πτέρυγα καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς στοὺς χώρους τοῦ Κεντρικοῦ Ἱεροῦ (δωμάτιο XXIII), τῆς Δεξαμενῆς Καθαρῶν (XXIV), τοῦ Ἀρχαιοφυλακίου (XVI), τοῦ Σκευοφυλακίου (XXII), τοῦ Θησαυροφυλακίου (XXV), τοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Ἱεροῦ

(XXVI), τῆς Ἀποθήκης τοῦ Ἱεροῦ (XXVII), τοῦ Φωταγωγοῦ τῆς Αἰθουσας τῶν Τελετουργιῶν (XXVIII), τοῦ Μαγειρείου (XXXII) καὶ τῶν βοηθητικῶν του διαμερισμάτων.

Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων ποὺ ἀντιπροσωπεύονται στὸ κλειστὸ αὐτὸ ὙΜ IB στρώμα εἶναι ὁ πιθαμοφόρας, ὁ ἀμοφόρας μὲ τὸ ἐλλειπτικὸ στόμιο, ὁ ψευδόστομος ἀμοφόρας, ἡ καρποδόχη (καὶ ὁ τύπος μὲ τὸ σταυροειδὲς διαχώρισμα στὸ ἐσωτερικόν), ἡ γεφυρόστομη ἢ δίωτη στάμνος (πίν. 91α), ἡ γεφυρόστομη καὶ ἡ ραμφοστόμη πρόχους, ὁ γεφυρόστομος σκύφος, ὁ βαθὺς κύαθος μὲ πόδι, ὁ ἡμισφαιρικός κύαθος, τὸ πυριατήριο (πίν. 91β) καὶ τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Τὸ θεματολόγιό τῶν διακοσμήσεων περιλαμβάνει δείγματα τῆς λεγόμενης “εἰδικῆς ἀνακτορικῆς παράδοσης” (στὴν ὁποία ἀνήκουν ὁ θαλάσσιος, ὁ φυτικός, ὁ ἐναλλασσόμενος καὶ ὁ γεωμετρικός ρυθμός), ἀλλὰ κατὰ κύριο λόγο προέρχεται ἀπὸ τὴν ὙΜ ΙΑ τοπικὴ παράδοση, κάτι συνηθισμένο γιὰ τὶς ἐπαρχιακὲς ὙΜ IB θέσεις. Ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἀντιπροσωπεύονται περισσότερο εἶναι οἱ συνδεόμενες σπείρες μὲ τὸ δισκοειδὲς κέντρο, συχνὰ μὲ ἐπίθετα λευκὰ στίγματα, ἡ ἀμφίστροφη σπείρα, ἡ βλαστόσπειρα, οἱ φυλλοφόρες ταινίες μὲ κεντρικὸ στέλεχος, τὸ φολιδωτὸ μὲ κεραῖες θέμα, τὰ καλαμοειδῆ σὲ ἄραια διάταξη ἢ σὲ πλέγμα, τὰ στροβιλιζόμενα φύλλα μὲ λευκὰ ἐπίθετα κοσμήματα καὶ οἱ διπλοὶ πελέκει. Χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα αὐτῆς τῆς κεραμικῆς ὁμάδας εἶναι καὶ ἡ ταυτόχρονη χρῆση, πάνω στὸ ἴδιο ἀγγεῖο, καὶ τῶν δύο τεχνικῶν γραπτῆς διακόσμησης, ἐκείνης τοῦ “ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ” καὶ αὐτῆς τοῦ “σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ” βάθους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ, καταγράφηκαν μετὰξὺ ἄλλων, προερχόμενα ἀπὸ τοὺς ἴδιους χώρους, ἓνα μικρὸ τμήμα ἐνεπίγραφης πινακίδας τοῦ Γραμμικοῦ Α συστήματος (δωμάτιο XXV), ἓνα κομμάτι μιᾶς λίθινης τράπεζας προσφορῶν μὲ χάραγμα διπλοῦ πελέκεως (XVI), τμήμα ἄλλης τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ λευκὸ κονίαμα (XVI) καὶ θραῦσμα λίθινου κυκλικοῦ τριποδικοῦ βωμοῦ (XXVIII).

γ. Κεραμεικὴ τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1981

Στὴ Ζάκρο πλύθηκαν καὶ καταγράφηκαν δέκα κεραμικὲς ὁμάδες τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔτους 1981. Προέρχονται ἀπὸ τὴν Οἰκία Α τοῦ «Τομέα Hogarth» (ΝΑ καὶ ΝΔ δωμάτιο τοῦ Ἄνω Ἀνδρόρου), τὶς ἐπιχώσεις τῆς

Δυτικῆς Αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου καὶ τὴν παλαιοανακτορικὴ οἰκία δυτικὰ τοῦ τελευταίου.

δ. Ἔργασίες στερεώσεων καὶ καθαρισμοῦ

Στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Ζάκρου πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοὶ καὶ ἐπείγουσες στερεωτικὲς ἐργασίες. Οἱ στερεώσεις εἶχαν καθαρὰ σωστικὸ χαρακτήρα καὶ περιορίσθηκαν στὴν ἀντικατάσταση τῶν παλαιότερων ἐπικαλύψεων μὲ κορασάνι εὐαίσθητων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μὲ καινούργια ἐπιχρίσματα ἀνάλογης σύστασης. Γιὰ τὴν ἐφετινὴ περίοδο, οἱ ἐργασίες αὐτὲς περιορίσθηκαν στὸν τομέα τῆς Δεξαμενῆς Καθαρμῶν τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας (XXIV) καὶ ἰδιαίτερα στὴ μεγάλη παραστάδα-πессό καὶ τοὺς τοίχους ποὺ ὀρίζουν καμπτόμενο διάδρομο ἀμέσως ἀνατολικά τῆς τελευταίας (πίν. 92α-β). Σχεδιάσθηκε καὶ φωτογραφήθηκε, ἀκόμα, ὁ βόρειος τοῖχος τῶν δωματίων Γ καὶ Δ τοῦ Παλαιοανακτορικοῦ Συγκροτήματος ὑπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ Ἀνακτόρου, ἐπειδὴ κρίθηκε ἀναγκαία ἡ καθαίρεση καὶ ἀποκατάστασή του κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος.

Οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ ἐπικεντρώθηκαν ἔξω ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ νότια πρόσοψη τοῦ Παλαιοανακτορικοῦ Συγκροτήματος καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου Μ τοῦ τελευταίου. Στόχοι τῶν σχολαστικῶν καθαρισμῶν ὑπῆρξαν ἡ ἀνάδειξη τῆς ἐντυπωσιακῆς νότιας πρόσοψης τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος, ἡ διασάφηση ὀρισμένων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων του καὶ ἡ συμπλήρωση τῆς σχεδιαστικῆς του ἀποτύπωσης ἐν ὅψει τῆς τελικῆς του δημοσίευσής.

Ὁ καθαρισμὸς τῆς νότιας πρόσοψης (πίν. 93α) ἔδειξε ὅτι ἡ τελευταία εἶχε θεμελιωθεῖ σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν πλακόστρωτων τῶν δωματίων Β, Κ, Δ καὶ Η. Ἐπιπλέον, φάνηκε ὅτι ἡ ἀπόληξη τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου μεταξὺ τῶν δωματίων Γ καὶ Δ ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης. Ἡ κατασκευαστικὴ αὐτὴ ἰδιομορφία παρουσιάζει κάποια δυσαρμονία μὲ τὴν ἐπιμελημένη μεγαλιθικὴ οἰκοδόμησή τῆς τελευταίας.

Ἡ ἀπομάκρυνση τῆς λασπώδους ἐπίχωσης ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου Μ ὑπῆρξε ἰδιαίτερα δυσχερὴς, ἐξαιτίας καὶ τῆς διαρκoῦς ἀνάβλυσής ὑπογείων ὑδάτων. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ ἤλθαν στὸ φῶς οἱ κρηπίδες παλαιότερων τοίχων, ὅπως καὶ ὑπολείμματα πλακόστρωτου δαπέδου ἀνάλογου μὲ

ἐκεῖνα τῶν δωματίων Β, Γ καὶ Η, πού καθαρίσθηκαν κατὰ τὰ προηγούμενα χρόνια (πίν. 936).

Τέλος, μικρὴ διερευνητικὴ τομὴ πραγματοποιήθηκε παράλληλα μὲ τὸν παχὺ τοῖχο νότια τοῦ δωματίου Μ, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὸν Ν. Πλάτωνα, ἀποτελοῦσε θεμέλιο ἰσχυροῦ τοίχου πού περιέκλειε ὑπαίθριο χῶρο ἢ ἐσωτερικὴ αὐλή. Κάτω ἀπὸ τὶς ἄστατα τοποθετημένες πέτρες στὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, φάνηκε πιὸ καλοκτισμένη κρηπίδα πού συνδέεται μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου Μ. Ἡ ὀργανικὴ του σχέσις ὅμως μὲ τὸ τελευταῖο παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀδιευκρίνιστη.

ε. Ἀποτύπωση ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων

Ὁ ἀρχιτέκτονας Ἀ. Νακάσης ἐξεπόνησε λεπτομερὴ σχέδια (κάτοψη καὶ τομές) τοῦ «Κτιρίου τοῦ Κυκλωπείου Πυργίσκου» στὸν βόρειο λόφο. Ἀκόμα σχεδίασε συμπληρωματικὰ ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ Παλαιοανακτορικοῦ Συγκροτήματος, μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ καθαρισμοῦ του (πλακόστρωση καὶ παλαιότερους τοίχους στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου Μ, ὀψοτομὴ τῆς ἰσχυρῆς νότιας πρόσοψης).

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 2002 ὑπῆρξε σημαντικὴ ἀπὸ κάθε ἄποψη, δηλαδὴ ἀπὸ καθαρῶς ἐπιστημονικὴ ἕως εὐρύτερου ἐνδιαφέροντος.

Ἀπὸ τὰ περιοδικὰ μας ἐκδόθηκαν τὰ «Πρακτικά» τοῦ 1999 μὲ τὶς διεξοδικὰς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν τῆς χρονιάς ἐκείνης, τὸ «Ἔργον» τοῦ 2001 τὸ ὁποῖο πῆρατε κατὰ τὴν περυσινὴ δημόσια συνεδρία τῆς 19 Μαΐου καὶ τὰ τέσσερα τεύχη τοῦ «Μέντορος» τοῦ 2002. Τὸ τέταρτο κυκλοφορήθηκε μὲ ἀρκετὴ καθυστέρηση. Ἐπρεπε πρῶτα νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ὁμαλότητα στὴν Ἑταιρεία καὶ νὰ ἐπανέλθουν σ' αὐτὴν οἱ ἰδέες ποὺ εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ.

Οἱ ἀνασκαφές, τὶς ὁποῖες ἡ Ἑταιρεία διενήργησε στὴν Ἑρέτρια, μὲ τὸν Χρῆστο Τσουντα ἀπὸ τὸ 1886, τὸν Κωνσταντῖνο Κουρουνιώτη ἀπὸ τὸ 1897 καὶ ἄλλους ἐταίρους ἀργότερα, ἀπεκάλυψαν πολλὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας πόλης. Τὴν πρώτη θέση κατέχουν τὰ φημισμένα γλυπτὰ ποὺ βρῆκε ὁ Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης τὸ 1899 στὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος τὰ ὁποῖα ἀπέδωσε στὰ ἀετώματα τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ τὰ γλυπτὰ αὐτὰ ὁ ἀνασκαφὴς δημοσίευσε τὰ σπουδαιότερα. Κατόπιν, καὶ ἄλλοι τὰ μελέτησαν καὶ ἐξέφεραν πολλὰς καὶ ποικίλες γνώμες γι' αὐτά. Τώρα, 103 χρόνια μετὰ τὴν εὑρεσὴ τους, ἡ ἐπίτιμος Διευθύντρια τῆς Ἀκροπόλεως Ἐδὴ Τουλούπα τὰ δημοσιεύει συστηματικὰ καὶ συνολικὰ, παρέχει ἀπεικονίσεις ὅλων τῶν γλυπτῶν καὶ τῶν θραυσμάτων τους, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐξαίρετες σχεδιαστικὰς ἀναπαραστάσεις.

Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τῆς κυρίας Τουλούπα, «Τὰ ἐναέτια γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου στὴν Ἑρέτρια», εἶναι ἀπατηλός, γιατί στὸ ἔργο της περιλαμβάνει καὶ ὅλα τὰ ἀρχαῖα γλυπτὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἑρέτρια, εἴτε σὲ ἀνασκαφὰς εἴτε ἀπὸ περισυλλογή, καθὼς καὶ τὸν γνωστὸ κορμὸ

τῆς Ἀμαζόνας πού βρίσκεται σέ ἰταλικό μουσεῖο (Museo dei Conservatori) καί εἶχε ταυτίσει ἡ Ἰωάννα Κωνσταντίνου ὅτι ἀνήκε στα ἀετωματικά γλυπτά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Μέ τὸ βιβλίο τῆς κυρίας Τουλούπα ἀποκτήσαμε ἓνα συστηματικό ἔργο γιὰ τὴν ἀρχαίικη πλαστική τῆς Ἑρέτριας πλήρως τεκμηριωμένο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ τὴν ἱστορία τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν τοῦ μεγάλου αὐτοῦ εὐδοικοῦ κέντρου.

Τὸ βιβλίο τῆς ἐπιτίμου Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀγγελικῆς Λεμπέση, «Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου III. Τὰ χάλκινα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια», ἀποτελεῖ τὸν τρίτο μεγάλο τόμο τῆς συστηματικῆς δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τοῦ ἱεροῦ.

Ὁ πρῶτος τόμος, ἔργο τῆς κυρίας Λεμπέση πάλι, ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὸ 1985 μὲ τίτλο «Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου I. Χάλκινα κρητικά τορεύματα».

Ὁ δεύτερος τόμος στα γερμανικά ἐκδόθηκε τὸ 1996 καὶ ἦταν ἔργο τοῦ κ. Wolfgang Schürmann, «*Das Heiligtum des Hermes und der Aphrodite in Syme Viannou II. Die Tierstatuetten aus Metall*» (Τὰ μεταλλικά εἰδώλια ζώων).

Μέ τὸν τρίτο τόμο 400 σελίδων, μὲ 186 εἰκόνες καὶ 36 πίνακες, ἡ κυρία Λεμπέση ἐπισκοπεῖ τὴν ὅλη κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ ἔχοντας ὡς βάση 41 εἰδώλια ἀνθρώπων καὶ θεῶν, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ νεοανακτορικά χρόνια ὡς τὰ ὠριμα ἐλληνιστικά. Ἡ συγγραφεὺς ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀνάθεση ἀνθρωπομόρφων χάλκινων εἰδωλίων γινόταν συνεχῶς ἀπὸ τὴ 2ῃ ἕως τὴν 1ῃ χιλιετία π.Χ. καὶ ὅτι ἡ τέχνη τῆς κατασκευῆς τῶν εἰδωλίων εἶναι κρητικὴ καὶ δὲν ἔχει εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή.

Τὰ χρονολογικῶς, κατὰ τὸν ρυθμό, καταταγμένα εἰδώλια συγκρίνονται μὲ τὰ ἕως τώρα γνωστὰ ἀπὸ ἄλλες ἀνασκαφές καὶ διαπιστώνεται ἡ παράλληλη ἀνάπτυξη στὴν Κρήτη δύο τεχνοτροπιῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ βρίσκεται στὴ μινωικὴ καὶ κρητομυκηναϊκὴ παράδοση τῆς μετανεκτορικῆς περιόδου. Ἀπὸ μελέτη προκύπτει ἀκόμη ὅτι ἡ ποικιλία πού παρατηρεῖται στὴν κρητικὴ μικροπλαστικὴ τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ πρῶτο μισό τῆς 1ῆς χιλιετίας π.Χ. ἕως τὸ 500 π.Χ. περίπου, δὲν ἀποτελεῖ ἔνδειξη ἀδυναμίας τῶν Κρητῶν καλλιτεχνῶν καὶ τεχνιτῶν νὰ δεχθοῦν τὸν γεωμετρικὸ ρυθμὸ ἀλλὰ ἀντίθετα εἶναι ἀπόδειξη ὅτι στὴν Κρήτη οἱ ρυθμοὶ διαδέχτηκαν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο μὲ ὁμαλότητα. Στὴν κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ φαίνεται μὲ σαφήνεια ἡ μινωικὴ καὶ ἡ

μυκηναϊκή αντίληψη στο πλάσιμο τῶν ἀνθρώπινων μορφῶν, ὅπως φυσικά ἀφομοιώθηκε ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο δωρικό πνεῦμα.

Ἡ κυρία Λεμπέση δὲν δέχεται τὴν ἄποψη τῶν παλαιότερων μελετητῶν τῆς κρητικῆς μεταλλοπλαστικῆς, ὅτι ἡ τέχνη αὐτὴ τοῦ νησιοῦ κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τῆς πρώτης χιλιετίας, ἦταν περιφερειακή. Θεωρεῖ ἀντιθέτως ὅτι ἀπὸ τὸν 10ο ἕως καὶ τὸν 7ο π.Χ. αἰῶνα, ἡ κρητικὴ μεταλλοπλαστικὴ ἤκμασε αὐτόνομως καὶ ὅτι οἱ καλλιτέχνες τῆς κυρίως Ἑλλάδος ποὺ ἐργάστηκαν στὸν χαλκὸ κατὰ τὰ πρῶτα στάδια τῆς εἰδωλοπλαστικῆς ἄντλησαν πολλὰ ἀπὸ τὴν κρητικὴ τέχνη. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν χάλκινων εἰδωλίων ποὺ δημοσιεύει ἡ κυρία Λεμπέση καθορίζεται τὸ θρησκευτικὸ λειτουργικὸ τῆς ἀναθέσεως τῶν εἰδωλίων καὶ διαφοροποιοῦνται, κοινωνικῶς, οἱ ἀναθέτες τῶν ἔργων αὐτῶν, ποὺ ἔρχονται ἀπὸ διάφορες πόλεις τῆς Κρήτης.

Ὁ παλαιὸς ἐταῖρος μας καὶ διαπρεπὴς μελετητὴς τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας, Ὑφορος τῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Νικόλαος Δρανδάκης μᾶς ἔδωσε ἓνα νέο βιβλίο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ συνέχεια παλαιότερων ἄλλων ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ἡ Ἑταιρεία γιὰ τὴ Μάνη τοῦ ἰδίου συγγραφέως. Τὸ 1993 δημοσιεύθηκε ἡ ἐκτεταμένη μελέτη «Ἑρευνα στὴν Κάτω Μάνη», τὸ 1995 ἡ 500 σελίδων μονογραφία «Βυζαντινὲς Τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης» μὲ 112 ἐγχρωμους πίνακες καὶ τώρα ἡ νέα μονογραφία «Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Μάνης». Πρόκειται γιὰ τὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν ἐκκλησιῶν τῆς περιοχῆς αὐτῆς τῆς Ἑλλάδος, δηλαδὴ θωράκια, πεσσούς, ἐπιστύλια, ὑπέρθυρα, ἄλλα μὲ ὑπογραφὲς τῶν τεχνιτῶν καὶ χρονολογημένα, ἄλλα ἀνυπόγραφα καὶ ἀχρονολόγητα. Τὰ ἔργα ποὺ δημοσιεύονται χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν ΙΑ' ἕως τὸν ΙΔ' αἰῶνα καὶ ἀποτελοῦν ἓνα ἐξαιρετὸ σύνολο, τὸ ὁποῖο σχηματίστηκε μὲ πολυετεῖς ἔρευνες τοῦ Νικολάου Δρανδάκη. Ἀφθονα σχέδια τῶν μελῶν καὶ ἀναπτύγματα, κυρίως τῶν τέμπλων τῶν ἐκκλησιῶν, συνοδεύουν τίς περιγραφὰς καὶ ἀναλύσεις τῶν μνημείων μὲ τίς ὁποῖες, μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Ν. Δρανδάκη ποὺ μνημόνευσα, ἀποκαλύπτεται γιὰ πρώτη φορὰ πλήρως καὶ μὲ ἔγκυρο τρόπο ἡ τέχνη καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν βυζαντινῶν χρόνων τῆς Μάνης.

Δὲν παραλείπω νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχή σας στὴν τυπογραφικὴ καὶ ἐκδοτικὴ οἰκονομία τοῦ ἐξαιρετικὰ σημαντικοῦ αὐτοῦ βιβλίου ποὺ περιέχει πάνω ἀπὸ 500 φωτογραφίες καὶ πρωτότυπα, ἀδημοσίευτα, σχέδια. Τὸ βιβλίο αὐτὸ θὰ ἀποτελεῖ ὁδηγὸ γιὰ τοὺς νεώτερους βυζαντινολόγους καὶ πρότυπο γιὰ τὴ σύνταξη παρόμοιων ἔργων.

Πολὺ σημαντικό, ἰδιαίτερος γιὰ τὴν Ἑταιρεία, εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Στυλιανοῦ Κατάκη, «Ἐπίδαυρος, Τὰ γλυπτὰ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ». Θὰ σᾶς φανεῖ περίεργο ὅτι, ἐνῶ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἐπιδαύρου ἄρχισε τὸ 1881 ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Καββαδία, πρὶν ἀπὸ 121 χρόνια, μόλις τώρα ὁ πρῶτος Ἑλληνας, μετὰ τὸν ἀνασκαφέα, μᾶς δίδει ἓνα ὀγκῶδες ἔργο γιὰ τὰ μνημεῖα τοῦ μεγάλου ἱεροῦ, καὶ κάνει τὴν πολὺ εὐόωνη ἀρχὴ τῆς συστηματικῆς δημοσίευσης μιᾶς ἀπὸ τίς μεγαλύτερες ἀνασκαφές τοῦ 19ου αἰῶνος, ἡ ὁποία γιὰ λόγους ἐλλείψεως τῶν καταλλήλων ἐπιστημόνων ἔμεινε ἕως τώρα στὶς προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις. Ὁ ἴδιος ὁ Καββαδίας εἶχε δημοσιεύσει στὴν «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα» μελέτες γιὰ ἀρκετὰ γλυπτὰ καὶ ἀνάγλυφα πού εἶχε βρεῖ στὶς ἀνασκαφές του, ἔλειπε ὅμως ἡ συνολικὴ θεώρηση τῶν μνημείων ἡ ὁποία γίνεται μὲ τὴ συγκέντρωσή τους καὶ τὴ συγκριτικὴ ἐξέτασή τους. Τὰ γλυπτὰ τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι πολλά, γι' αὐτὸ ὁ κ. Κατάκης πραγματεύεται μόνον τὰ γλυπτὰ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὰ δύο ἱερά, τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα.

Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τόμους. Ὁ πρῶτος, 570 σελίδων, περιέχει τὸ κείμενο καὶ ὁ δεῦτερος περιέχει 158 πίνακες, μὲ 521 φωτογραφίες γλυπτῶν.

Τὰ γλυπτὰ αὐτὰ ἀποτελοῦν τυπικὴ εἰκόνα τῶν ἀναθημάτων τῶν μεγάλων ἐλληνικῶν ἱερῶν. Στὸ πρῶτο μέρος, στὸν λεπτομερὴ κατάλογό τους, περιγράφονται παραστάσεις θεῶν, ὅπως τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τῆς Ὑγείας, τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ Ἑρμοῦ, τῆς Ἀθηνᾶς, τοῦ Διονύσου, τοῦ Πανός, τῆς Ἴσιδος, τῆς Τύχης, τοῦ Ἡρακλέους, εἰκονιστικὰ ἀγάλματα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, διασήμεων στρατιωτικῶν, εἰκονιστικὲς ἐρμαϊκὲς στῆλες, ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα καὶ τέλος ἔπιπλα. Ἀκολουθοῦν στὸ δεῦτερο μέρος μακρὲς τεχνοτροπικὲς παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν γλυπτῶν καὶ χρονολόγησή τους. Τὰ ἔργα κατατάσσονται χρονολογικῶς στὶς στενὲς χρονικὲς περιόδους τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης, μὲ τελευταῖα τὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς τῆς Τετραρχίας καὶ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα.

Στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου περιέχονται οἱ παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως ἐπὶ τῶν εἰκονογραφικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν τύπων τῶν γλυπτῶν καὶ ἐρμηνεύεται ἡ ποικιλία τους. Ἀκόμη γίνονται οἱ ἀναγκαῖες παρατηρήσεις ὡς πρὸς τοὺς τόπους εὑρεσης τῶν γλυπτῶν καὶ τοὺς τόπους ἱδρυσῆς τους στὴν ἀρχαιότητα. Ἐξετάζεται ἀκόμη τὸ ζήτημα τῶν ἐργαστηρίων ὅπου κατασκευάστηκαν τὰ ἔργα αὐτὰ καὶ ἡ σημασία τῶν γλυπτῶν γιὰ τὴ γνώση τῆς ἱστορικῆς καὶ κοι-

νωνικῆς ἐξέλιξης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ κυρίως, καὶ δευτερευόντως τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα.

Μὲ τὸ ἔργο τοῦ κ. Κατάκη ἡ Ἑταιρεία προσφέρει ἓνα νέο βοήθημα γιὰ τὴ γνώση τῶν δύο ἱερῶν τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς ἐλληνικῆς πλαστικῆς τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας.

Ἡ ἀρχαιολογία τῆς Ἀμοργοῦ μᾶς ἦταν γνωστὴ, ἕως τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀπὸ μεμονωμένες ἔρευνες καὶ μελέτες, ὅπως τοῦ Ludwig Ross τὸ 1840 καὶ τοῦ Χρήστου Τσουντα τὸ 1884, ἀπὸ τὸν τόμο XII, 7 τῶν *Inscriptiones Graecae* (1908) καὶ ἀπὸ τὸ *Supplementum* τοῦ τόμου XII (1939), στοὺς ὁποίους δημοσιεύονται πολυπληθεῖς ἐπιγραφές τῆς Ἀμοργοῦ ἀπὸ τὸν Ἰούλιο Delamarre καὶ τὸν Hiller von Gaertringen. Πρέπει ἀκόμη νὰ μνημονεύσω καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Ἀντωνίου Μηλιαράκη, «Ὑπομνήματα Περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων, Ἀμοργός», τοῦ 1884. Μικρότερες ἄλλες μελέτες, εὐάριθμες ἄλλωστε, αὖξαναν τὴ γνώση μας χωρὶς ὅμως νὰ κερδίζουμε τὴ συνολικὴ καὶ πλήρη εἰκόνα ἐνὸς σημαντικοῦ γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Κυκλάδων νησιοῦ. Τὸ 1981 ἡ ἔρευνα τῆς κυρίας πόλης τῆς Ἀμοργοῦ, τῆς Μινώας, περιελήφθη στὸ πρόγραμμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἡ διεύθυνση τῶν ἐρευνῶν ἀνατέθηκε στὴν κυρία Λίλα Μαραγκοῦ, ἡ ὁποία γεννημένη καὶ μεγαλωμένη στὴν Ἀμοργό, ἦταν τὸ κατάλληλον πρόσωπον γιὰ τὸ ἔργο αὐτό. Ἐπὶ 22 χρόνια ἐρευνᾷ τὴ Μινώα, δημοσιεύει, καὶ στὰ δημοσιεύματά της διαπιστώνουμε τὴ βαθμιαία πρόοδο στὶς γνώσεις μας. Ἐγκαίρως ὅμως ἡ κυρία Μαραγκοῦ ἀποφάσισε νὰ συντάξῃ τὴ σύνθεση αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν της ἡ ὁποία εἶναι τὸ βιβλίον «Ἀμοργός I. Ἡ Μινώα. Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μείζων περιφέρεια», ποὺ σᾶς παρουσιάζεται σήμερα.

Ἡ γενικῶς γνωστὴ ἱστορία τῆς Ἀμοργοῦ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου, βασισμένη στὶς σημερινὲς γνώσεις μας ἀπὸ τίς ἀνασκαφές. Ἀκολουθεῖ τὸ δεύτερον μέρος τὸ ἀφιερωμένο στὴν ἱστορίαν τῆς Μινώας. Τὸ τρίτον μέρος, τὸ πλέον ἐκτεταμένο, εἶναι ἡ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς πόλης ὅπως ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τίς πολυετεῖς ἀνασκαφές τῆς κυρίας Μαραγκοῦ. Τὰ οἰκοδομήματα, οἱ τάφοι, τὰ τείχη, τὰ ὑλικά δομῆς, τὰ λατομεῖα, περιγράφονται καὶ ἀπεικονίζονται σχεδιαστικῶς ἢ φωτογραφικῶς. Στὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ βιβλίου ἡ συγγραφεὺς πραγματεύεται τὸ ἐπίνειον τῆς πόλης καὶ τὴν κτηματικὴν περιφέρειαν τῆς Μινώας, τὴν ὁποία ὀνομάζει μείζων περιφέρεια, τὴ γεμάτη μὲ φυλακτήρια, ἀγροικίες καὶ μεμονωμένα ἱερά. Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ βιβλίου

ἀποτελεῖ μία ἀκόμη μεγάλη ἀρετή του, ἡ ὁποία μᾶς παρέχει ὕλικό γιὰ σύγκριση καὶ γιὰ περαιτέρω μελέτη.

Τὴ δαπάνη γιὰ τὴ σημαντικὴ αὐτὴ ἔκδοση κατέβαλε ἐξ ὁλοκλήρου τὸ Ἰδρυμα «Σταῦρος Σ. Νιάρχος» πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται οἱ εὐχαριστίες μας.

Ἐνα ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά μας γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει γίνει λόγος ἐπανειλημμένως κατὰ τὸ πρόσφατο παρελθόν, εἶναι ὁ «Ἀτλας τῶν Μυκηνηῶν», ὁ ὁποῖος ἄρχισε νὰ παρασκευάζεται πρὶν ἀπὸ 12 χρόνια (Ἔργον 1991, 11), ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὴν Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Σπύρου Ἰακωβίδη. Πρόκειται γιὰ γεωγραφικούς χάρτες τῆς περιοχῆς τῶν ἀρχαίων Μυκηνηῶν, πάνω στοὺς ὁποίους δηλώνονται ὅσα ἀρχαῖα, ἢ λείψανα ἀρχαίων, ἔχουν ἀνασκαφεῖ ἢ ἦσαν πάντοτε ὁρατά, τάφοι, τείχη, δρόμοι, οἰκοδομήματα. Πρόδρομος τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο θὰ σᾶς περιγράψω εἶναι «Οἱ χάρτες τῶν Μυκηνηῶν» (*Karten von Mykenai*), πού ἐκδόθηκαν τὸ 1884 στὸ Βερολίνο, μὲ χαρτογράφηση τοῦ Γερμανοῦ λοχαγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Bernard Steffen καὶ ἀρχαιολογικὸ ὑπόμνημα τοῦ ἐπίσης Γερμανοῦ, καὶ κατόπιν Διευθυντοῦ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου Habbo Gerhard Lolling (1888-1894). Τὴν πρώτη αὐτὴ καὶ μόνη ἕως σήμερα ἀρχαιολογικὴ χαρτογράφηση τῶν Μυκηνηῶν ἀποτελοῦσαν δύο μόνον χάρτες, ὁ ἓνας τῆς ἀκροπόλεως ὑπὸ κλίμακα 1:750 καὶ ὁ δεύτερος τῆς περιοχῆς τῶν Μυκηνηῶν ὑπὸ κλίμακα 1:12.500.

Ἡ σημερινὴ χαρτογράφηση πού ἐκδίδει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, «*Archaeological Atlas of Mycenae*», διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: Τὸ πρῶτο περιέχει τὴν περιοχὴ τῶν Μυκηνηῶν σὲ 12 φύλλα, ὑπὸ κλίμακα 1:5000 καὶ ἀρκετοὺς ἄλλους μικρότερους χάρτες οἱ ὁποῖοι περιέχουν περιοχές μὲ μεγάλη πυκνότητα ἀρχαίων λειψάνων. Τὸ δεύτερο μέρος περιέχει τὴν χαρτογράφηση τῆς ἀκρόπολης τῶν Μυκηνηῶν σὲ ἓνα φύλλο ὑπὸ κλίμακα 1:1000. Τὸ φύλλο αὐτὸ ἀναλύεται σὲ ἄλλα φύλλα πού περιέχουν τμήματα τοῦ γενικοῦ, ὑπὸ κλίμακα 1: 400.

Οἱ χάρτες τοῦ Ἀτλαντος συνοδεύονται ἀπὸ ἐκτεταμένο ὑπόμνημα τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ συστηματικὲς μελέτες γιὰ τὴν τοπογραφία καὶ τὰ μνημεῖα τῶν Μυκηνηῶν, τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη, τῶν κυριῶν Elizabeth French καὶ Kim Shelton καὶ τῶν J. Lavery, Ch. Ioannides καὶ A. Jansen. Οἱ μελέτες περιέχουν τὸ χρονικὸ τῶν παλαιῶν περιγραφῶν τῶν Μυκηνηῶν ἀπὸ τοὺς περιηγητές, μὲ τὴν εἰδικὴ βιβλιογραφία τους καὶ χρονολογικὸ πίνακά τους.

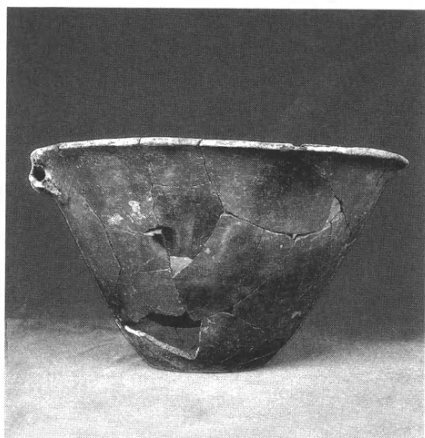
Ἀκόμη περιγράφονται ἡ ἀκρόπολη ὡς σύνολο, ἡ ἐρευνημένη περιοχή τῆς, ἡ γεωλογία τῶν Μυκηνῶν, τὸ σύστημα τῶν ἀρχαίων δρόμων τῆς περιοχῆς, τὰ σπίτια, οἱ θαλαμῶτες τάφοι. Ἡ πλούσια περὶ Μυκηνῶν βιβλιογραφία συμπληρώνει τὸ ἔργο.

Ὁ «Ἀτλας τῶν Μυκηνῶν» εἶναι τὸ πρῶτο ἔργο αὐτοῦ τοῦ εἵδους ποὺ ἐκδίδεται στὴν Ἑλλάδα. Ὁ μέγας πρόγονός του, οἱ «*Karten von Attika*» μὲ τοὺς θαυμάσιους γεωγραφικοὺς χάρτες, πολύτιμους σήμερα γιὰ τὴ γνώση τοῦ τόπου ποὺ ἔχει ἔντονα ἀλλοιωθεῖ, καὶ τὰ σοφὰ ὑπομνήματα τοῦ Milchöffer καὶ ἄλλων, ἀποτελεῖ ἔργο τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης. Ὁ «Ἀτλας τῶν Μυκηνῶν», ἔργο κατὰ μέγαλο μέρος Ἑλλήνων, ἀποτελεῖ τὴν πρώτη προσπάθεια τῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαιολογικὴ χαρτογραφία. Γιὰ νὰ συνεχισθεῖ ὁμως ἡ προσπάθεια μὲ ἄλλα ἔργα χρειάζεται ἡ πρόθυμη ἐπιστημονικὴ συνδρομὴ τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων.

Ἡ κοπιαστικὴ καὶ λεπτὴ ἐργασία τῆς σχεδίασης τῶν χαρτῶν καὶ ἡ προετοιμασία γιὰ τὴν ἐκτύπωσή τους ἔγινε στὴν Ἑταιρεία ἀπὸ τὸν συνεργάτη της κ. Εὐάγγελο Ὀλύμπιο.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 19 Μαΐου 2002
βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 63, Ἰούνιος 2002, 58-80.

α

β

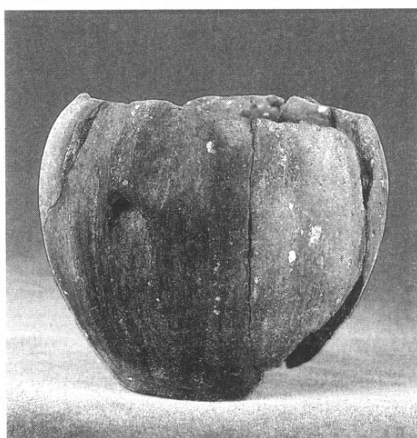

γ

δ

α-β. Λεκάνη και καρποδοχείο για τις προσφορές στους νεκρούς. γ-δ. Ἀμφορίσκος και ὁ πυθμένας του με ἀνοιγμένη ὀπή για νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ρυτό.

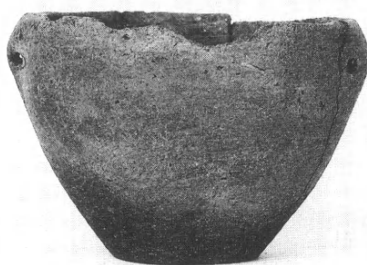
α

β

γ

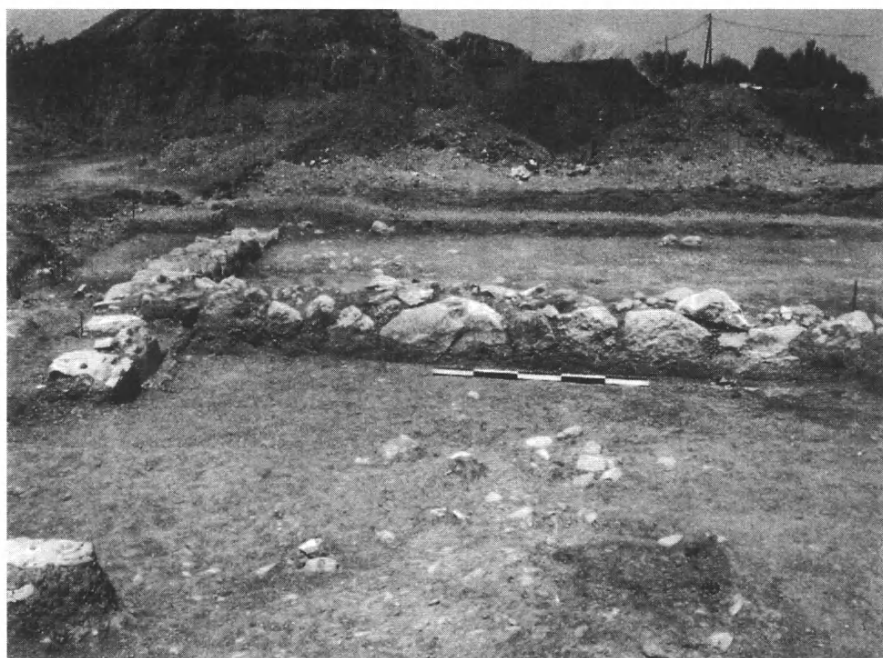

δ

α-δ. Τύποι ανοικτῶν ἀγγείων, συνηθέστατα εὑρήματα τοῦ ἀποθέτη.

α. Ο κεντρικός Τομέας μετά τις πλημμύρες του χειμώνα 2001/2002. Λήψη από ΝΑ. β. Ο Δυτικός Τομέας μετά τις πλημμύρες του χειμώνα 2001/2002. Λήψη από Νότο.

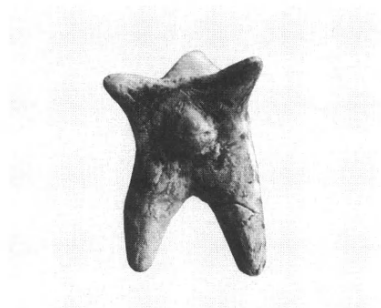
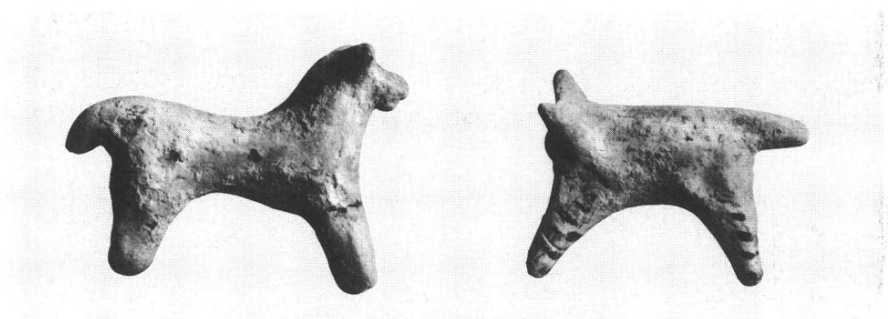
α. Ὁ ὀρθογώνιος χώρος ΒΑ τοῦ «πύργου». Ἀριστερὰ διακρίνεται ὁ νέος τοῖχος T132, δεξιὰ ὁ T111, σὲ πρῶτο πλάνο ὁ T112. Λήψη ἀπὸ Α. β. Εὐθύγραμμοι τοῖχοι καὶ ἐπάλληλοι περίβολοι στὴν προέκταση πρὸς Δυσμὰς τοῦ σκάμματος τοῦ Δυτικοῦ τομέα. Λήψεις ἀπὸ νότια.

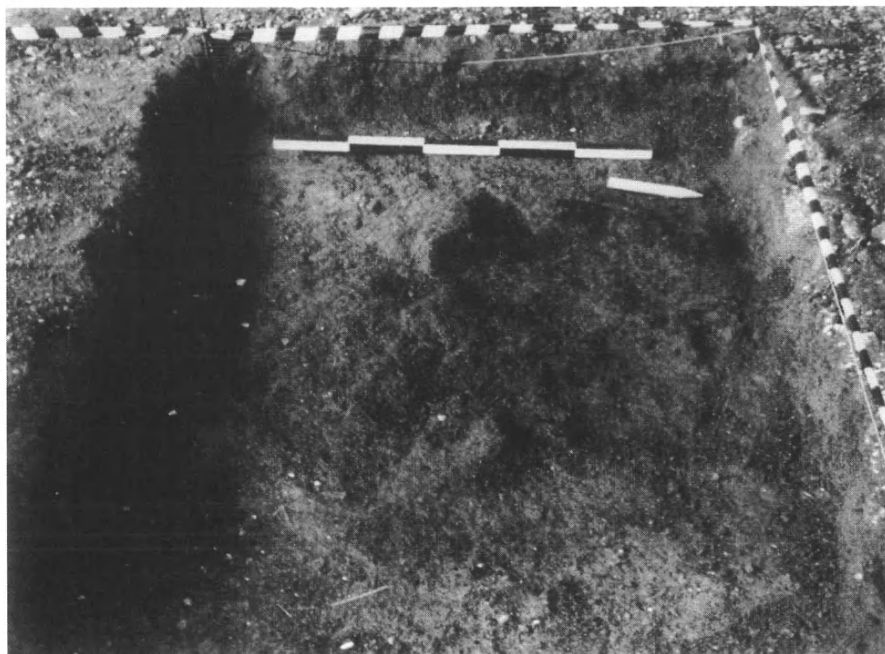
α. Εὐθύγραμμοι τοῖχοι καὶ ἐπάλληλοι περίβολοι στὴν προέκταση πρὸς Δυσμᾶς τοῦ σκάμματος τοῦ Δυτικοῦ Τομέα. Λήψεις ἀπὸ δυτικά. β. Κυκλοτερὴς κατασκευὴ μὲ κεράμους καὶ λίθους στὸ Τετράγωνο (-Γ)1. Λήψη ἀπὸ ἀνατολικά.

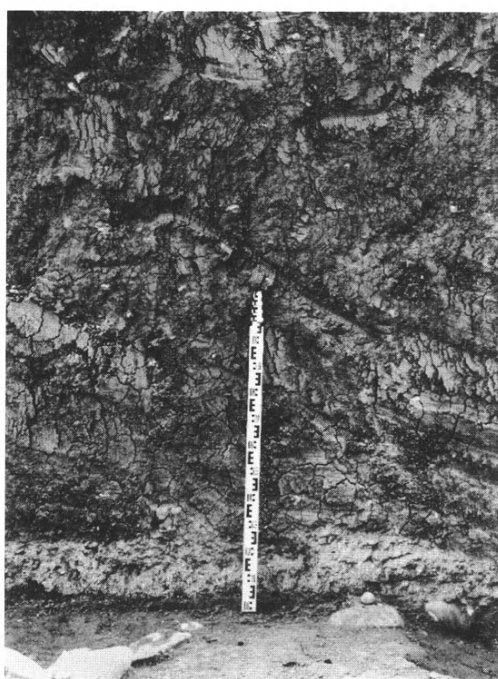
α. Κρανίο αλόγου (;) στο Τετράγωνο (-B)(-2). β. Ο ἐγκάρσιος T120 τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου. Λήψη ἀπὸ ΝΑ.

α. Δύο πήλινα όμοιώματα πλοίων. β. Δύο πήλινα ειδώλια ζώων.

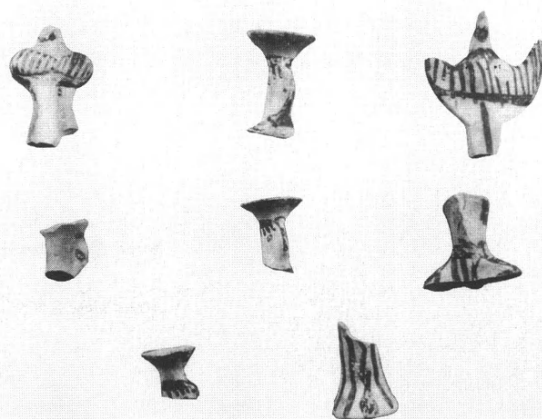
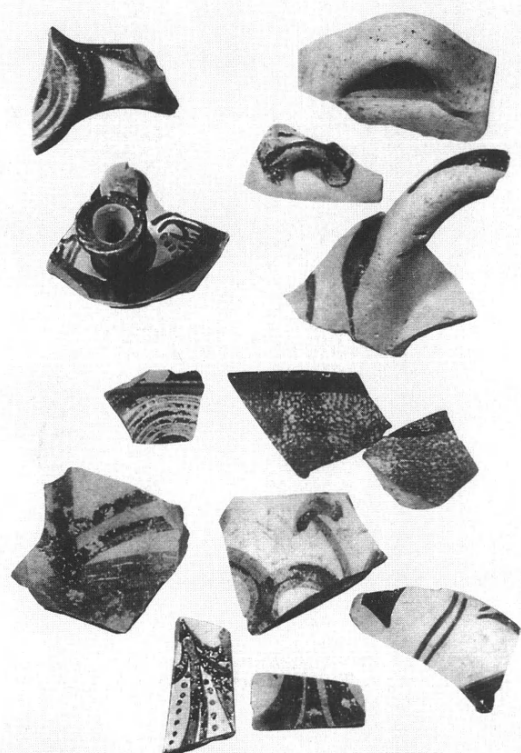
α. Τομή 25. Έστια ή κλίβανος από ανατολικά. β. Τομή 24. Η εξωτερική όψη του T15 του Κτιρίου Β, από δυτικά.

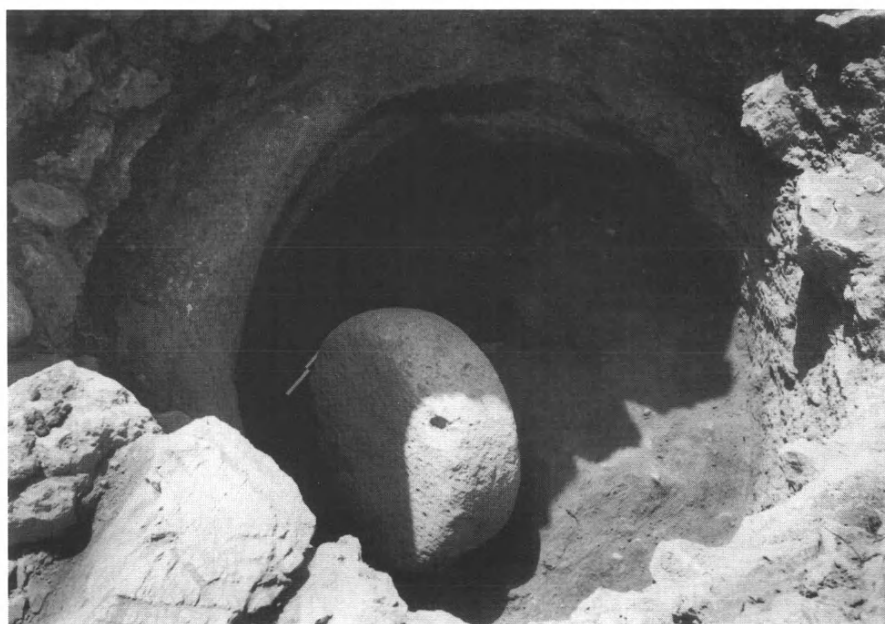
- α. Τομή 23. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν T15 καὶ T16 τῶν Κτιρίων Β-Γ, ἀπὸ δυτικά.
β. Ἐπίχωση ἀπὸ ἀργιλοχώματα πὺν κάλυψε τὸν οἰκισμὸ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων
(Δυτικὸς Τομέας).

α. Ἀκρόπολη Μυκηνῶν, ἡ περιοχή πού ἐρευνήθηκε. β. Τοῖχος στό βάθος τῆς τομῆς κοντά στό βόρειο τειῖχος.

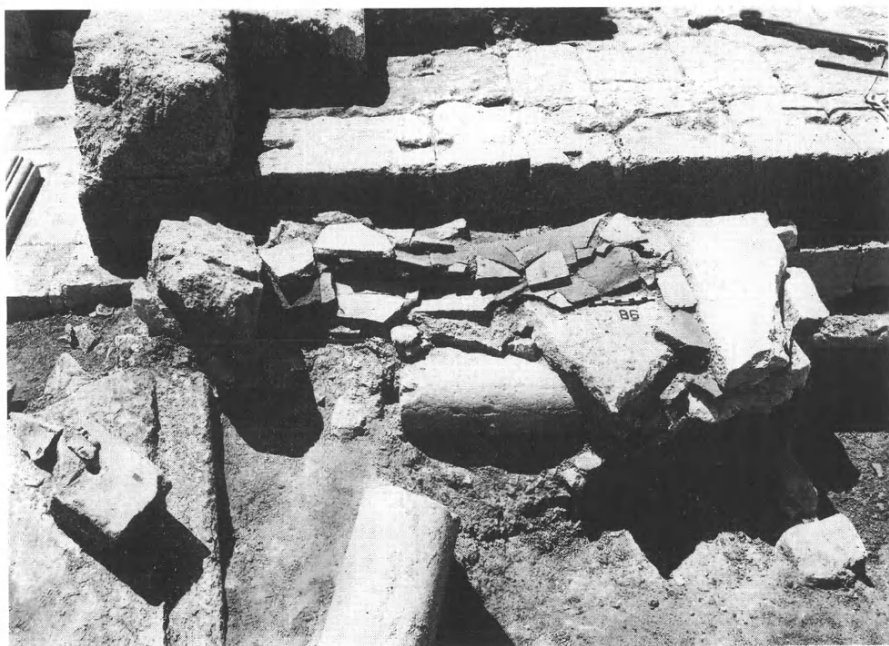
α. Κεραμεική ΥΕ ΙΙΒ από την τομή κοντά στο βόρειο τείχος. β. Ειδώλια από την τομή κοντά στο βόρειο τείχος.

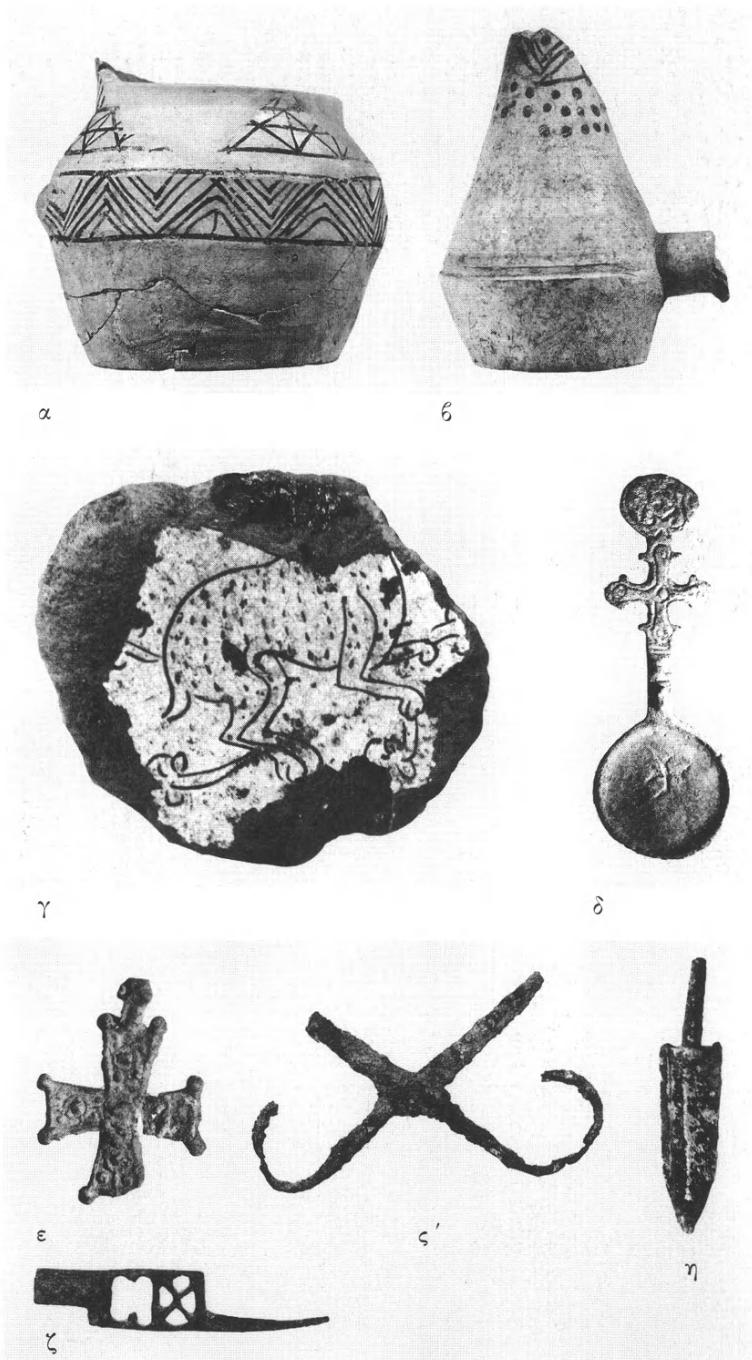
α. Οικία Πέτσα, δωμάτιο Π, κύλικες κατά χώραν. β. Οικία Πέτσα, δωμάτιο Π, ΝΑ γωνία, κυκλικό ὄρυγμα.

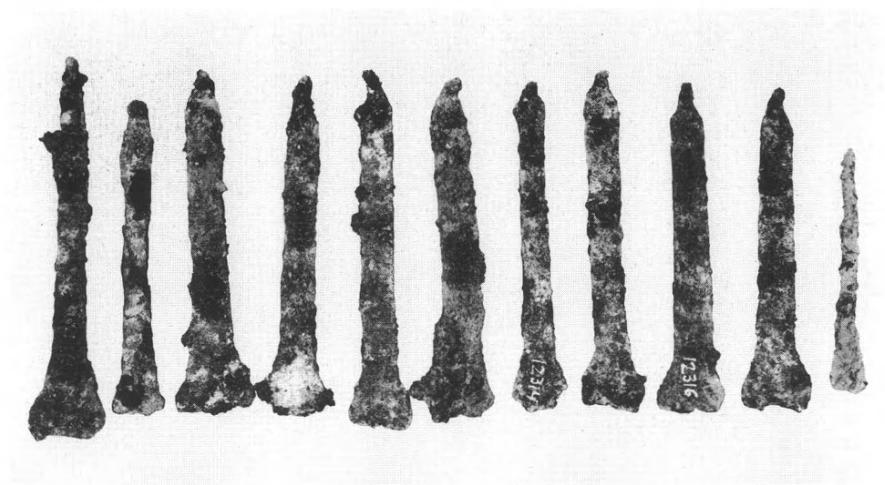
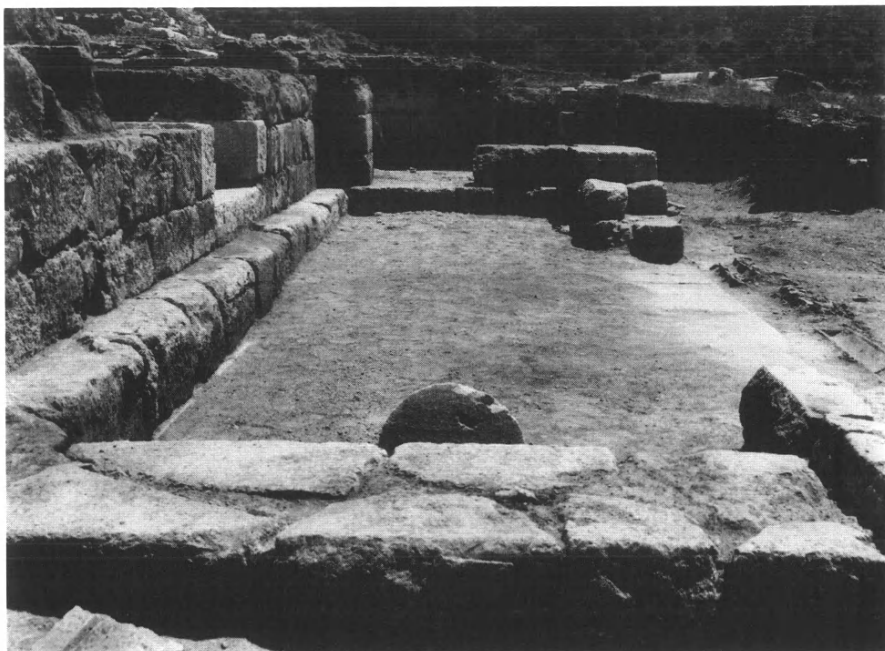
Αεροφωτογραφία τοῦ θεάτρου τῆς Μεσσήνης.

α. Κιβωτιόσχημος τάφος πρωτοβυζαντινῶν χρόνων. β. Κεραμοσκεπής τάφος πρωτοβυζαντινῶν χρόνων.

α. Ἀμφορίσκος βυζαντινῶν χρόνων. β. Οἰνοχοῖσκη βυζαντινῶν χρόνων. γ. Θραῦσμα ἐφυσάλωμένης καρποδόχης με διακόσμηση. δ. Κοχλιάριο κοινωνίας. ε. Μολύβδινος σταυρός. ς'. Σιδερένιο ψαλίδι. ζ. Ἐξάρτημα μηχανισμοῦ κλειδαριάς. η. Αἶχμή βέλους ὀρειχάλκινη.

α. Μερική άποψη δωματίων τῆς σκηνῆς τοῦ Θεάτρου. β. Σιδερένιες λάμες στερέωσης πλακῶν ὀρθομαρμάρωσης.

α. Πεσμένες λιθόπλινθοι καμαροσκέπαστης εισόδου. β. Όμάδα γλυπτῶν κατὰ χώραν στὸ προσκηνίῳ τοῦ Θεάτρου.

Κάτω μέρος γυναικείου αγάλματος. Τύπος Μεγάλης Ἡρακλειώτισσας.

Κάτω μέρος γυναικείου αγάλματος. Τύπος Μεγάλης Ἡρακλειώτισσας.

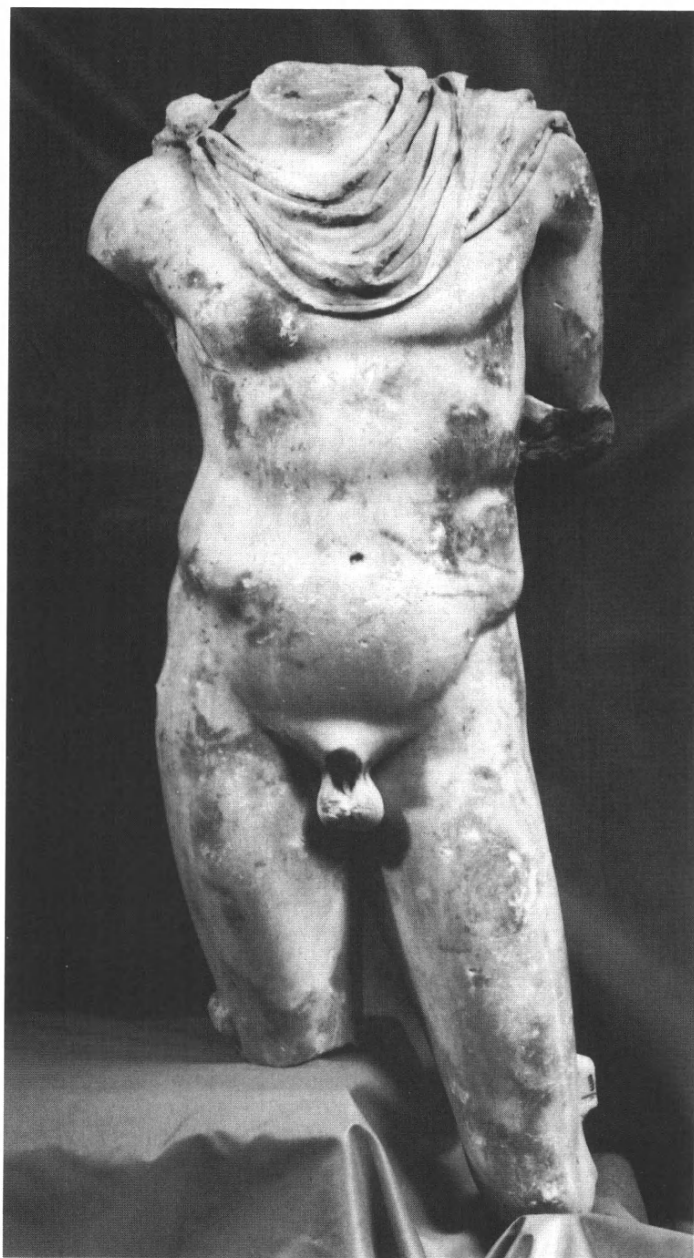
Μαρμάρινο ἄγαλμα Ἰσιδος Πελαγίας.

Μαρμάρινο ἄγαλμα Ἰσίδος Πελαγίας.

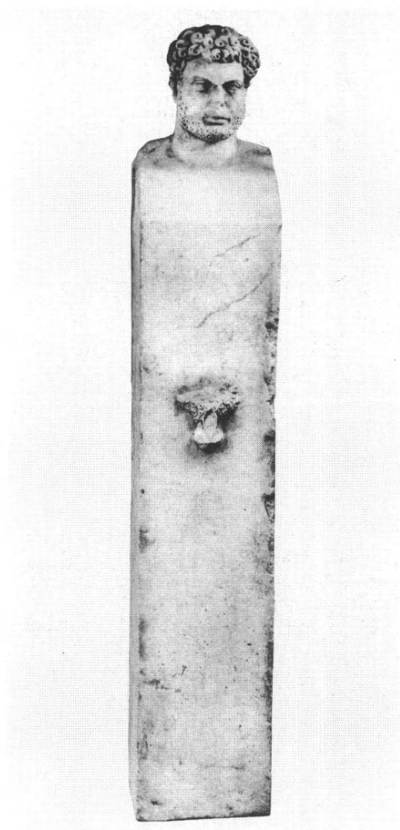
Μαρμάρινο ἄγαλμα Ἰσιδος Πελαγίας.

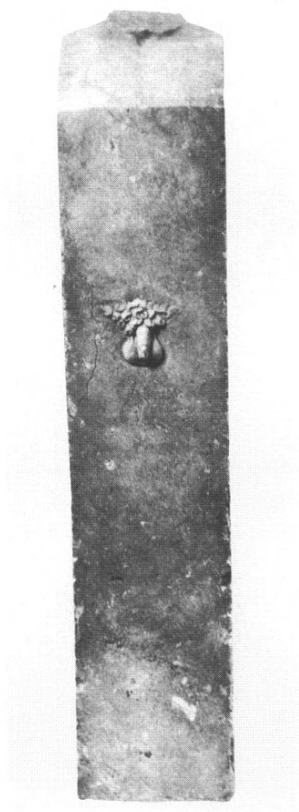
Ἑλλιπὲς μαρμάρινο ἄγαλμα, πιθανῶς Ἑρμῇ.

Ἑλλιπές μαρμάρινο ἄγαλμα, πιθανῶς Ἑρμῆ.

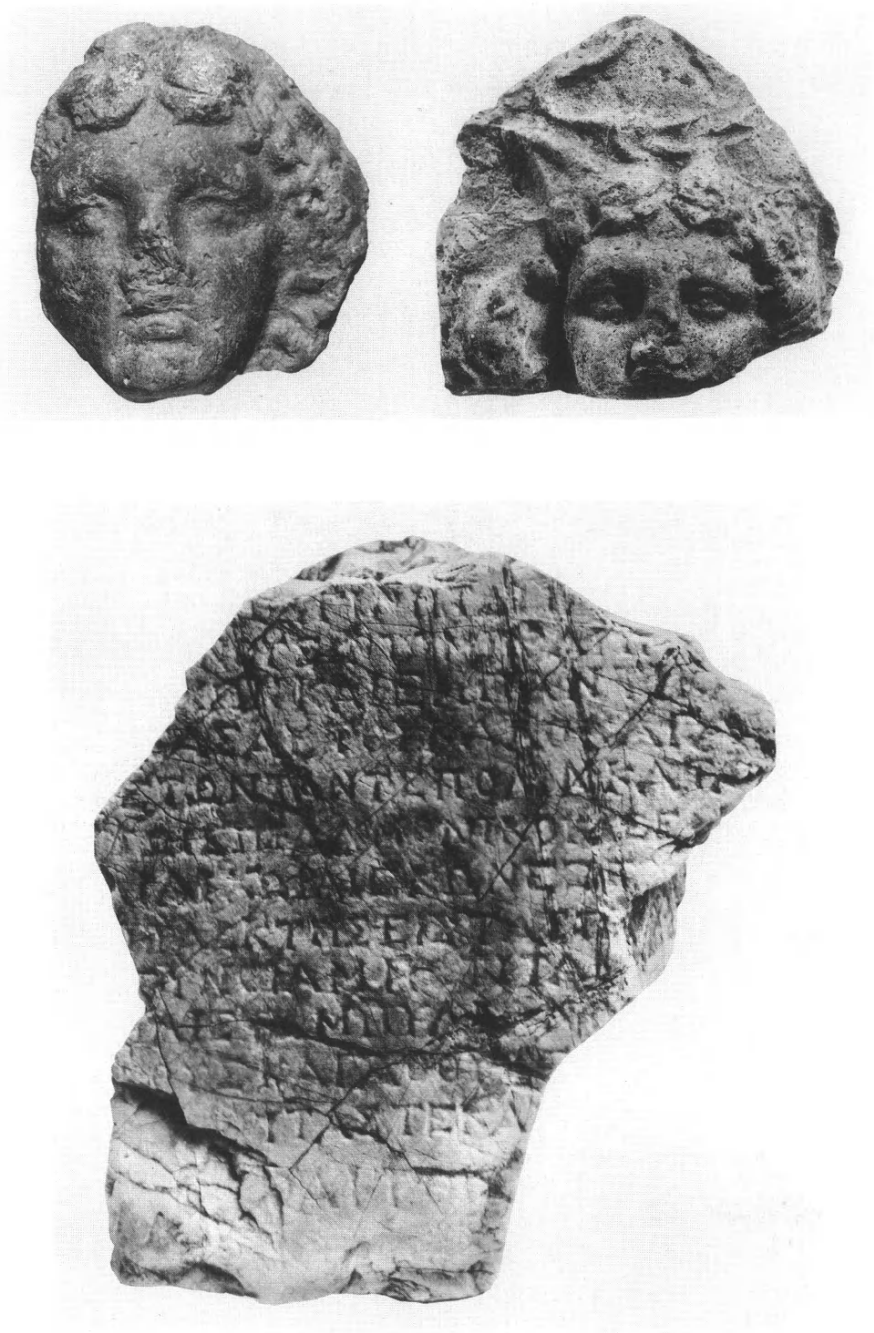
α-β. Έρμαϊκή στήλη με εικονιστικό ανδρικό κεφάλι.

α. Εἰκονιστικὸ κεφάλι τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης. β. Ἑρμαϊκὴ στήλη.

α. Θραῦσμα ἀπὸ τὸν βραχίονα θωρακοφόρου αὐτοκράτορα. β. Τμῆμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου μὲ Διόσκουρο καὶ ἄλλογο.

α-β. Μέτωπα ήγεμόνων καλυπτήρων με ἑξεργο κεφάλι Γοργούς. γ. Τμήμα στήλης
 με ψήφισμα ἀρ. 12270.

α. Κορινθιακὸ κιονόκρανο μὲ ιδιόμορφη στέψη. β. Μερικὴ ἄποψη ὑπόγειας καμαροσκέπαστης κατασκευῆς.

α-ε. Ἀγγεῖα ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων: α-β. Χύτρες. γ. Οἶνοχόη. δ. Πήλινος κάδος.
ε. Λύχνος. ς'. Μήτρα γιὰ κατασκευὴ ρωμαϊκῶν λύχνων.

α

β

γ

δ

ε

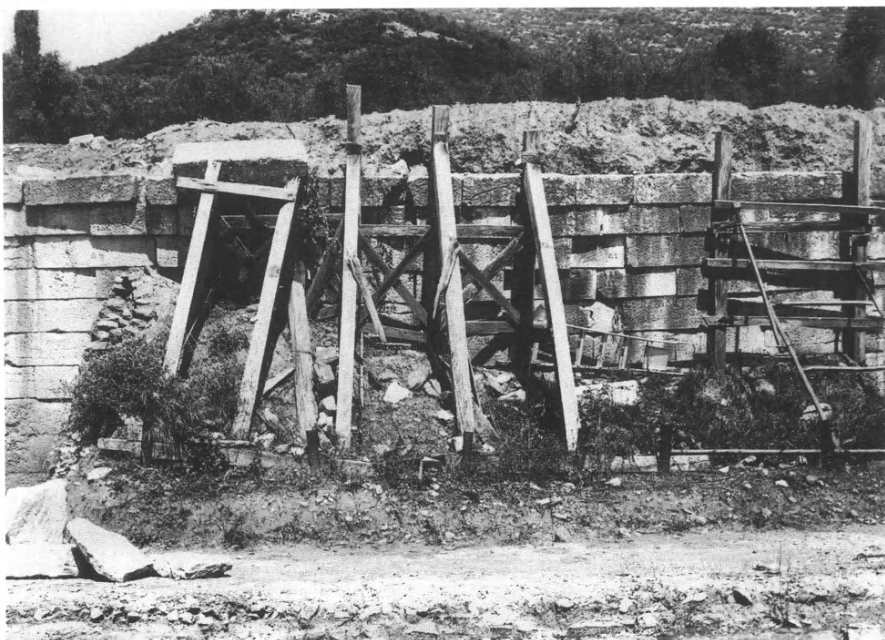
α-δ. Τμήματα οριζόντιας πήλινης σίμης με λεοντοκεφαλή υδρορρόη. ε. Πίσω μέρος από τὸ κεφάλι μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος.

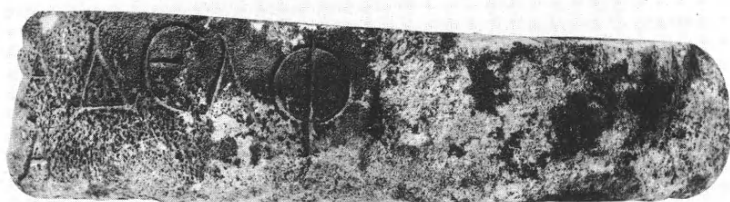
α. Ἀποψη τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς Βασιλικῆς ἀπὸ Δ. β. Ὁ τάφος 91 στὸ μεσαῖο κλίτος τῆς Βασιλικῆς.

α. Τμήμα ἐνεπίγραφου βάθρου τιμητικοῦ ἀνδριάντα, ἀρ. εὐρ. 12423. β. Ἄνω ἀρι-
στερὸ τμήμα ἐπιτύμβιας στήλης, ἀρ. εὐρ. 12537.

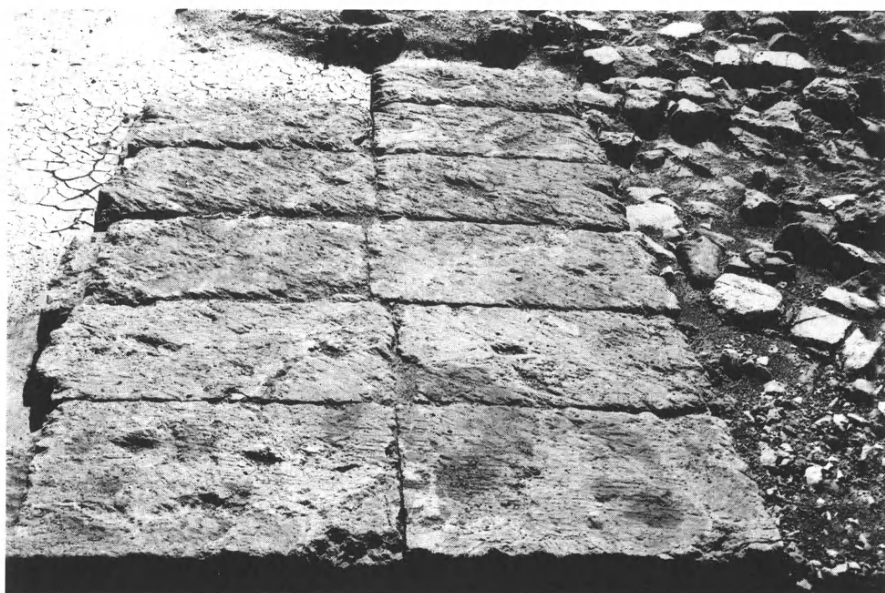
α. Κρήνη Ἀρσινόη. Ἔργασίες στερέωσης. β. Πήλινη σφραγίδα με φυτικό μοτίβο.

α. Μέρος λακωνικού καλυπτήρα με κεφάλι θεᾶς στο μέτωπο. β. Τμήμα ἐνεπίγραφου βάθρου. γ. Κάτω μέρος βάθρου με τιμητική ἐπιγραφή.

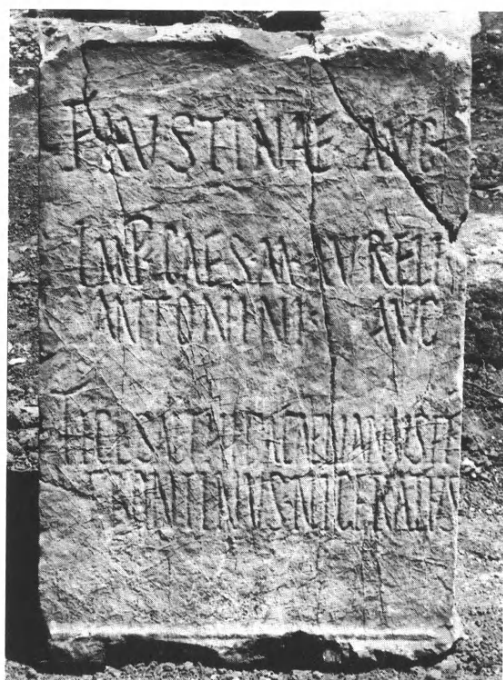
Ἀρχιτεκτονικά λείψανα δωρικοῦ ναοῦ. Ὑποψη ἀπὸ Δ.

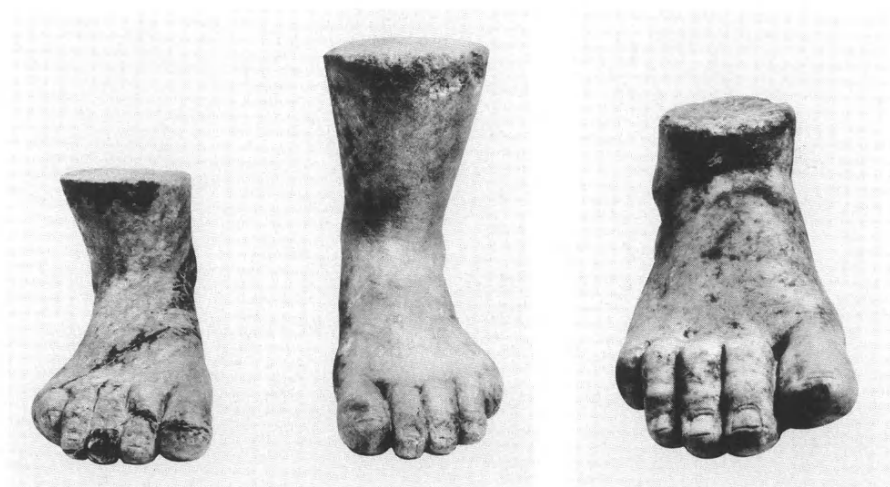
α. Τμήμα θεμελίωσης τοῦ στυλοβάτη στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. β. Ἐνεπίγραφη σφενδόνη βυζαντινοῦ δακτυλιδιοῦ. γ. Ἡγεμόνας καλυπτήρας μὲ ἀνθεμωτὸ μέτωπο.

α. Δύο τμήματα αναθηματικής ἐπιγραφῆς στὸν Δία Σωτήρα. β. Ἐνεπίγραφο βά-
θρο χάλκινου τιμητικοῦ ἀνδριάντα γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἀντωνεῖνο τὸν Εὐσεβή.
γ. Θραῦσμα ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα (;) ντυμένου γυναικείου ἀγάλματος.

α. Βάθρο χάλκινου αγάλματος προς τιμήν της αυτοκράτειρας Φαυστίνας II. β. Κεφάλια, πόδια και χέρια από ακρόλιθα αγάλματα κατά χώραν.

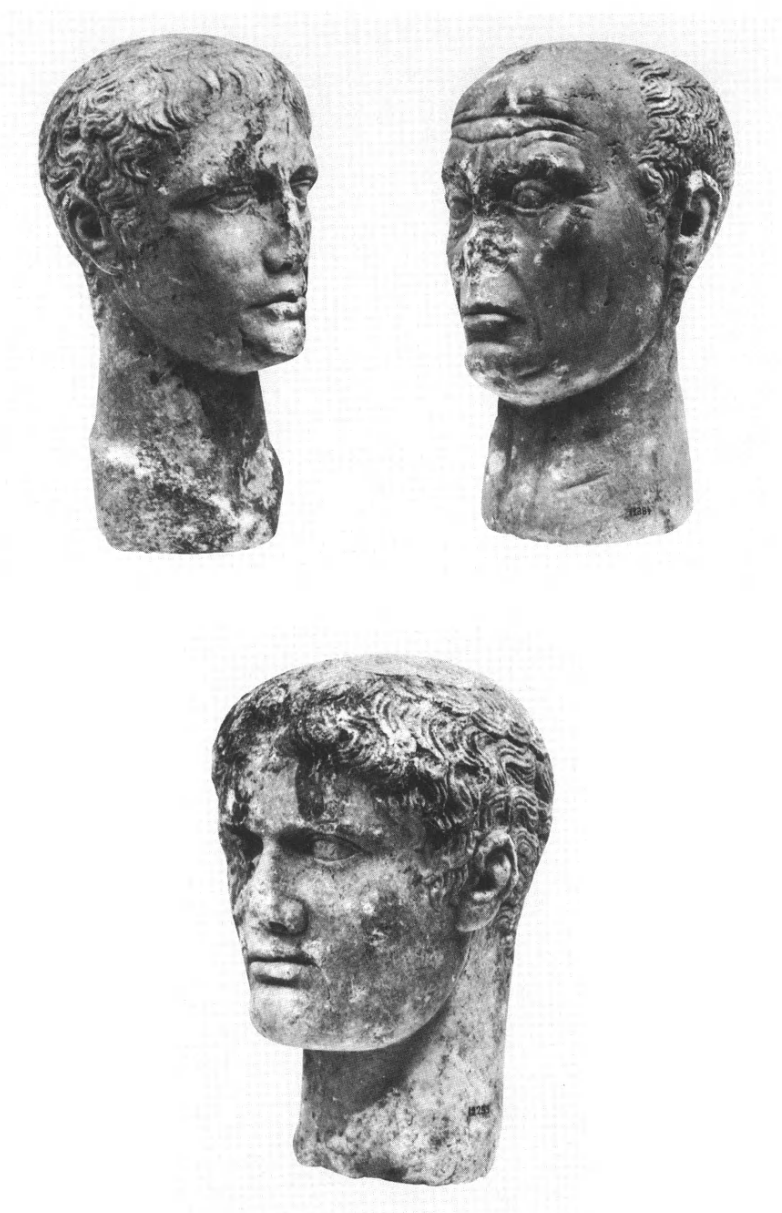
α. Θησαυρός εξήντα τριῶν ἀργυρῶν δηναρίων. β-γ. ἼΑκρα πόδια ἀπὸ ἀνδρικὰ ἀγάλ-
ματα (ἀκρόλιθα).

α-β. Ζεύγη ἄκρων ποδιῶν ἀπὸ ἀνδρικὰ ἀγάλματα (ἀκρόλιθα). γ. Ζεῦγος πελμάτων
μὲ σανδάλια ἀπὸ γυναικεῖο ἄγαλμα.

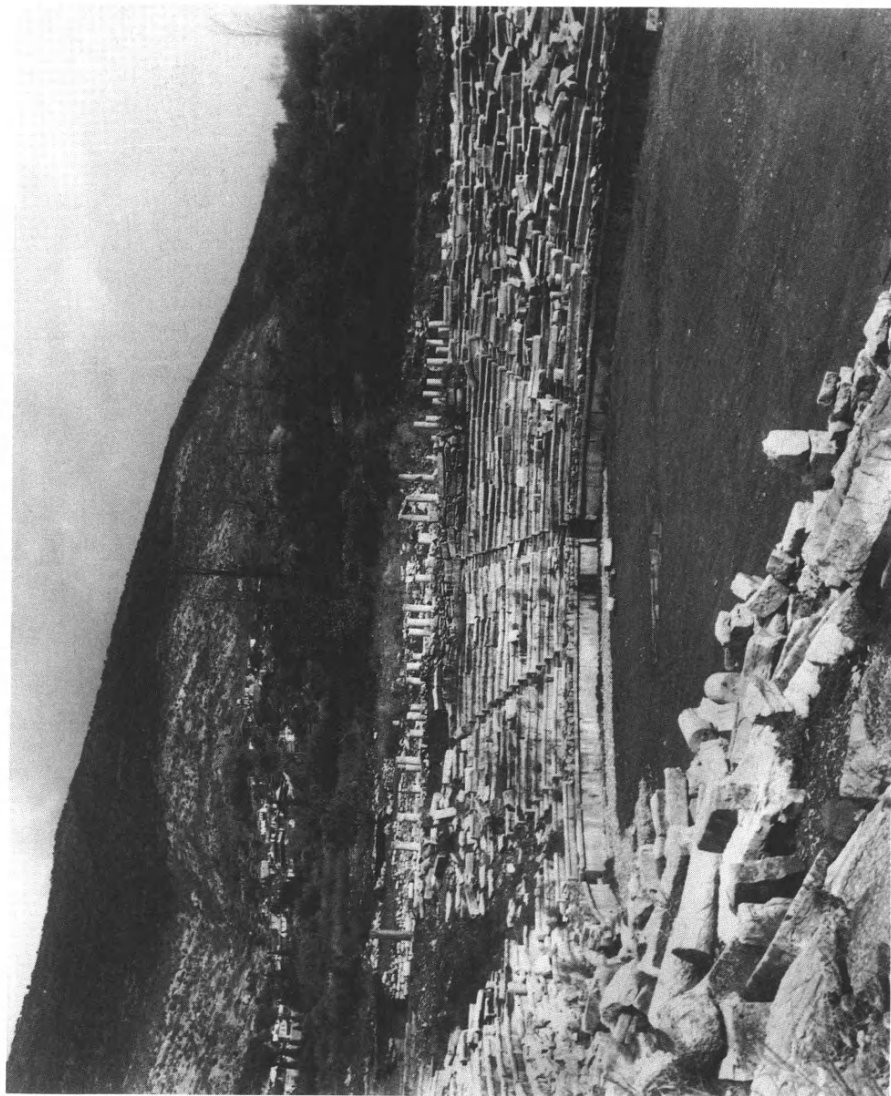
α-γ. Τρία ἄκρα χέρια ἀνδρικῶν ἀγαλμάτων.

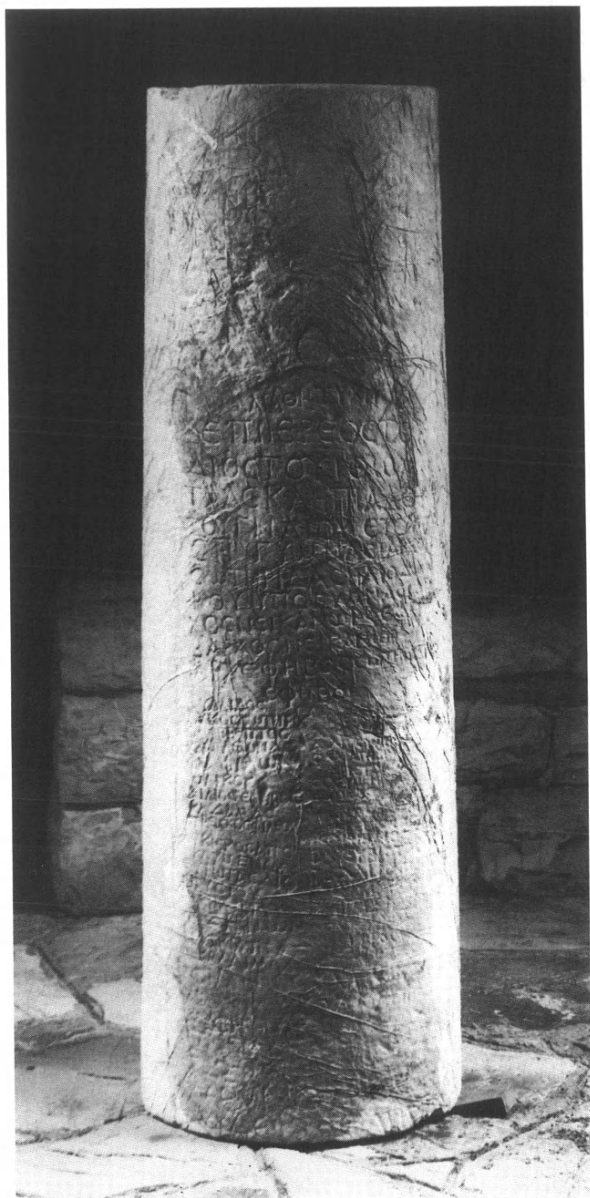
α. Εἰκονιστικὸ κεφάλι ἄνδρα ἀπὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα (ἀρ. 12452). β. Εἰκονιστικὸ κε-
φάλι ἡλικιωμένου ἄνδρα ἀπὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα (ἀρ. 12389). γ. Εἰκονιστικὸ κεφάλι
νέου ἄνδρα ἀπὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα (ἀρ. 12384).

α-β. Μαρμάρινη γυναικεία προτομή. γ. Πήλινη μήτρα με κεφάλι κισσοστεφοῦς Διονύσου κατὰ χώραν.

᾽Αποψη τοῦ Σταδίου ἀπὸ ΝΔ.

Ἐνεπίγραφος κίονας μὲ κατάλογο ἐφήβων τοῦ 177 μ.Χ.

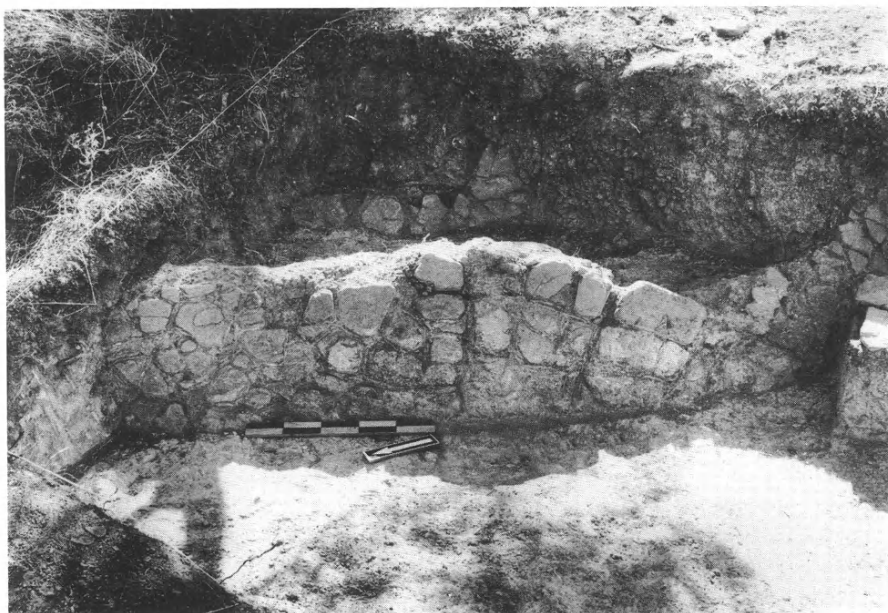
᾽Αποψη τῶν ταφικῶν θαλάμων τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης ἀπὸ ΝΑ.

α. Ἐπιτύμβια βομόσχημη ἐπιγραφή. β. Ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ νέου ταφικοῦ θαλάμου ρωμαϊκῶν χρόνων.

α. Λαγανιδιά. Θαλαμοειδής τάφος XXIII. β. Ραμπαντάνια ή Σπέντζες. Θαλαμοειδής τάφος Ψ.

α. Θαλαμοειδής τάφος Ψ'. Ταφές και κτερίσματα κατά χώραν. β. Πουρναράκια, οίκισμός. Θεμέλια κτιρίων.

α. Ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. EM 3264 (Ἐπιγρ. Μουσ. Ἀθηνῶν). β. Κεφαλή ἀρ. εὐρ. EAM 500 (Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. Ἀθηνῶν).

α. Δοκιμαστική τομή Α/Σ από δυτικά. β. Δοκιμαστική τομή Α/Σ από νότια.

α. Τμήμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου καὶ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ
 μὲ τὰ πρὸ αὐτῶν βάθρα. ᾠΑποψη ἀπὸ βόρεια. β. Δυτικὴ στοὰ τοῦ Ἱεροῦ. Στερεο-
 βάτης τῆς ἀνατολικῆς, μακρὰς πλευρᾶς μὲ τὴ δίβαθμη κλίμακα περὶ τὸ μέσον.
 ᾠΑποψη ἀπὸ βόρεια.

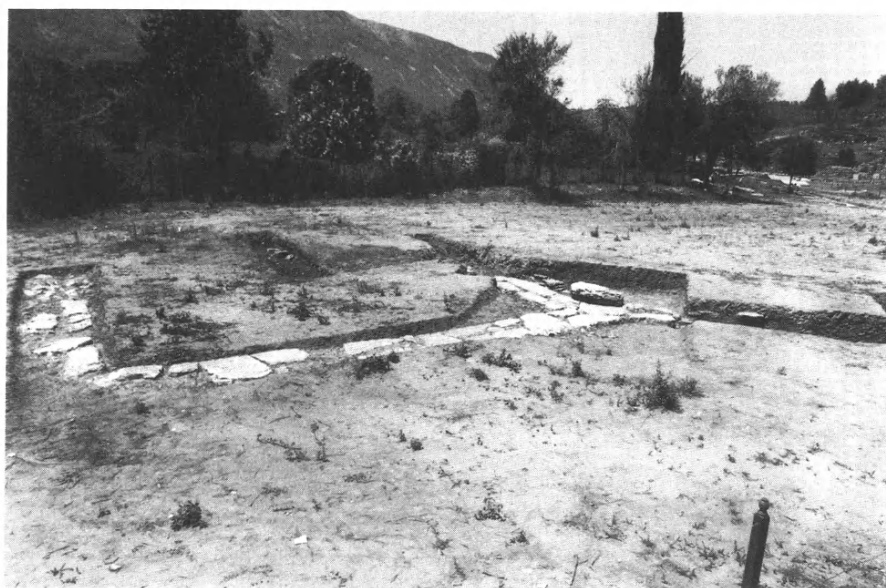
α-β. Δυτική στοά του Ίερού: Νότια, στενή πλευρά με τη μνημειακή κλίμακα. "Αποψη από νοτιοανατολικά. β. Σύνδεση του δυτικού τμήματος της νότιας, στενής πλευράς της στοάς με τον αρχαιότερο νοτιοδυτικό περίβολο. "Αποψη από νότια.

α-β. Δυτική στοά του Ἱεροῦ: Μνημειακὴ κλίμακα πρὸ τῆς νότιας, στενῆς πλευρᾶς. ᾠΑποψη ἀπὸ νότια. β. Βλῶρα 7 καὶ 8 πρὸ τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης (Τομὴ 28δ-ε). ᾠΑποψη ἀπὸ βόρεια.

α-β. Δυτική στοά του Ἱεροῦ: α. Βάθρα 9 καὶ 10 πρὸ τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης (Τομὴ 30α-δ). ᾠΑποψη ἀπὸ βορειοανατολικά. β. Βάθρο 11 πρὸ τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης (Τομὴ 38α-β). ᾠΑποψη ἀπὸ βορειοανατολικά.

α. Νότιος περίβολος του Ἱεροῦ καὶ ἀνατολικὸς πύργος τῆς κύριας εἰσόδου στοῦ ἱεροῦ ἀπὸ Νότο. ᾠ. Ἀποψη ἀπὸ νοτιοανατολικά. β. Τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ πύργου.

α. Ἡ δεξαμενή Α τοῦ τριγωνικοῦ πύργου μετὰ ἀπὸ τὴν σπερέωση τοῦ κονιάματος.
β. Λεπτομέρεια τοῦ κονιάματος τῆς δεξαμενῆς.

α. Τμήμα του ὀχυρωτικοῦ τοίχου τοῦ βόρειου ὀχυρωτικοῦ περιβόλου. β. Μερικὴ ἀποψη τοῦ κατὰ τόπους θεμελιωμένου στὸν βράχο ὀχυρωτικοῦ τοίχου τοῦ βόρειου ὀχυρωτικοῦ περιβόλου.

α-β. Θραῦσμα μαρμαρίνου γλυπτοῦ σὲ λιθοσωρὸ στὴν Μινώα.

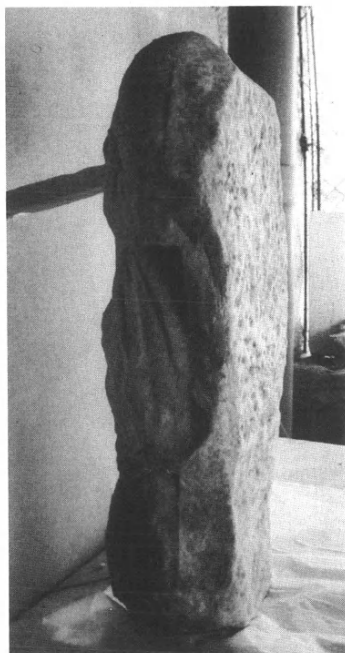
α-6. Λίθινη πλάκα έλαιοτριβείου στήν Μινώα.

α. «Ἡ μαρμαρένια πέτρα» κτισμένη σὲ ἀναλημματικό χωραφότοιχο στὸ ποτιστικό τοῦ Τσεμπέρη, Ν τῆς Μινώας. β. «Ἡ μαρμαρένια πέτρα» μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποτοίχιση.

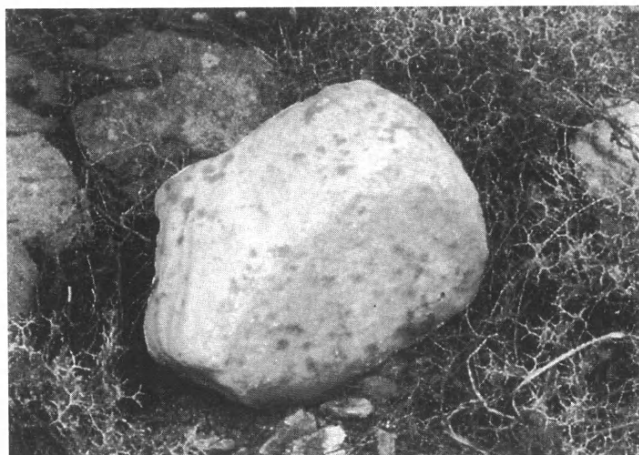
α-6. Ἡ μεταφορὰ τοῦ ἀναγλύφου στὴν Μινώα.

α. Ἡ πρόσθια ὄψη τοῦ μαρμάρινου ἀναγλύφου. β. Ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό. γ. Ἡ δεξιὰ πλευρὰ μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

α-β. Άγρός Ν. Συνοδινού ("λίόφυτο"), Ν τῆς πόλεως· οἰκοδομικά μέλη ἐντοιχισμένα
στὸν οἰκίσκο καὶ στὴν στέρνα (α)· λεπτομέρεια τῆς εἰσόδου τοῦ οἰκίσκου.

α-γ. Θραύσματα μαρμάρινων γλυπτῶν ἀπὸ τὸ ποτιστικὸ καὶ τὸ λιόφυτο, νότια τῆς Μινώας.

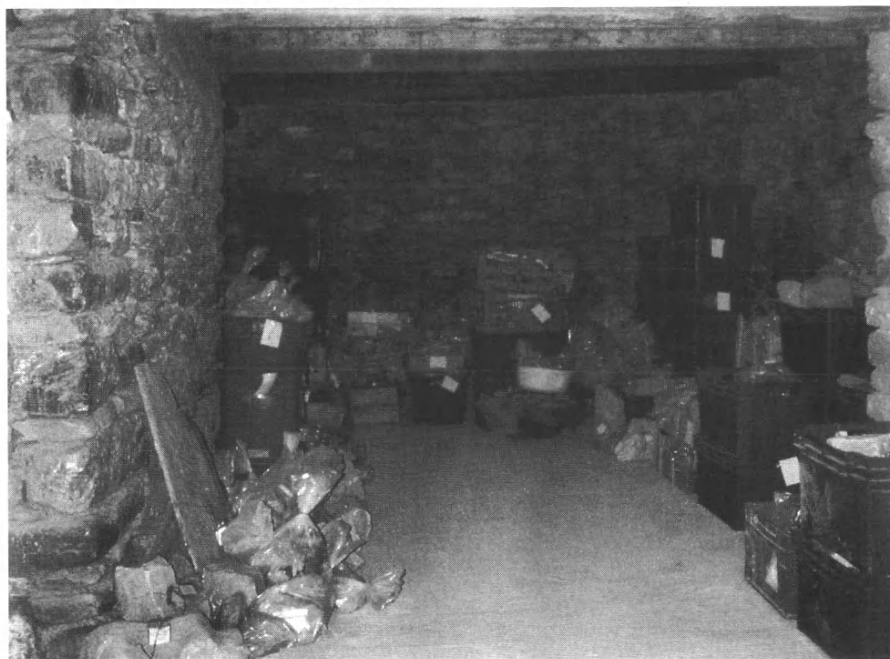
α-β. Ἡ παλαιὰ ἀποθήκη λιθίνων στὴν Μινώα, δυτικὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς.

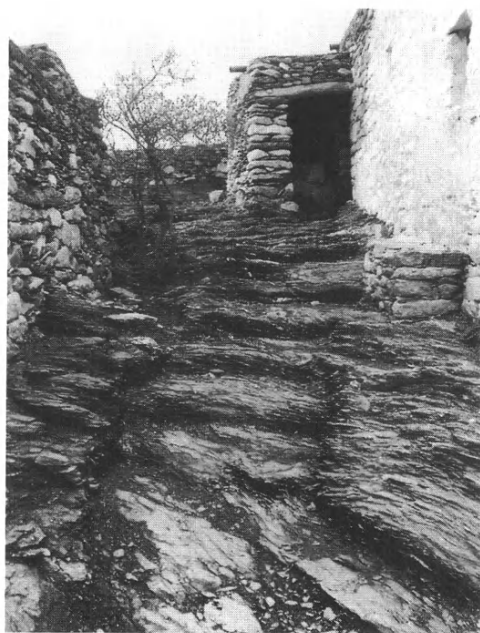
α-β. Δείγματα τῶν ἡμερεπωμένων βοηθητικῶν χώρων τῆς κατοικιᾶς, πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἐπισκευή.

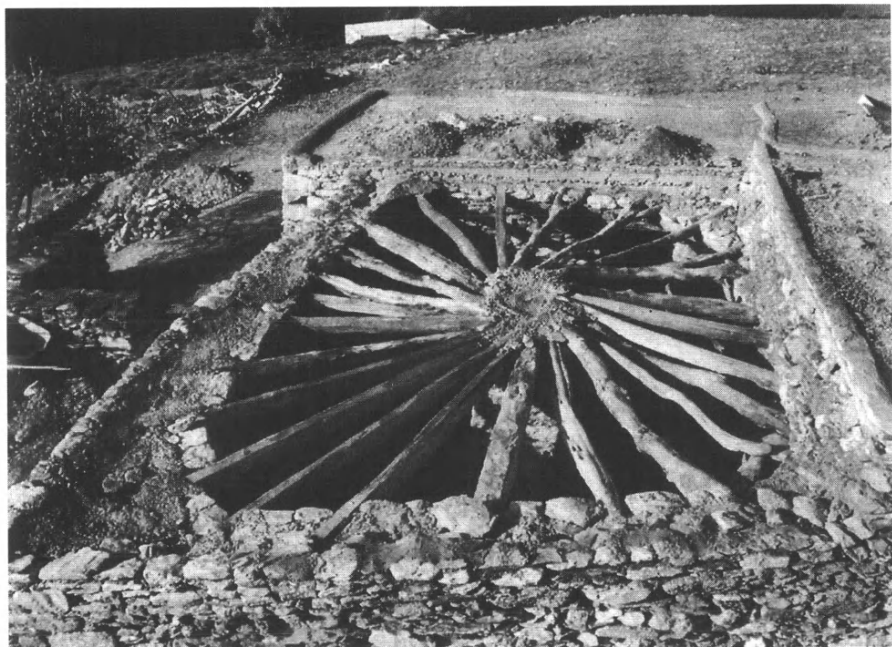
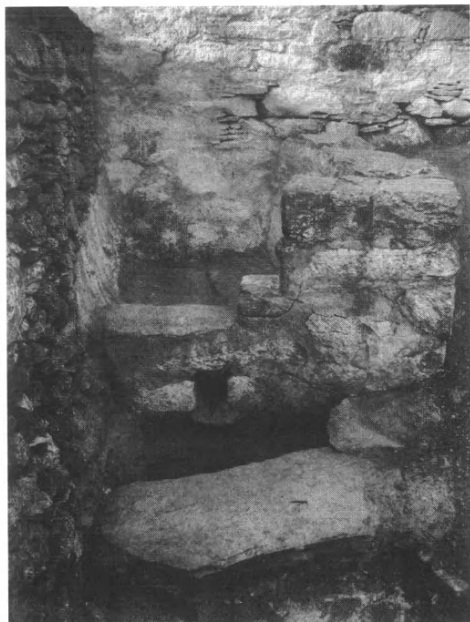
α. Ἡ μισογκρεμισμένη στέγη τοῦ σταύλου πρὸ τῆς κατασκευῆς τῆς ἀποθήκης λιθίνων. β. Ὁ σταῦλος κατὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀποθήκης λιθίνων.

α. Ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς ἀποθήκης. β. Μερικὴ ἄποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου μὲ τὰ πρόχειρα τοποθετημένα ἀρχαῖα ἀντικείμενα.

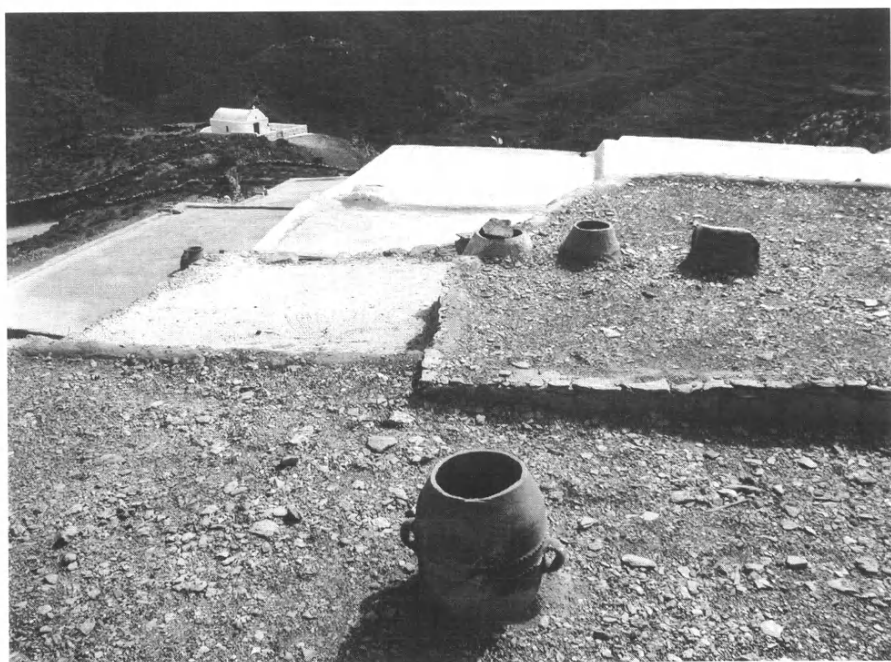
α. Οί φούρνοι, πριν από την επίσκεψή. β. Κτιστή παγκάδα και σκαλιά λαξευμένα στον φυσικό βράχο, δυτικά της κατοικίας.

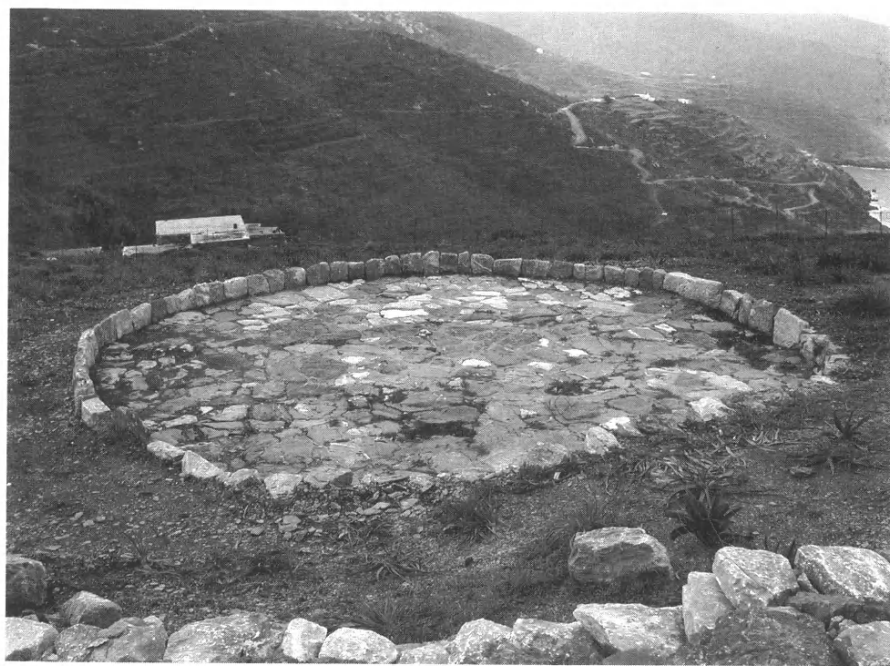
α. Τὸ πατητήρι. β. Τὸ βουδόσπιτο κατὰ τὴν ἐπιδιόρθωση τῆς στέγης.

α-β. Τὰ δώματα μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπισκευή.

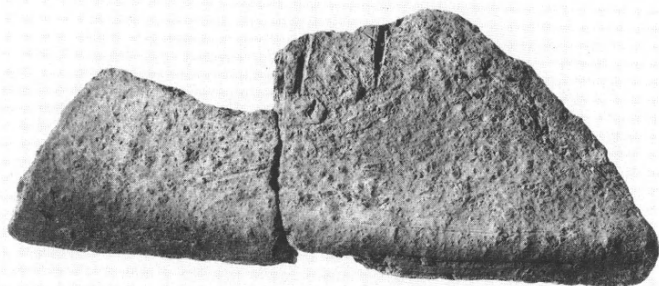
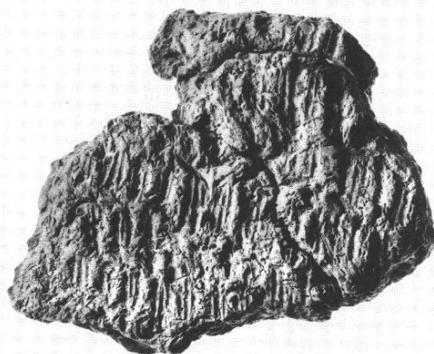
α-β. Φανοί, πέτρινος και πήλινος.

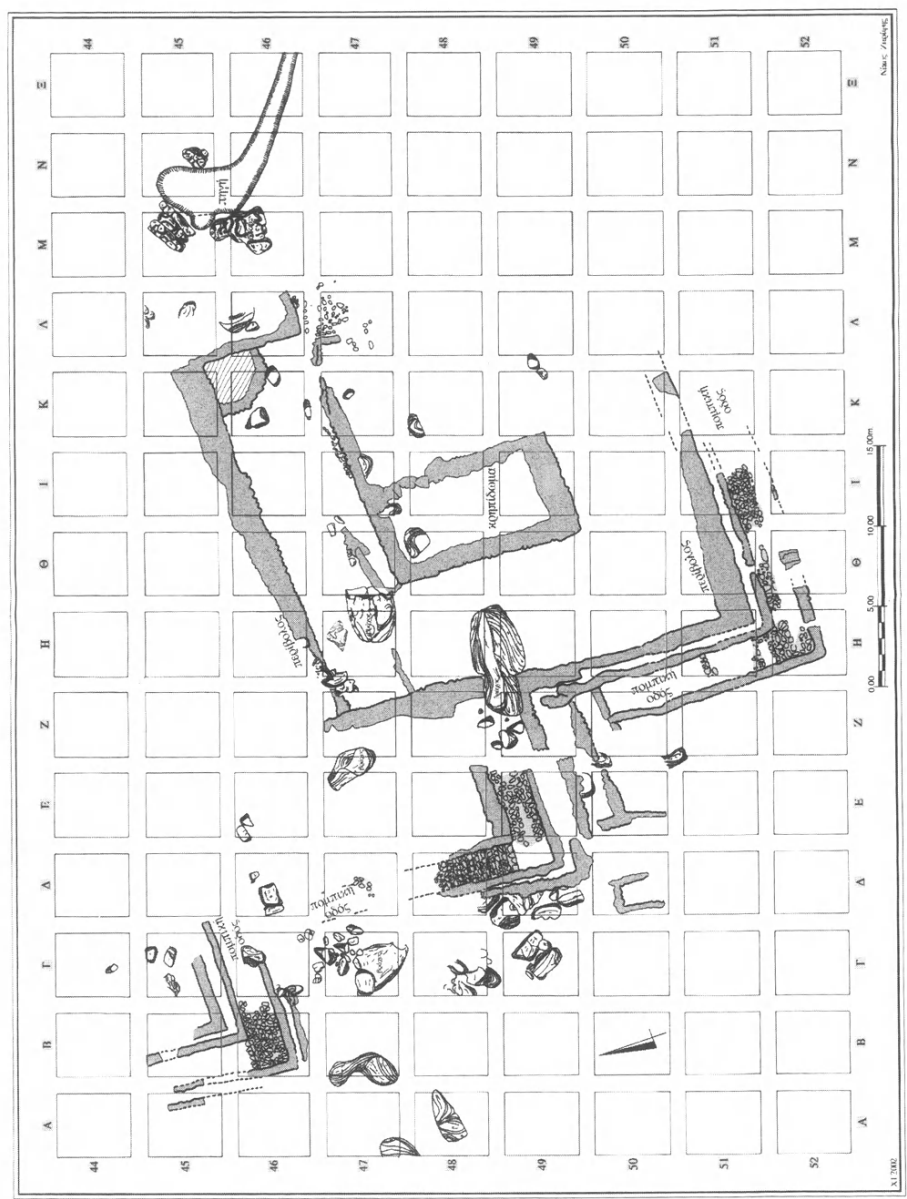
α. Μερική άποψη του κτιριακού συγκροτήματος και του περιβάλλοντος χώρου μετά από τις επισκευές. β. Το άλώνι, μετά από την επισκευή.

α. Κέρνος. β. Ὑατα κωνικά κύπελλα.

α. Τμήμα σαρκοφάγου με αποτύπωμα ψάθας. β. Τμήμα σαρκοφάγου με ἐγχάρακτα σημεία.

Ο Ίερός Περίβολος.

Γενική άποψη του ιερού (από ΝΑ).

- α. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου μετὰ τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τμήματος τοῦ πεσμένου βράχου καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔρευνα (ἀπὸ Δ).
- β. Ἡ βόρεια πτέρυγα τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου μετὰ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἔρευνας (ἀπὸ ΒΔ).

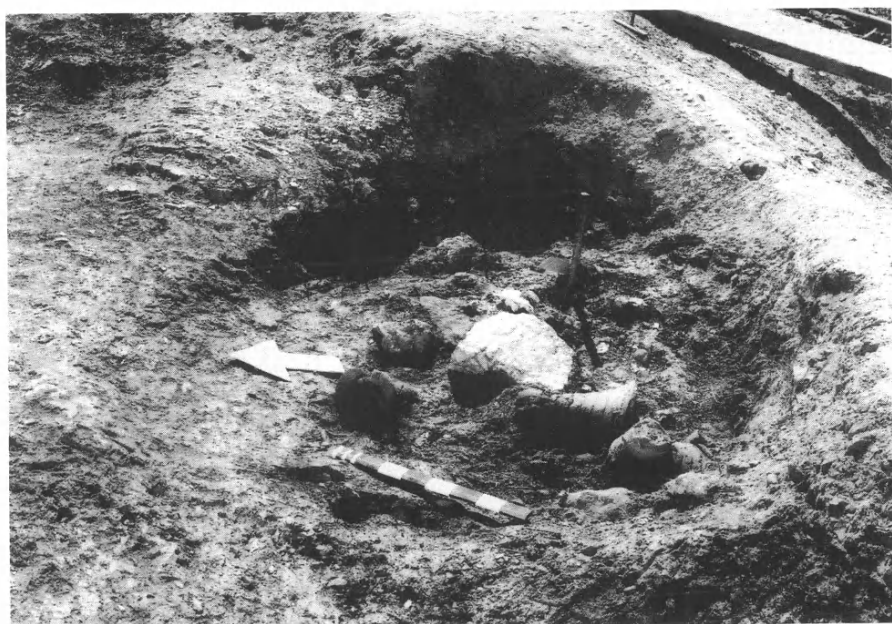
α. Οί δύο θεμέλιοι δόμοι τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου (ἀπὸ ΝΑ). β. Τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κρηπιδώματος σὲ σχέση μετὰ τὸ προσχωσιγενὲς στρώμα θεμελίωσης καὶ τὸ ἔξαρμα τοῦ σχίστολιθικοῦ ἐδάφους (ἀπὸ ΒΔ).

α. Ὁ θεμέλιος δόμος τοῦ κρηπιδώματος στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ (ἀπὸ Α). β. Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου (ἀπὸ ΒΑ).

α. Τὸ Ν. τμήμα τοῦ Δ. τοίχου τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου (ἀπὸ ΝΑ). β. Ὁ βράχος ἀνάμεσα στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κρηπιδώματος καὶ τὴν ἀντίστοιχη γωνία τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου (ἀπὸ Α).

α. Ὁ τοῖχος H471-481 μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ἑδρασης καὶ τὴν ἀνασύνταξή του σὲ πλάκα-δοκό (ἀπὸ ΝΑ). β. Βαθὺς λάκκος μὲ τὶς ἀποθέσεις κυπέλλων «κοινωνίας» (ἀπὸ Β).

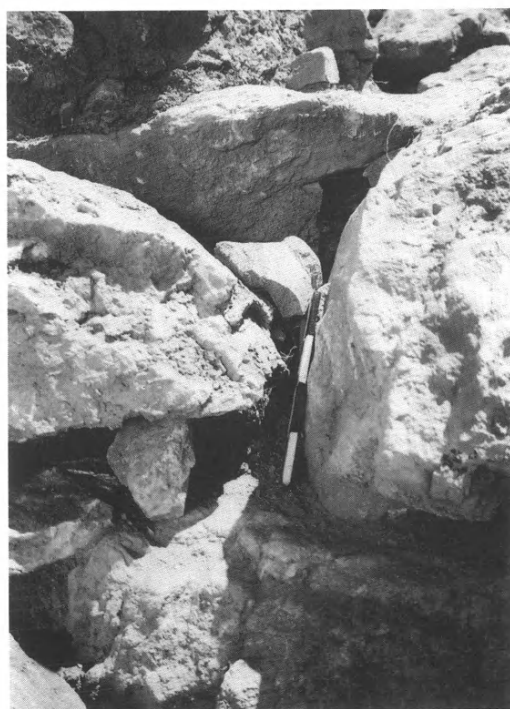
α. Τὸ ἔξαρμα «θρανίο» μὲ τίς ἀποθέσεις κυπέλλων «κοινωνίας» (ἀπὸ ΒΔ). β. Οἱ λάκκοι-κοιλότητες, τὸ ἔξαρμα-«θρανίο» καὶ ἡ λιθοσειρὰ ὁριοθέτησης τῶν ἀποθέσεων (ἀπὸ ΝΔ).

α. Τὸ παλαιότερο στρώμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ὅπου ἐδράζεται ἡ ἐξέδρα (ἀπὸ ΒΔ). β. Τὸ ὑπέδαφος μετὰ τὸ παλαιονακτορικὸ πλακόστρωτο τοῦ κτιρίου Υ μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ τοίχου M501 (ἀπὸ ΝΑ καὶ Β).

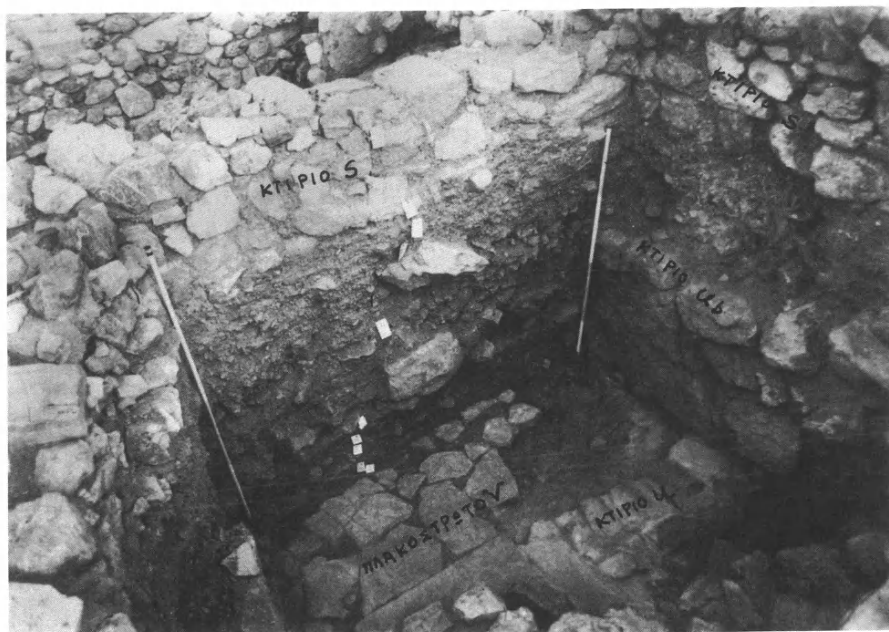
α. Τὸ ὑπέδαφος μὲ τὸ παλαιονακτορικὸ πλακόστρωτο τοῦ κτιρίου U μετὰ ἀπὸ τῇ διάλυση τοῦ τοίχου M501 (ἀπὸ NA καὶ B). β. Χάλκινο εἰδώλιο ταύρου. γ. Χάλκινη λαβὴ ἐγχειριδίου.

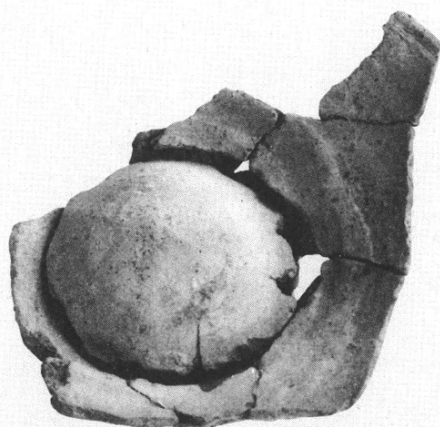
α. Τὸ μέτωπο τοῦ ἀνδῆρου ΙΙΙ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιδιόρθωση (ἀπὸ Ν). β. Τράπεζα προσ-
φορῶν ὡς μὴ λῶμα στὸν Β τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ Περιβόλου (ἀπὸ Δ).

Τὸ τοιχίον ἀντιστήριξης τῆς ἐπίκρυψης ἀνάμεσα στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ Περιδόλου καὶ τοῦ νεώτερου περιμετρικοῦ τοίχου τοῦ Ἱεροῦ (ἀπὸ ΝΔ).

α. Ο πυκνοδομημένος χώρος στα ὀρθογ. Η-Θ50-51 μετά ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ἔδρασης τοῦ τοίχου ΗΘ501 τοῦ κτιρίου L (ἀπὸ Ν). β. Τὸ βόρειο μέτωπο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 2 τοῦ κτιρίου Υ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση (ἀπὸ ΒΑ).

α. Δίωτη στάμνος από τὸ ἀνάκτορο. β. Πυριατήριον ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο.

α-β. Δυτική Πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου, τομέας τῆς Δεξαμενῆς Καθαρμῶν. Εὐαίσθη-
τα ἀρχιτεκτονικά μέλη, πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάστασή τους.

α. Παλαιοανακτορικό Συγκρότημα. Τμήμα της νότιας πρόσοψης, μετά από τὸν καθαρισμό της. β. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου Μ τοῦ Παλαιοανακτορικοῦ Συγκροτήματος, μετὰ ἀπὸ τὴν προσωρινὴ ἀπομάκρυνση τῶν ὑπογείων ὑδάτων.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2002
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 157
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 2005
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΠΙΝΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»
ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ